

ЖЕЙМС НГУГИ

БОЛАКАЙ НИДОСИ

РОМАН

ТОШҚЕНТ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1981

И(Афр)
Н 34

Русчадан
САЛОМАТ АЗИМОВА
таржимаси

Нгуи, Жеймс.

Болакай нидоси: Роман (Русчадан С. Азимова тарж.
— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981.—160 б.

Жеймс Нгуи ўзининг „Болакай нидоси“ романида оқ танли мустамлакачи Хаулендс, қора танли заминдор Джакоба ва камбағал Нгото оиласи орқали ўз ерлари учун ўз вақтида жон қойитмаган кекса кенияликлар устидан кулади, бу бепарволик ва ноаҳиллик орқасида мислсиз фожеалар ётганини рўйи рост ёрқин манзараларда кўрсатади.

Нгуи, Джеймс. Не плачь, дитя. Роман.

И(Афр)

Д $\frac{70304-171}{M352(04)-81}$ 136—81 470 3000000

©Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981 й.
(Таржима)

Ийглама, қўзим,
Ийглама, болагинам,
О, изн бер менга кўз ёшинг артгали.
Булуллар кўкда мангу бўлмас ҳукмрон:
Даф бўлғусидир алар беному нишон.

УОЛТ УИТМЕН

Биринчи қисм

ҚОШ ҚОРАЙГАНДА

БИРИНЧИ БОБ

Ньокаби ўғлини чақирди. Қачонлардир бу қорачадан келган, кичкинагина аёл ҳусндор эди. Бу шундоққина ангоридан маълум: очик чехраси қайғу билан сўлинкараган, лекин кўзлари ҳали ҳаётга тўлиқ, истараси иссиқ эди. Ҳа, вақт — қаттиққўл ҳоким, у гўзалликка муттасил умр бахш эта олмайди. Ҳар қалай, бир вақтлардаги табассумидан асар қолган; садафдек оппоқ тишлари қайғули чехрасига ҳануз кўрк бериб турибди.

— Мактабга боргинг келяптими?

— Бўлмасам-чи, ойижон!— Нжороге энтикиб кетди. У онаси бошқа фикрга бориб қолишидан қўрқарди.

Онаси бўлса, жим турди-да, давом этди:

— Биласан-ку, биз камбағалмиз.

— Биламан, ойижон,— юраги гуп-гуп уриб турарди.

Овози титрарди.

— Тушга яқин ҳаммага нонушта беришади, сенга эса йўқ.

— Бунга тушунаман.

— Бордию, мактабга боргинг келмай қолса, унда мени бутун қишлоққа шарманда-ю шармисор қилмайсанми?

Онажон, мен сизни бир умрга шарманда қилмайман. Фақат мактабга борсам бўлгани! Қачондан бери орзу

қилиб юрган умидлари рўёбга чиқаётганди. Бутун вужуди кўзга айланган, тикилишдан толмасди. У ва болаликдаги энг яширин орзуси — ажралмас, бир бутун эди; истиқболи нурланиб кетди... У овоз чиқариб оҳиста ва жўнгина:

— Мактабга боргим келаяпти,— деди.

Онаси уни тушунди.

— Илож қанча. Душанбадан шуғуллана бошлайсан. Отанга ҳақ беришлари билан дўконга борамиз-да, сенга кўйлак-иштон сотиб оламиз.

Ойижонгинам! Сиз — сеҳргарсиз! Сеҳргарсиз! Ва шу заҳоти ҳайрон бўлди. Қаёқдан ҳам билдийкинлар? Фолбинга борганмикинлар? Бўлмаса, болаликдан яширин сақлаб юрган озруйимни қайдан билдийкинлар? Бугун устимда бўз нарса, лекин эртага илк бор менда ростмана кўйлак-иштон бўлади.

— Ойижон, катта раҳмат! — онасига олам-жаҳон гаплари бор эди-ю, аммо Нжороге сўз билан туйғуларини ифодалашни билмасди. Унинг қувончини кўзларидан англаш мумкин эди, холос. Бу сафар ҳам Ньюкаби ўғлини тўғри тушунди. Она ўзини бахтиёр ҳис қилди.

Кечқурун Камау қайтиши билан Нжороге уни бир четга тортиб:

— Камау, мен мактабга борадиган бўлдим! — деди.

— Мактабга?

— Ҳа.

— Қим айтди сенга? Отамизми?

— Йўқ, онам. Наҳотки онанг сенга бу ҳақда гапирмаган бўлса? Сен ҳали...

— Йўқ, укажон. Ўзинг биласан-ку, мен дурадгор бўламан. Уни ташлай олмайман. Бироқ сени ўқишга боришингни эшитиб жуда хурсанд бўлдим.

— Оғзим қулоғимда! Лекин сени ҳам мактабга боришингни истардим.

— Мен учун ғам ема. Ҳаммаси яхши бўлади. Сен яхши ўқи, мен эса дурадгорчилик қиламан. Биз сен билан

бир кун келиб ўзимиздагилар учун қойилмақом янги уй қурамыз.

— Жуда соз!— деди Нжороге хаёлга ботиб.— Ўзим шуни истардим. Биласанми, мен бунақа ўйлайман: Джакобо — худди мистер Хаулендс каби сармойдор, сабаби, унинг маълумоти бор. Энди ҳамма боласини мактабга беряпти,— чунки бундан қанақа фойда борлигини тушуниб қолишди.

— Тўғри. Лекин ҳамма мактабга қатнаши шарт эмас, кимдир ҳунар ҳам ўрганмоғи керак.

— Албатта, аммо худди Джон ҳамда Джакобини катта ўғлига ўхшаб сен билан иккимиз мактабни битирсак қандай яхши бўларди. Қишлоқда росса гап-сўз бўларди; Кенияда ўқиб бўлди, энди бошқа юртларга бориб...

— Англияга.

— Еки Бирмага.

— Англия нима-ю, Бирма нима, Бомбей нима-ю, Ҳиндистон нима — барибир океан ортидаги жой-да.

— Мистер Хаулендс ўша томондан келганми?

— Ҳа-да!

— Қизиқ, нега энди у Англиядан бу ёққа келди? Ахир Англияда хоҳлаган ўқишларда ўқиса бўлади-ку. Одамларга ҳам ҳайронсан-а.

— Уни ким билсин. Оқ танли — уни тушуниб бўлармиди?

Ерни бирдан-бир йўл — нефть чиқитларидан иборат бўлган, ялтираб турган, узун ва кенг қора қуйқа лентаси кесиб ўтарди. Бу йўлдан кун қизиган пайтда юрадиган бўлсанг, узоқдан худди кичик-кичик кўлчалар кўзингга мавжланиб кўринаётгандек туюлади, яқинроқ келсанг, ҳеч нарса йўқ, яна узоқроққа қарасанг шу заҳоти ўша манзара қайта бошдан такрорланади. Бу кўлчаларни жин суви, деб аташарди, сабаби — шусиз ҳам иссиқда томоғи қақраган йўловчини алдаб, ташналигини баттар оширарди. Бу кенг ва узундан-узоқ йўл гўё бу-

тун ер юзини кесиб ўтгандек туюлар, боши ҳам, охири ҳам кўринмасди. Бу йўлни қаердан бошланишини биладиган одам ҳам камдан-кам топиларди.

Агар шу йўлдан кетаверсанг — сени улкан шаҳарга олиб келади ва сени у ерга ташлаб, яна олдинга чўзилиб кетаверади, кўз илғамайди, балки охири денгизга бориб уланар. Қим қурганикин бу йўлни? Айтишларича, бу йўлни оқ танлилар ўзлари билан олиб келганмиш, кейинроқ эса қайдадир бу ердан узоқ-узоқларда Улуғ Уруш кетиб турган пайтда италиялик маҳбуслар йўлни яна бошқатдан қурганмиш. Одамлар Улуғ Уруш нималигини тушунишмасди. Ахир камдан-кам кўрмоққа насиб бўларди-да. Бу Улуғ Урушнинг жанглари самолётсиз, газсиз, бомбасиз бўлмасди. Сени юртингга ўхшаган юртни осмондан битта бомба ташлаб ер юзидан йўқ қилиб юбориш мумкин. Бу чинакамига Улуғ Уруш эдики — ҳатто инглизлар бу урушдан қўрқиб, сажда қилишарди, юртингдаги қора танлиларни ҳам урушга олиб кетганда ҳақиқатдан катта уруш экан деб гапиришганди. Қачонлардир яна бошқа Катта Уруш бўлган. У уруш қора танлиларни қул қилмоқчи бўлган немисларни қувиб чиқариш учун бошланган экан. Шунақа дер эдилар ўша уруш тўғрисида. У анча бурун бўлган экан, уни фақат қарияларгина эслаб қолишган. Биринчи уруш иккинчисига нисбатан кичикроқ бўлган экан, сабаби у даврда бомбалар бўлмаган, ҳамда қора танлилар Миср ва Бирмага жўнатишмаган.

Бу узун йўлни қурган италиялик маҳбуслар ўзларидан ёдгорлик қолдирганлар: уларнинг кўпчилиги қора танли аёллар билан яшашган ва қора танли хотинлардан оқ танли болалар бунёд бўлган. Аммо бу оқ болалар чинакамига оқ танли бўлишмаган. Оёққа турганлари тасқара бўлиб, айниқса оғиз атрофлари бичилган, қачон қарама пашша талаган эди, уларни худо қаргаган дейишарди. Қора танли аёлларни оқ танлилар билан дон олишишларини тақиқлаш керак. Негаки, улар катта бў-

либ юртга эгалик қиладилар, уни бошқарадилар ва қора танлиларга кун бермайдилар!

Нега энди оқ танлилар уришаркинлар-а! Улардан нима кутишни ҳам билмайсан киши. Уларнинг барчаси бир хилда оқ танли, шунга қарамай, захарли газ, олов ҳамда ерни портлатадиган бомбалар билан бир-бирларини ўлдирадилар. Баъзан эса ҳатто ўз одамларини ўлдириш учун қора танлиларни ҳам ёрдамга чақиришади. Бу хусусда нима дейиш мумкин, қайсики ҳатто ўша Гитлернинг ўзи оқлар билан урушишган эмиш, эҳтимол, ўша Гитлер довиюракдир, ахир инглизлар ундан қўрқишган, шунинг учун ҳам уни ўлдириша олмаганлар. Сабаби Гитлер дафъатан кўздан ғойиб бўлибди-қолибди,— ўша ҳам оқ танли экан. Яхшиси, уларни тушунишга ҳам ботинмаслик керак: шу ер юзида яшаётганингга шукур қил, ён-верингда сен билан яшаётган одамларни билсанг бас. Агарда бу камлик қилиб янги одамларни кўргинг келиб, уларнинг тарихидан, у ёқ-бу ёқдан ва ҳатто уммон ортидаги Россия, Англия ёки бўлмаса Бирма ҳақида билмоқчи бўлсанг, хотинингни кўзини шамғалат қилиб, ўзингга яқинроқ ҳисобланган — Кипангу шаҳрига йўл оласан. Нар и борса хотинингга шаҳарга гўшт олиб келгани кетяпман дейиш мумкин. Бу унга етарли асос бўлади.

— Бор, бора қол, фақат кун бўйи йўқ бўлиб кетма. Биламан, сиз эркакларни. Ишлаш жонингизга тегди дегунча, шаҳарга чопасизлар-да, у ерда масту-аласт бўлиб юрасизлар, бизлар сизларнинг чўрингиз бўлса бу ерда меҳнат остида уймалашганимиз-уймалашган.

— Бораману қайтаман!

— Қани-қани, кўзларингни яширма. Менга қара-чи! Қарай олмайсан — биласанки шаҳарда кун бўйи сандироғлаб юрасан!

— Қўйсанг-чи бекорчи гапларни, сен менга ишонишинг керак, мен тезда қайтаман.

— Ишониш? Сенга-я?

Махуа қишлоғидан Кипангуга қадар бир неча йўл бор. Катта тош йўл билан борилса, шундоққина шаҳарнинг ёнидан чиқиш мумкин. Агарда ёлғизоёқ йўл билан водийни кесиб чиқилса борми, нақ шаҳарнинг ўзига чиқилади. Кикуйю — тоғлар мамлакати, бу ерда талайгина водийлар ва кичик-кичик ясситоғликлар мавжуд. Ҳаттоки тош йўл ҳам шу узундан-узоқ тоғ тизмалари бўйлаб водий устидан ўтган. Улар водий бошланган жойларда учраб туради. Ясситоғлардан бири тўғри бурчак шаклида бўлиб, нур чизиғи билан водийнинг тўрт томонига чўзилиб кетади. Шулардан дастлабки иккитаси Қоралар мамлакатига олиб боради. Қолган иккитаси эса, Қоралар юртини Оқлар мамлакатидан ажратиб туради. Водийлар узра эса, тўрт нафар тоғ қояси, уларни кўздан қочирмасдан қўриқлаб туради. Иккита тўртбурчакнинг катта қисмини ташкил қилган кенг ва қиррадор томони бир-бирига жуда яқин. Иккита бошқа томони — тор, учи ўткир. Қоралар ери қирмизи, қоқ ва тарам-тарам бўлиб ёрилиб ётибди. У ерни оқларнинг маскани билан тенглаштириб бўлмасди. Бу ер ям-яшил гилам тўшалгандек ораста.

Кипанга шаҳри текисликка жойлашган. Уни кичкинагина пойтахт шаҳарларига тенглаштириб бўлмаса-да, бироқ бу ерда пойафзал фабрикаси мавжуд бўлиб, кўпгина африкаликлар учун тириклик рўзғори эди. Яна бу ерда талайгина ҳинд дўконлари ҳам бор. Айтишларича, бу савдогар ҳиндилар жуда бой эмиш. Улар ҳам худди оқлар каби африкаликларни ишлатиб-ишлатиб, уларни сариқ чақага олмасмиш. Уларнинг ана шундай аҳмоқона одатидан кейин, қандай қилиб бу ҳиндуларни яхши кўриб бўлади. Аммо дўконлари катта-катта бўлиб хилма-хил матолар тиқилиб ётар, оқлар тез-тез ўз хотинлари ва бола-чақалари билан ҳиндилар ҳузурида бўлиб, кўнгиллари ёқтирган нарсалардан сотиб олишарди. Ҳиндилар европаликлардан қўрқишарди: агарда қора танли дўконга кириб қолса, ундан кейин оқлардан биронтаси

кириб қолса борми, сотувчи ҳинди қора танлини шу за-
хоти унутиб, титраб-қақшаб ўша оқ танлининг кўнглини
топиш учун типирчилаб қоларди. Тўғри, бу ҳаммаси
айёрлик! Ахир ҳар қандай оқ танли аёл ҳам бунақа:
«Лаббай, хоним, марҳамат, Яна бирон нимага кўнгилла-
ри мойилми, мемсоиб?¹» деб ялтоқланиб турса, саховат
қиссеасини очади-да!

Шаҳарнинг бошқа қисмида, почтадан унча узоқ бўл-
маган ерда африкаликлар дўкони ҳам бор эди. У дўкон-
ларда харид қилинадиган моллар кам бўлиши билан
бирга нарх-навоси анча баланд бўларди. Африкаликлар
ҳиндиларни ёқтиришмасди, чунки улар қора танли аёл-
ларни оғзига келган мазамат билан ҳақорат қилишарди,
лекин шунга қарамай ҳиндилардан керакли нарсаларни
сотиб олиш бир томондан қулай, иккинчи томондан ар-
зон эди. Африкаликлар фақат ўз дўконларидан мол хар-
ид қилишлари керак, деган миш-мишлар ҳам йўқ эмас-
ди. Кунлардан бир кун қашшоқ бир кампир шундай
дебди: «Майли, фақат ўз дўконимиздан мол харид қила-
миз. Илло нарх-наво паст бўлсин-да. Иложи бўлмаса —
бечора аёлни таъна қилишга бало борми. Қаерда мол-
ашё арзон бўлса, ўша ердан харид қилади — оқ танли-
ми, қизил танлими, бунинг аҳамияти йўқ.» — дебди.

Ҳиндилар бозорида бўлса ҳамма айқаш-уйқаш — қо-
ралар ҳам, ҳиндилар ҳам. Аслини олганда ҳиндиларнинг
ўзи ким? Нима у — оқ танлими? Улар ҳам Англиядан
келганми? Бирмага бориб келганларни гапига қараган-
да у ерларда ҳам ҳиндилар камбағал эмиш, оқ танлилар
эса ҳукмдор экан. Ҳиндистонда Ганди исмли бир одам
яшаган экан. У қандайдир тушуниб бўлмайдиган пай-
ғамбар бўлган экан. У доим Ҳиндистоннинг озодлиги
учун курашаркан. Жуда ориқ, юпун кийинаркан. Ҳинд
дўконларининг олдидан ўтаётганда расмига кўзинг ту-
шиши мумкин: у ҳар бир ҳинди дўконига осиб қўйилган.

¹ Мемсоиб — хоним — (тарж.)

Ҳиндилар уни — Бабу деб аташарди. Ва улар назарида у худо даражасидаги зот. У ҳеч кимни урушга бормасликка даъват этибди, шундан кейин ҳаммалари бирваракай урушга боришдан бош тортишибди. Пировард-натижада қораларни армияга олишибди, ҳиндиларни эса холи қолдиришибди, айтишларига қараганда бу ерда, яъни Кенияда оқлар ҳиндиларни ёқтиришмасмиш, сабаби, улар Гитлерга қарши урушга боришдан бош тортишган экан. Бундан чиқди улар номард экан-да. Ҳар қалай, африкаликлар учун ҳиндиларнинг ақли қосирлиги хуш ёқаркан.

Африкаликларнинг дўконлари бири иккинчисига қарама-қарши икки қатор қилиб жойлаштирилган. Ҳаво бадбўй, гўшт дўконларидан қўланса ҳид анқирди. Шундай йигитлар ҳам борки, кун бўйи шу дўконлар ёнида ўралашиб юрадилар. Қайси бирлари эса бир фунт гўшт учун уззу кун иприсқи ишларни қилишади. Қишлоқда уларни қип-қизил аҳмоққа чиқариб, қўйишган, бир кун келиб булар ўғри ёки каллакесар бўлиб етишади дейишарди. Қишлоқ аҳлига бу хусусдаги миш-миш ёмон таъсир кўрсатарди: совуққонлик билан одам ўлдириш — бу ўтакетган разиллик. Кимда-ким бирон марта қотиллик қилган бўлса, — бир умр лаънатга қолади. Бундай йигитларни дарров пайқаш осон — улар доим чойхона, гўшт дўкони ёнида, нари борса ҳинд бозори ёнида ивирсиб, нима қилиб бўлса ҳам қорин тўйғазиш пайида бўлишади. Баъзан улар ўзларини ёш гитлерчилар деб аташади.

Сартарошхона — шаҳарда энг гавжум жой ҳисобланади. Сартарошчини айтмайсизми, у жуда қизиқчи — паканагина, қўнғирваш рангли киши бўлиб, сочларини ҳафсала билан силлиқ қилиб тараган — ичак узгич латифаларни дўндириб ташлайдиганлар тоифасидан эди. У ҳаммани танийди, уни ҳам танимаган одам бўлмаса керак.

Одамлар уни отини айтмай — жўнгина қилиб сартарош деб чақираверишарди. Кимда-ким сартарошни та-

нимаса, демак у бегона одам ёки ҳошим деб ҳисобланарди. Маҳаллий халқ фикрича ҳошим дегани, бу — хотинчалиш, хотинига сўзи ўтмайдиган эркак. Наҳот шу вақтгача сартарошхонада ҳошим унинг рақсини, ашуласини ёки инглиз тилини сув қилиб ичворганини билмаса?

— Буларнинг ҳаммасини мен Улуғ Урушда ўргандим.

— У уруш ҳақиқатдан ҳам улуғ бўлганми?

(Сартарош қўлидаги қайчисини чиқирлатиб, ўтирганларни Улуғ Уруш ҳақидаги ҳикояга махтал қилади. Чиқиллатишдан эса ўзи қаноатланади.)

— Э, кўз билан кўрганингда борми, сўраб ҳам ўтирмасдинг. У ерда муттасил бомба портлаб туради, пулемётлар сайрайди: «Бах-ба-ба-бах! Бух-ба-ба-бух! Тра-тра-тра! Тра-та-та!» Дам у ерда, дам бу ерда гранаталар портлайди, чор-атроф чўкиб, тирик жондан асар қолмайди! Э, нимасини айтай, айтган бошқа, кўрган бошқа!

— Балки ҳаммаси биринчи урушдақа бўлгандир?

— Во-ха-ха-ха! У уруш уруш бўптими? У бунинг олдида ўйинчоқ! Унда шу ерда урушгандик. Африкаликларни ҳам яшиқ ташишга олишган. Бунисида эса... Марҳамат қилиб бошингизни хиёл четроққа буринг, йўқ, бунақа эмас... Бу ёққа. Мана шундай. Бунисида бизга қурол беришди ва биз оқларни асфаласофилинга жўнатдик.

— Оқларни?

— Ҳа, оқ-лар-ни. Биз-ку уларни осмон деб билардик. Уларнинг ҳеч қанақа устунлиги йўқ экан, биз ҳатто уларнинг хотинлари билан ҳам дон олишиб ётганмиз.

— Оббо сен-ей! Хўш, қанақа экан!

— Уша-ўша. Ҳеч қанақа фарқи йўқ. Ўзимизникилар кўпроқ таъбимга ўтиради — қорачадан келган, миқтигина, офатижон... Булар бўлса... шунақаям қилтириқки, илинадиган жойи йўқ, эт суякка ёпишган!

— Ҳар ҳолда зўр-да...

— Нимаси зўр экан?! Милни сурмадонга тикмасдан бурун зўрга ўхшаб кўринади. Кейин эса... қизиғи йўқ. Боз устига бунга пул тўлаш керак.

— Бунақалар кўпми?

— Тиқилиб ётибди! Пулинг бўлса — бас. Ҳатто Қуддусда ҳам бижиб ётибди.

Ҳамма ҳайратга тушди.

— Марҳамат қилиб айт-чи, Қуддус деган жой борми ўзи?

— Хи-хи-хи! Билмайсизларми?! Сизларга қаёқда. Бу биз аччиқ-чучук кунларни кўрган... Хўш дегандай, мана таппа-тайёр... Йўқ, йўқ, тўхтаб туринг (чиқ-чиқ). Мана энди жойида. Қойилмақом! Қани энди Қуддусда бўлганингизда эди...

— Қара, дарров қош қорайиб қолибди!

— Ҳа, кетадиган вақтим бўлди. Ҳали уйга майдачуйда олишим ҳам керак.

— Мен ҳам. Хотинларга гўшт олиб келаман дегандим. Ҳадемай, зим-зиё бўлиб кетади.

— Эҳ, бу хотинлар!

— Ҳа, хотинлар бу!

Шу сўзлар билан Нгото киравериш томонга суқилаверди. У сартарошга қулоқ тутишни жуда ёқтирарди. Шундай ёки бошқача бўлган тарзда ҳам бу ҳикоялар унга ўз бошидан кечирган биринчи жаҳон уруши давридаги оғир кунларни эслатарди. Чақириқ қоғози келганда у ҳали суюғи қотмаган бола эди. У урушаётган оқларга дастёрчилик қиларди, юкларини ташир, экин-тикинларга қарар, йўл қуради, лекин на унга, на бошқа африкаликка қурол беришмасди. Сартарош гапириб берган бу ўша уруш воқеаси! Ана шу урушга унинг икки ўғли жўнади. Улардан биттаси қайтди, холос. Ундан уруш тўғрисида сўраб қолсанг борми, қисқагина қилиб нақ қиёмат қойимнинг ўзгинаси деб қўя қоларди.

Нгото тўрт фунтга гўшт сотиб олди-да, ҳар бирини

икки фунтдан алоҳида-алоҳида пакет қоғозларга ўраб беришни илтимос қилди. Бир бўлаги Нжерига, иккинчиси эса иккинчи хотини — Ньюкабига. Бунақа пайтларда эр деган ақлли иш қилмаса, арзимаган нарсадан оилада катта жанжал чиқиб кетиши мумкин! Нгото доним шундан қўрқарди. Ҳозирча иккала хотини иноқ, аммо уларга ишониб бўладими? Хотинлар беқарор ва ўта рашкчи бўладилар. Худо кўрсатмасин, тутиб кетса борми, тепкилар билан ҳам тинчители бўлмайди. Нгото бўлар-бўлмасга хотинларини урмасди. Ҳамма оиласини аҳиллиги учун уни ҳурмат қиларди. Шундай бўлса-да, эҳтиёткорлик яхши-да. У, катта йўл ёки водий орқали боришни хоҳламади, тўппа-тўғри далани кесиб чиқмоқчи бўлди.

Қизиқ. Ньюкаби билан Нжери мени қандай кутиб олишаркин. Тез қайтаман дегандим,— мана нима бўлди. Уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, деганлари рост эканда. Хотинлари бўлса, ҳақиқий аёллардан. Бунақа аёлларни ҳозир топиш амри маҳол. Сартарош ҳақ гапни айтди — ҳали ҳам бўлса ўзимизни қорамағиз дўмбоқ хотинларимиздан қўймасин. Соҳибнинг хотини — мемсонбга қарасанг қутинг учади. Шунақанги рамақижонки, баъзида истар-истамас ўз-ўзингдан сўрайсан: Оз бўлсада эти борми? Бунақа хотинни эркакка нима кераги бор? Эркакка ҳам сал тўлароқ хотин бўлса-да. Худди Нжери ёки Ньюкабидек, айниқса уларга уйланаётганида, улар офатижон эди! Энди, бунақа эмас... Жуда қизиқ-да, бу сартарош ростданам оқ танли аёллар билан алоқа қилганмикин-а? Наҳотки, Хаулендс хонимдек момақаймоқдек аёл пул учун шу қора танли одам билан бир ўринда ётса, ҳечам ишонгим келмайди. Тўғри, ҳозирги кунда ҳамма нарсага ишониш мумкин. Наҳотки, унинг ўғли Боро ҳам улар билан дон олишган бўлса? Борди-ю шунақа бўлса, унда албатта, шундай ўғлинг борлигидан мамнунсан, бироқ бу ишлар учун пул тўлашини ўйласанг, ишинг пачава! Агар ҳар бир кеча учун пул тўлашга тўғри келса, қора хоним билан ухлаш афзалроқ-ку!

— Намунча эрта қайтмасанг?— деди Ньокаби уни кутиб оларкан.

— Шунн ҳам билмайсанми, ҳар ҳолда эркаклар удабурон-да,— деди унинг сўзини бўлиб Нжери. Ҳар иккала хотин қош қорайганда бирга чақчақлашиб ўтиришарди. Нгото пинҳона севинарди. Бунақа оҳанг жанжалдан дарак бермасди.

— Сартарошни олдида эдим.

— Гўё ўзимиз устара билан эплей олмайдигандай-а.

— Замон ўзгаряпти. Хўжайин Хаулендс айтганидек...

— Албатта-да, фикру зикрингда: фақат оқларга таҳассиб қилиш.

— Жонга тегдиларинг-ку! Яхшиси мана бу гўштни олинглар.

Ньокаби ўзига қарашли бўлагини олди. Нжери ҳам.

— Қани бориб айтай бўлмаса, ёшлар ҳам тарқалишсин,— деди Нжери.

Нготонинг ўғиллари ҳамда Махуа қишлоғининг барча ёш йигит-қизлари уларнинг ҳужраларида йиғилишарди. Улар бу ерда кечқурунлари тўпланишиб, аҳён-аҳёнда ўйин-кулги қилиб туришарди. Нжери уларни холи қолдириб, Нокаби ёнига чиқарди. Агарда Ньокабиникида йиғилишадиган бўлса, у ҳам ўз навбатида Нжери ёнига чиқиб кетарди. Баъзан ёшлар Нготодан ёки аёллардан бирини маҳкам ушлаб олиб, бирон қизиқроқ воқеани гапириб беришни илтимос қилиб қолишарди. Шу ондаёқ ҳамма бир ерга жам бўларди.

— Нжорогега айт, отасига ўзини янги кийимларини кўрсатсин,— деди Ньокаби кетаётган Нжерига.

Нгото фикру-ўйини фахр туйғуси қоплаган эди, негаки унинг ўғли ўқишга боради. Энди агар ундан ўғилларингдан биронтасини ўқишга юбордингми, деб сўраб қоллишса, у оғзини тўлғизиб ғурур билан «Ҳа!» дейди. Бу деярли уни Джакобо билан тенглаштиради.

— Ўқиш қачон бошланади?

— Душанбадан.

— Димоғи чоғми?

— Менимча, у ўзида йўқ бахтиёр.

У ҳақ гапни айтган эди. Нжороге юраги миннатдорчилик ва саодатдан тарс ёрилиб кетай деди. Ҳегаки у билиб олди — энди Джакобани қизи Мвихакидек ўқишни, ёзишни ўрганеди.

ИККИНЧИ БОБ

Душанба куни Нжороге мактабга борди. У ҳатто мактабни қаерга жойлашганини ҳам билмасди. Авваллари у ерда ҳеч қачон бўлмаган эди, фақат қайси томонга боришнигина биларди, холос. Мвихаки унга ҳамроҳ бўлди. Мвихакини ўзи ҳали кичкинагина қизча бўлса ҳам у ҳамиша Нжорогега хуш ёқарди. Бир куни чўпон болалари Мвихакини оға-инилари билан уришиб қолишди. Уларга қараб тош ота бошлашди. Тошлардан бири Мвихакига тегди. Буни кўрган болалар жуфтакни уришди. Мвихаки оға-инилари уларни қувиб кетишди. Қизча бўлса, йиғлай-йиғлай бир ўзи қолганди. Узоқдан бу можарони кузатиб турган Нжороге Мвихакини олдига келиб, уни йиғлаётган гўдакни овутгандай овута бошлади. Бугун эса ўша қизча, йўлбошчи бўлиб уни мактабга олиб кетяпти.

Мвихаки — Джокобанинг қизи. Джокоба — Нгото яшайдиган ерда заминдор. Нгото бўлса, чувринди — қашшоқ. Нжороге отаси нима учун хўжайинга қарам бўлиб қолганига ҳалигача ақли бовар қилмасди. Албатта, болаларга бунни тушуниш қийин. Бу болалар учун беҳад мушкул. Джокобани жажжи-жажжи ўғиллари, тўнғич ўғли ва бўйи етган қизи бор. Катта қизи — муаллим. Унинг исми — Люсия. Нжорогега бу исм ҳамиша ёқарди. Унинг опаларига эса хунук исм қўйишганди. Люсия қайда-ю, булар қайда.

Мактабдаги болалар уни совуқ кутиб олишди. Уни майна қилиб қулишар, бўлмағур ҳазиллар қилиб, жиғига тегишарди. Нжороге ўзини ноқулай сеза бошлади,

ҳатто мактаб болаларига бўлган илгариги ҳурмати ҳам пучга чиқа бошлади. Унинг ўзи ҳеч қачон бундай қилиқлар қилмайди. Агарда онаси билса борми бунақа совуқ ҳазилларни, роса жиғи бийрони чиқарди.

Бир бола тўсатдан:

— Эй, Нжука! — деб қичқирди.

— Йўқ, мен Нж-у-ка эмасман.

— Кимсан бўлмаса?

— Мени исмим — Нжорое!

Атрофдаги болалар қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди. У довдираб қолди. Наҳотки куладиган бирон нима айтган бўлса?

Бошқа бола эса, буйруқ тарзида:

— Эй, нжука, қани, мени папкамни кўтариб юр-чи! — деб қолди.

Нжорое энди бу папкани олишга тараддудланаётгани, лекин Мвихаки уни қутқариб қолди.

— Унга тегманглар! У менинг нжукам!

Бир талай болалар кулгу билан кифояланишди, бошқалари базўр тиржайиб қўйишди.

— Унинг нжукасини ўз ҳолига қўй!

— Унинг қайлиғи-ку!

— Ундан яхши куёв чиқади. Мвихакининг эри —

Нжука!

— Нжука бўлганидан кейин, мени папкамни кўтарсин-да!

Таажжубланган Нжорое, бу даҳанаки жанжални кузатарди. У гангиб қолган, нима қилишини билмасди. Мвихаки дарғазаб бўлди.

— Эшитдингизми? У менинг нжукам! Қани унга тегиб кўринглар-чи!

Ҳамма жимиб қолди. Нжорое ундан миннатдор эди. Балки болалар ундан опаси ўқитувчи бўлгани учун кўр-қишса керак. Мвихаки улар устидан арз қилиши мумкин.

¹ Н ж у к а — малай маъносида (тарж.)

Мактаб у ўйлагандек бўлиб чиқмади. Шунга. қарамай, у ер қизиқарли эди. Ҳайҳотдай ҳувиллаб ётган бутхона уни ром этиб қўйганди. Ташландиқ бўлиб кўринса ҳам, лекин бу ерга одамлар қатнаб туришарди. Бу худонинг макони эканлигини у яхши биларди. Баъзи болалар эса бутхонада бақириб-чақириб ҳамма ёқни тўс-тўполон қилишарди. Бу ҳам уни ҳайратга соларди. Уни бундай табаррук жойларга, хоҳ бутхона бўлсин, хоҳ мазор, хоҳ азиз-авлиёлар ўтган ер бўлсин, эҳтиром кўрсатиш руҳида тарбиялашганди.

Муаллимада оқ кофта билан кўк юбка бор эди. Нжорогега оқ ранг ҳам, кўк ранг ҳам хуш ёқарди; гўё кўм-кўк дарахтда оппоқ гул қулф уриб ётгандай эди. Ёмғир ёғганда ўт-ўланлар яна ҳам ям-яшил тусга кирар, довдарахтлар гули эса ерни оппоқ гуллар қопларди.

Икки-уч кун ўтгач, Нжороге муаллимдан ҳадиксирай бошлади. Муаллима уни кўз олдида бир болани адабини берган эди: Шилт! Шилт! (қани бошқа қўлингни узатчи!) Шилт! Шилт! Шилт! Қўлидаги таёқча парчаланиб кетди.

Таёқча Нжорогега тегаётгандек туюлди. Муаллима унга жирканч бўлиб кўринди. Нжороге кимнидир ураётганларида қараб туришни ёқтирмасди, шунинг учун ҳам болага раҳми келди. Фақат нега энди у Нжорогени нжука деб ҳақоратладийкин? Нжороге, нжука дегани — бу ҳар бир мактабга янги келган болаларга қўйиладиган лақаб эканлигини шу кунни тушунди.

Нжороге доим бошқалардан ажралиб туради. У барча қишлоқдаги болалардан эртароқ уйга қайтар, кеч қолиб юришни ёқтирмасди. Тамбал болалар атайлаб уй ишларига қарашишдан қочиб, мактабдан имирсилаб қайтишарди. Шунинг учун ҳам мактабдан келишлари билан: «Бизни ўқитувчимиз — Люсия ёки Исаак ушлаб қолди», деб важ-корсон қилишарди.

Баъзан сирлари очилиб қолгудек бўлса, роса калтак ейишарди. Нжороге калтакланишни истамасди.

Орадан уч ҳафта ўтди, бир куни онаси ундан бағоят-да ғазабланди. Ҳаммасига Мвихаки айбдор эди. Қайси бир куни қизча мактабдан кейин бирга кетиш учун ундан кутиб туришни илтимос қилди. Улар, ахир ёнма-ён яшашарди-да. Яна у қандайдир болалардан қўрқаётганини ҳам тушунтириб берди. Нжороге унинг илтимосидан мамнун бўлди. Улар шошмасдан, ўзаро қизиқ-қизиқ гаплардан гаплашиб уйга қайта бошлашди. Тепаликка жойлашган қишлоқлари ёнбағрига келиб ўйин қилишди. Қиз бола билан ўйнаш қандай яхши, айниқса, у бадавлат оиладан бўлса, бундан ортиқ нима керак! Мвихакини ўзиям қандайдир бошқача — кичкинагина, жуда нозик қиз эди. Нжороге билан Мвихаки шу топда ким узоққа тош отиш ўйнагилари келиб қолди. Уйинга берилиб кетган, Нжороге кун бота бошлаганини сезмай қолди. Бу пайтда эса Ньюкаби уни қидиришга тушганди. Қуёш ботиб бормоқда, ўғлидан эса ҳалигача дарак йўқ. Ниҳоят у топилди. Нжорогени жазоламади, бироқ онаси ундан норози эканлиги шундоққина билиниб турарди. Онаси ўз ўғлини бадавлат оиланинг қизи билан тотув бўлишини истамасди, чунки буни оқибати яхшиликка олиб бормади.

Нжороге ўзича буни ҳаммасига Мвихаки сабабчи деб ўйларди. Бундан кейин энди у билан ҳечам ўйнамасликка, ҳатто дарсдан кейин уни кутмасликка қарор қилди.

Бир куни Нжороге ўқишдан қайтганида, онасини канакунжут тозалаб ўтирганини устидан чиқди. У бир неча ойлаб тозаланган канакунжутни йиғиб-йиғиб, сўнг бозорга олиб чиқиб сотарди.

— Онажон, келинг қарашиб юборай!— деди.

— Бор, олдин дарсингни қил.

Ньюкаби ўғлини мактабда ўқиётганидан фахрланиб юрарди. Уғли ҳафтиякни қўлига олса ёки мактабдаги

воқеалардан гапиргудек бўлса, кўнгли тоғдек кўтари-ларди. У ўғлига ўқишни ёки арифметикадан шуғулла-ниши кераклигини уқтирганда ҳам руҳи тетиклашарди. Нима бўлса ҳам ўғли бемалол хат ёза оладиган, ҳисоб-китобни тушунадиган, инглиз тилида бемалол гаплаша оладиган кунларга етса, унга бундан катта мукофот бўл-маса керак. Қизиқ, ўғил-қизи мактабда ўқиётган миссис Хаулендс буни сезаётганмикин? У миссис Хаулендсга, Джулианага тахассиб қиларди. Джулиана — Джакоба-нинг хотини. Мақтанса ярашади: қизи — муаллима, ўғли бўлса қачон қарама, шаҳарма шаҳар кезади. Ҳаёт улар-га кулиб боққан! Агар кишига қашшоқликда ўлиш насиб этган бўлса — буни аҳамияти йўқ, бир куни вақти келиб у: «Мана, кўриб қўйинг менинг ўғлимни. Юртимизда ундан ақлли, ундан ўқимишли одам йўқ...» дея олади.

Буни тушуниш учун маълумотни кераги йўқ. У ўз ҳаёт йўлидаги қийинчиликлардан хулоса чиқариб, истиқ-болни оналик туйғуси билан ҳис этарди. Шунинг учун ҳам у эрига ўғилларидан бирортасини ўқитиш керакли-гини уқтира олди. Уни иккинчи ўғли Улуғ Урушда ҳа-лок бўлганди. Бу унга жуда катта зарба бўлганди ўшан-да! Нима учун уни ўғли оқларни урушида ўлиши керак? Бундай оғир кунни ҳеч кимсани бошига тушмаслигини истарди. Агарда Нжороге оқ одамларнинг барча илмини эгалласа, ўшанда ҳам Нгото Хаулендсга ва унинг танноз хотинига хизмат қилармикин? Наҳотки уларнинг оиласи умр бўйи бировларнинг ерида шундай марҳаматсиз яша-са? Наҳотки улар шу камбағаллигича қолиб кетишса? Унинг ҳамма орзу-умиди — ўғлидан. Унга дунёдаги бар-ча билимларни бериш керак. Шу кунларда у ҳатто пули бўлганида турмушга берган қизларини ҳам ўқитишга тайёр эди. Шунда унинг ҳамма болалари маълумотли бўлишарди, жуда бўлмаганда, инглиз тилида гаплашиш-ни ўрганиб олишарди-да.

— Онажон, ўша эртакни яна бошқатдан айтиб бе-ринг, — деб илтимос қилди Нжороге, уни ёрдам бериши-

га қаршилиқ билдиришига қарамасдан, онасини ёнига ўтираркан.

Она қўлидаги дон идишини теппага кўтариб, шамолга тутиб, донларни курмаклардан тозаларкан, секингина кулиб деди:

— Оббо, сен-ей, шайтон йигит бўлибсан-ку, боядан бери шунинг учун қарашаман, деб эсинг кетаётган экан-да!

— Онажон, бу жуда зарур,— деб қўймади у.

— Қимга керак экан?— деди қизиқиб Ньюкаби ишида давом этаркан.

— Бугун менга дарсда эртак айтиб беришимни буюришди. Мен шунда дарров сизни Алп полвон ҳақидаги эртагингизни эсладим. Бироқ доскага чиқишим билан болаларни менга тикилиб турганини кўриб, қўрқиб кетганимдан, жоним ҳалқумимга келди.— У жим бўлиб қолди.— Эртак ҳам бутунлай миямдан чиқиб кетди,— деди у афсус билан. Гўё умрида олдинлари ҳеч нимани унутмагандай.

— Эркак киши ҳеч нарсадан қўрқмаслиги керак. Унисини унутган бўлсанг, дарров бошқасини айтиш керак эди. Ёки биз катта ойинг билан бирга сенларга авлод-аждодларимиздан қолган афсоналарни бекорга вақт кетказиб айтиб беряпмизми, наҳот шу биттадан бошқаси ёдингда бўлмаса?

— Улардан биронтаси ҳам ёдимга тушмади-да!— деди ўғил ўзини аянчли ҳолатда тутиб. Буни кўрган Ньюкаби ўзини кулгидан тўхтатолмади. Бундай пайтларда Нжороге ўзини ўта жиддий тутарди. Аммо бу сафар ўзи ҳам кулиб юборди. Онасини кулишини у жуда яхши кўрарди. Тишлари қандай чиройли-а! Оппоқ дурдеккина, йилларни ўтиши ҳам ўз таъсирини ўтказа олмаган.

— Ҳа, майли, сен айтганча бўла қолсин. Кечқурун бирон нарса айтиб берарман. Вой, сал бўлмаса унутаёзибман! Катта ойинг сени акангни олдига бориб келсин деганди. Чоп тезроқ!

У хужрага кириб, ҳафтиякни қўйиб, тезда кўчага отилди.

— Нжороге! Нжороге!

У қайтиб келди.

— Мактаб кийимида кетаверасанми?— деди онаси. Нжороге уялиб кетди. Буни қандай қилиб унутибди-я? У тезда уйга кириб, мактаб кийимини ечиб, ўзини эски чит лахтагига ўраниб олди. Улар мактаб кийимини авайлаб кийиш ҳақида келишиб олишганди-да.

У Мвихаки уйи ёнидан ўтган ёлғизоёқ йўлдан чошиб кетди. Уй атрофини баланд девордек қалин кўм-кўк тўсиқ ўраб турарди. Тўсиқнинг бир-икки сийрак жойидан қаторасига терилган тунука том ва катта уйни тахта деворлари кўриниб қоларди. Бу ҳовлига Нжороге ҳам бир неча марта болалар билан Джакобага пиретрум гулини теришгани учун ҳақ олгани кирганди.

Джакобанинг уйи европача уйдан фарқ қилмасди. Нжороге бу уйга алоҳида ҳурмат билан қарарди. У ҳеч қачон рухсатсиз остона ҳатлаб ичкари кирмасди, бироқ доим ўша уй ичида нималар борлиги уни қизиқтирарди.

Кунлардан бир куни у ошхонага — томи сомон сувоқли пахса уйга кириб қолди. Хизматкорлар ҳам шу ерда ухлашаркан. Нжороге бу ерга Джокобанинг хотини Джулиана хоним эрини қўлида ишлаётган барча болалар қатори Исо пайғамбар туғилган куни муносабати билан байрам дастурхони ёзгани учун келганди. Джулиана дўндиқ ва кўхлик, юзи думалоққина, кўзлари такаббуруна боқарди. Бироқ у болаларга хушфёъл эди, ҳатто байрам муносабати билан уларга анчагина нон сотиб олди. Патнисдаги оқ нон уюми иштаҳани карнай қилиб турарди. Нжорогенинг чунонам сўлаги оқдики, уй эгаларидан яширинча қулт этиб ютиниб қўйди, чунки беодобчилик қилиб, балога қолиш ҳеч гап эмас. Кутилмаганда хунук ҳодиса рўй берди. Бу ҳодиса уларга сажда учун кўзларини юмиб турганларида содир бўлди. Болалардан бири ўзини тутиб туролмай ғалати товуш чиқарди. Нжо-

роге пиқ этиб кулиб юборди, уни ёнида турган бола ҳам унга қўшилишди. Шу чоқ уларни шайтон васвасага солдими — кулгуни тийиб бўлмади. Дуони тўхтатишга тўғри келди. Болаларни очликдан ичлари таталаётганди, Джулианани эса жаҳли чиқиб кетди-да, Нжороге билан бирга ҳамма болаларга дийдиё ўқиб кетди. Агарда бу икки бахти қаро тарбиясиз болалар ўрнида унинг болалари бўлганида борми, уларни икки кун оч қолдириб, таъзирини берган бўларди. Унинг болалари одобсиз эмас, сабаби хоним ўз болаларига рисоладагидек тарбия берган. У ниҳоят одоб, панд-насиҳат борасидаги сўзини тугатаркан, бошқа одамлар ҳам болаларини унга ўхшаб тарбияламаганидан афсусланди. Унинг насиҳатларига қулоқ солмаган болалар ўз қораларини кўрсатмаслиги керак. Нжороге шунда ўзини одоб-тарбияси унга ёқмаётганини тушунди. Бинобарин худди шу кунни биринчи бор Нжороге Мвихакини қадрлади: Қиз бечора, Нжороге хафалигини кўнглидан чиқариш учун қўлидан келганича юпатишга ҳаракат қилди. Бу ҳаммаси аллақачонлар бўлиб ўтганди.

У ҳали бу уйдан узоқлашмасиданоқ, бирдан Мвихакига кўзи тушди. У ёлғизоёқ йўлдан тикка унга қараб келарди. Агарда у бурилиб кетмаса, улар албатта учрашишади. Шу пайт бирдан Нжорогени қиз билан учрашиши келмай қолди, сабаби, уни эгнида чит лахтакдан бўлак ҳеч нарсаи йўқ эди. Бу лахтак кутилмаганда хиёл эсаётган шамолдан ҳам кўтарилиб, уни пастки қисминини очиб юбориб, шарманда қилиши мумкин эди. Қандай қарорга келишни билмай, дафъатан ҳис қилган бу ярамасматони ва бу ўнғайсизликдан ўз-ўзини койирди. У мактабга бормасидан аввал ва ҳатто онаси билан келишиб олишдан бурун, турилганидан бери ўралиб юрадиган яккаю-ягона шу мато туфайли шунчаки қаро ер бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Кутилмаганда у шартта бошқа томонга бурилиб кет-

ди. Атрофда Джокобага қарашли далада пиретрум гулларининг алвони кўзни қамаштирарди. Сал пастроқда ўрмон қорая бошлаганди. Ундан пастда эса ҳинд ва африкаликларнинг дўконлари қаторасига чўзилиб кетганди. Бу ердан фақатгина бир неча уйларни томларигина кўринарди. Унг томонда, унча баланд бўлмаган тепалик ортидан кейин мистер Хаулендс ерлари бошланарди. У ерда Нжорогенинг отаси — Нгото ишларди. Нжороге мактабга кетаётганида доим шу ерлардан ўтарди.

У пиретрум даласи оралаб борарди, яна бурилиб сўқмоққа тушиб олди, қаршисидан яна бошқа дала чиқиб қолди. Бу ердан Нгангаларни кафтдек ҳовлиси кўриниб турарди. Нганга — уларнинг қишлоқ дурадгори. Камау эса уни қўлида шогирдлик қиларди. Нгото ўғлига ҳунар ўргануви эвазига бир катта семиз эчки билан бир юз эллик шиллинг тўлаган. Нганга бой одам, уни ўзига қарашли ери ҳам бор. Кимда-ким ер эгаси бўлса, уни ўзига қарашли ери ҳам бор. Кимдан-ким ер эгаси бўлса, уни бой деб ҳисоблашади. Агар кишида қоп-қоп пул, бир қанча машина бўлса ҳам ери бўлмаса, барибир у бой ҳисобланмасди. Эски-тускида юрсанг ҳам, ҳар ҳолда сенда бир акр¹ қизил ер бўлса бас, сен бир қоп пули бор одамдан бойроқ ҳисобланасан. Нготовдан ёш бўлишига қарамай, мана шу Нгангини ҳам бир эмас учта хотини бор. У биринчи, ҳатто иккинчи урушга ҳам бормаган. Айтишларича, у одам жуда ақлли, аммо бир оз дағал ҳамда айёрроқ экан. Кимни панг дастаси, белкураги ёки пичоқ сопи синса, дарҳол унинг олдига чопишади. У синган дарвозаларни тузатади, ўзи ҳатто стол ҳамда каравотлар ясайди. Яна у ҳар хил воқеаларни гапириб беришга ҳам уста. Бу хислат эркак кишининг нуфузини оширади.

Нжороге ҳали ҳовлига кириб улгурмасиданоқ, унга пешвоз чиқаётган Камауни кўрди. Камау ҳозиргина бар-

¹ Акр — бир ботмон (тарж.)

ча ишларини тугатган эди. Нжороге жуда севиниб кетди. Камау, ундан анчагина катта бўлишига қарамай, улар иккиси жуда апоқ-чапоқ эдилар.

— Юра қол, укажон,— деди Камау, Нжорогени қўлидан тортиб. Унинг юзи тундроқ кўринарди.

— Негадир бугун кечикиб қолдинг?

— Ана уни деб-да!

«Бирон ҳодиса рўй берганмикин»,— деб ўйлади Нжороге акасини бундай дарғазаб ҳолда кўрмагани учун.

— У ёмон одамми?

— Нимасини айтасан! Агарда мен ота ғазабидан қўрқмасам, бу лаънати устага анча пул тўлаганларида, бу ерга қадамимни ҳам босмаган бўлардим. Олти ойдан бери ер тишлаб ишлашимга қарамай, кечагина биринчи бор қўлимга рандалаш асбобини ушлатди. Қачон қарасанг: «Унга тегма! Бунга тегма!» Бор гапи: «Зеҳн солиб, кўзингни пишит!» Фақат қараш билан кўп нарса ўрганомайсан! Билганинг, ҳовли сипириш, қиринди ташиш, уни кетидан асбобларини кўтариб юриш. Қани бирон нарсага тегиб кўр-чи! Тасаввур қилиб кўр-а,— Камау қаттиқ нафратланганидан овози титраб кетди,— уни кичкина хотини бўлса, доим менга боласини боқтиради. Гўё у хоним европалигу мен унинг қўл остида бола боқувчиман. Ё олло! Ирвитини бир кўрсанг эди, кун бўйи ариллайди, гўё уни...

— Нега отамизга айтмайсан?

— Нимасини ҳам айтасан? Отам, эҳтимол, уни ёнини олар, айниқса уни «зеҳн солиб, кўзингни пишит!» сўзини эшитган-да. Авваллари фақат шундай ўргатишарди. Энди уни инобатга олишмайди, у толлар кесилиб кетди.

У жимиб қолди ва улар қуюқлашиб келаётган қоронғилик ичига кириб кетишди. Яна бир оз ўтгач, бутун атрофни зулмат қоплади. Тўсатдан Нжороге гўё энг асосий масалани англагандек ўйланиб қолди.

— Нима учун у сиз билан бундай муомала қиляпти? У қора танли эмасми?

— Қора танли бўлгани билан ҳақиқий инсон бўла-
вермайди-да,— алам билан жавоб қилди Камау. Оқ
танли ва қора танлиларда ҳам шундай одамлар борки,
уларнинг калласида фақат биргина нарса: уларни бош-
қа биров қувиб ўтмаса бас. Уларнинг истаги фақат ўзла-
рини бойитиш; фақат ўзлари барча нарсани билишса-ю,
қолганлар худо берган ризқ билан чегараланса. Ҳамма-
си ҳам бир гўр. Бой — бойга боқаркан, сув — сойга! Ни-
ма учун бой одам бошқа одамни бойиб кетишини иста-
майди? Чунки, бой одам дунёда мутлоқ ягона ҳоким бў-
лишни ўйлайди.

— Эҳтимол,— деди Нжороге. Камаунинг гаплари уни
ҳайратга солди, чунки у ҳеч қачон акасидан бунақа таъ-
сирли гап эшитмаганди, боз устига у жуда ҳам сергап
бўлиб кетганди.

— Баъзи бир европаликлар африкаликларга қара-
ганда анча яхши.

Нжороге яна таажжубланди.

— Шунинг учун ҳам отам ҳар замонда бўлса ҳам,
оқларга ишлаган яхшироқ деб қўяркан. Оқлар — ҳар
ҳолда оқлар-да! Оқ танлиларга таҳассиб қиладиган қо-
ралар бўлса ҳайвондан баттар.

Нжороге Камау айтган гапларни тўла тушунмади.
Бироқ ич-ичидан акасига ачиниб кетди. Ўзича ҳеч қачон
дурадгорникига бормасликка аҳд қилди. Яхшиси, у мак-
табда ўқийди. У гапни бошқа ёққа буришга ҳаракат
қилди.

— Ойим бугун бизларга эртақ айтиб берадилар.

— Йўғ-ей?

Иккиси ҳам эртақ эшитишни хуш кўрарди. Бу улар-
нинг оиласида энг мароқли машғулот ҳисобланарди.
Кори ҳам эртақ айтишда Нготодан қолишмасди. Бутун
оила аъзолари унинг қизиқ тарихий воқеаларига соатлаб
қулоқ солишарди. Боро эса эртақ айтишга анчагина нў-
ноқ эди. Урушга бориб келгандан кейин кўп ичадиган,
доим хомуш юрадиган, паришонхотир бўлиб қолган эди.

Уруш тўғрисида чурқ этмасди,— фақат сархуш пайти-дагина ёки давлатга, келгиндиларга адовати қўзғаб қолганда озроқ ёрилиб қоларди.

— Биз улар учун қон тўкканмиз, уларнинг оқ оғаларидан қутқариш учун урушдик...

Шунақа пайтларда уруш тўғрисида бир-икки оғиз гапириб қоларди. Лекин у ҳеч қачон Мвангини ўлими тўғрисида оғиз очмасди. Уларнинг бир-бири билан иноқлигини ҳамма биларди. Урушга қадар, ишқилиб бу ака-укаларнинг муҳаббатига кўз тегмасин деб қўйишарди.

Боро, Кори ва Камаулар Нготони катта хотин Нжеридан бунёд бўлган. Нжорогенинг бирдан-бир туғишган акаси — Мванги урушда у дунёга риҳлат қилган. Аммо барча ака-укалар худди битта онадан бунёд бўлгандек аҳил яшашарди. Кори африкаликларга тегишли «Яшил меҳмонхона» номли чой дўконида ишларди. Бу ифлос кирди-чиқди жой пашшага тўла, чиринди ҳиди худди оғир булутдек осилиб турарди. Шунга қарамай бу чойхона одамга тўла бўларди, сабаби у ерда приёмник бор эди. Нжороге доим Корини ишдан қайтишини кутарди. Негаки у ҳар куни шаҳардаги ҳар хил шов-шув гапларни, шу кунларда мамлакатда содир бўлаётган воқеаларни ўзи билан бирга олиб келарди. Масалан, Джомо¹ Англиядан қайтди, бу хабарни дастлаб Кори уйга олиб келди. Хонадонга барча оғанилар жам бўлганди ва уларникига қишлоқдаги ёру дўстлар ва таниш-билишлар келганда шоду хуррамлик беҳад даражада авж оларди. Ҳаммалари ёниб турган олов атрофида чордона қуриб ўтиришарди. Уй ичи кулги, ҳазил-ҳузуллардан гала-говур бўлиб кетарди. Нжороге тезроқ катта бўлишни орзу қиларди: ўшанда расида қизлар ёнида бемалол ўтира

¹ Джомо Кениата — 1964 йилдан Кения Республикасининг президенти.

олади ва бошқа йигитлар каби фикр юритади, суҳбатга қўшилаоладиган бўлади.

Баъзан оға-инилар йиғилолмай қолишарди. Ана ўшанда уй ҳувиллаб, зерикарли бўлиб қоларди. Тўғри, иккала онаси ҳам эртақ айтиб беринг деса, йўқ дейишмасди. Нгото ҳам кайфияти яхши бўлса эртақ айтишдан сира эринмасди, албатта.

— Сизни катта онамиз кўргилари келибди,— деди Нжороге улар уйга яқилашай деганда. Ҳамма ёқ қоп-қоронғи эди. Нжерини ҳар доим «бизни» ёки «мени катта ойим», Ньюкабини бўлса; кенжа хотинни,— оддийгина «ойи» деб аташарди. Бу ҳаммага ёқарди, шунинг учун ҳам ҳаммалари бу таомилга риоя қилардилар.

— Нимага?

— Билмадим.

Камау ҳужра томон йўналди. Нжороге жимгина қараб қолди. Бир оздан сўнг ортидан:

— Бизникига келишни унутманг! Эртақ тўғрисидаги гап ёдингиздами?

— Албатта,— деди Камау, унинг овози қоронғилик ичра ғарқ бўлди.

Кечқурун Камау Ньюкабини ҳужрасига келди.

— Қани, бошланг ҳикоянгизни?

— Шошма, тиқилинч қилаверма!— деди Ньюкаби.

— Сиз ёмон хотинсиз. Агар отамни ўрнида бўлсам ҳечам сизга уйланмаган бўлардим,— Камау Ньюкабининг жигига тегишни яхши кўрарди. Нимагадир, бугунги ҳазил ўринсиз чиқди шекилли, ҳеч ким кулмади.

— Бекор айтибсан. У киши бизга шайдо бўлиб қолганлар.

— Ёлғонни ҳам қотирдинг,— деди кулбага кириб келаётган Нгото.— Мен унга уйланиш ҳақида оғиз очмасимдан унга келиб ўтириб олган. Унга ит ҳам, бит ҳам боқмаган. Унга менинг раҳмим келди-да, бўлмаса дунёдан шундоқ ўтарди.

— Совчилар эшик турмини бузаверишди. Ҳаммасига

рад жавобини бердим. Аммо отангиз, қарасам, остонамда жон берадиган. Кейин тошбағирлик қилмадим, рози бўлдим.

— Бирон сўзига ишонманглар, ғирт ёлғон!
Ньокаби столга овқат тортди. Ҳаммалари овқатлана бошлашди. Хужрада жимлик ҳукм сурди. Болалар отаси олдида одоб сақлаб, ҳазил қилмасдан ўтиришарди. Жимликни Нжороге бузди.

— Бизга бирон нима айтиб беринг. Узингиз ваъда қилмабмидингиз?

— Оббо, боласи тушмагурлар-ей! Бу тўғрисида нега оталарингдан сўрамайсизлар. Бугун отангизни ўзи сизларга эртак айтиб берадилар,— деб эрига кулиб қараб қўйди. У бахтиёр эди.

— Нима ҳам дердик. Хужрамга йиғилган экансизлар, бирон-бир тарихий воқеани айтиб бера қолай!

Нжороге отасидан ҳадиксирарди. Аммо унинг гапларини эшитишни жуда яхши кўрарди.

— Емғир ёғмоқда эди; шамол ҳам, чақмоқ ҳам, момақалдироқ ҳам авжида эди. Еру ўрмон Кериньягининг чор-атрофини зир қақшатарди. Ўрмондаги паррандалар ҳам қўрқувдан ваҳимага тушиб қалтиришарди. Қуёш кўринмасди. Талайгина кунлар шу тарзда қоронғилик қаърида ўтди. Ҳайвонлар бундай зулматдан қўрқиб, қимирлашга ҳам журъат этишмас, увиллаб эсаётган шамолга мунгли аҳволда қараб қўйишарди. Дов-дарахтлар ҳам, ўт-ўланлар ҳам шитир этмасди. Қарияларнинг гапига қарганда, ўшанда бутун борлиқ руҳсизлашганди, биргина момақалдироқ жонланиб турар, унинг шафқатсиз гумбири тирик мавжудотга мислсиз даражада ваҳима соларди. Ялдо туни бошланган эди — бу зулматни тасвирлаш фақат моҳир мусаввирнинг иродасига боғлиқ, ҳолбуки, қуёш нури бу зимзиё тунни ёриб киролмаётган эди.

Лекин ана шу зулмат қоронғилигида ҳам Кериньяги

тоғи этагида бир ниҳол буй чўзаверди. Бу ниҳол шу зистонда ёруғлик сари интила бошлади. Бу ниҳол тирикликнинг ўзгинаси эди. У бутун атрофга муаттар ҳид тартиб, янада юсак-юсакларга интиларди. Тасаввур қилинг, қаро тун қўйнида, момақалдироқ ва яшин остида ҳам бу муқаддас ниҳол ўсаверган. Бу яздонлар дарахти Мукуйю эди. Сиз, ахир, биласиз-ку, тангри авваламбор Кикуйю исмли ёлғиз бир эркакни ва Мумбини исмли бир аёлни яратган. Ва уларни Мукуйю дарахти қошига олиб келган. Шу ондаёқ қуёш кўтарилиб, қаро тун тарқалиб кетган. Қуёш чор-атрофга куч-қудрат ва ҳаёт бахш этибди. Шамол тинчибди, момақалдироқ тинибди, чақмоқ сўнибди. Ҳайвонлардаги қўрқув йўқолибди ва улар аста-секин ҳаракатга тушибди. Ҳайвонлар ўқиришидан тўхтаб; Кикуйю ва Мумбини яратган тангри даргоҳида бўйинларини эгибдилар. Тангри Кикуйю ва Мумбини ўзига тегишли муқаддас тоғдан олиб, уларни Мукуруве ва Гатханга¹нинг ҳузурига дохил қилмасдан аввал, улар билан биргаликда тепаликлар ўлкаси Сиранига борибди, Кикуйю ва Мумбини энг баланд тоғ устига қўйибди ва уларга жумла-жаҳонни кўрсатибди, ҳа, ҳа, болажонларим, тангри Кикуйю ва Мумбига жумла-жаҳонни кўрсатиб дебди: «Одам Ато ва Момо Ҳаво! Бул ерни мен сизларга ишониб бахшида этгум. У сизники, уни бошқаринг, экин экиб ҳосил олинг, ҳаддул имкон, миннатдорчилик тариқасида, мени эслаб муқаддас дарахт тагида қурбонлигингизни дариф тутманг».

Нготонинг кўзлари жиддийлашди, у ўз атрофида ўтирган Камау, Боро ва Қариларни, ҳамда бошқа ёш-ялангларни бутунлай унутганди. Бу ёшлар узун тунни қисқартириш ниятида бу ерга жам бўлишган эди. Нгото гўё илк бор сирни бировга йўйгандек — бу биров ҳам

¹ Мукуруве ва Гатханга — Гатханга яқинидаги дарахт.

унинг ўзи эди. Боро бурчакда ўтирарди. Унинг юз ифодаси кўринмасди. У бутун ўтган вақт давомида бирон марта ҳам қимир этмас, отаси яқинидаги жойдан кўзини узмасди. Гўё ибтидонинг ибтидосига шоҳид бўлишлик барча одамлар ичидан фақат уларга насиб этгандек. Нжороге эртақдаги воқеаларни кўз олдига яққол келтирди. Қоронғи зулмат орасидан қуёшнинг зуҳур этишини тасаввур қилди. Иссиқлик бирубор яратган муқаддас дарахтга ошиён қурди ва дабдурустан қўрқув, қоронғилик ва ваҳима даф бўлди. Ва янги олам бунёдга келди. Ўша муборак Одам Ато ва Момо Ҳаво Мурунгуни янги салтанатига ташриф буюрдилар. Нжороге улар билан ёнма-ён ўшал муқаддас салтанатда пайдо бўлиб қолишни дил-дилдан истар ва у ердан жумла-жаҳонни кўришни хоҳларди! Нжороге сабрсизлик билан сўради:

— Ўшал ер қаерда ўзи?

Ҳамма унга ўгирилди.

— Мен энди кексайиб қолдим. Лекин тушимда ҳам ўз-ўзимга шу саволни бераман. Мен сўрайман: «Оҳ, Мурунгу, сен инъом этган ердан бизга нима қолди? Эй тангрим, сен шафоатга олган еримиз қаерда?» Баъзан қичқиргим, сочларимни юлиб додлагим келади, чунки ота-боболаримиздан қолган ерларга кўз тегди. Кўпинча: «Оҳ, Мурунгу, нима учун сен ўз фарзандларингни бундай қашшоқ қилиб қўйдинг?»— деб ўз-ўзимдан сўрайман.

Яхшиси, бир бошдан сизларга айтиб бера қолай. Ёвуз руҳлар еримизга қурғоқчиликни юборди, бинобарин улар гуллаб-яшнаётган Улуғ тангрининг фарзандларини кўриб ҳасад қилардилар. Балки Мумби фарзандлари Мурунгуга қурбонлик қилишни унутиб қўйишгандир? Мана шунга ҳосил берадиган далаларига оби раҳматини ёғдирмай қўйди. Қуёш шафқатсиз равишда олов пурқарди. Еримизга вабо ёпирилди. Қўй, сигир, эчкилар қирилиб кетди, очликдан одамларнинг силласи қуриди. Ана

ушанда кўхна пайғамбар Кибиронинг ўгли Муго зуҳур кўргизди: оқ танли одам пайдо бўлди: У олис тоғлар ўлкасидан келди. Муго Кикуйю халқига оқ одамнинг келиши ҳақида башорат қилганди. У чиндан ҳам қабилани огоҳлантирган эди. Ниҳоят оқ одам ҳам келди ва биздан ерларимизни тортиб олди. Аввалига бир қисмини, кейин ҳаммасини ўзиники қилиб олди.

Кейин эса уруш бошланди. Дастлабки катта уруш. Мен у пайтда навниҳол эдим, эндигина суннат тўйи қилишган эди. Бизларни куч билан урушга боришга мажбур қилишди. Биз ўшанда йўл қурдик, оқ танли кишилар бир-бирлари билан жанг қилишганда, ўнғай бўлсин-деб, ўрмонларни тозалаб бердик. Ниҳоят уруш тугади. Биз ҳаддан ташқари чарчаган эдик. Биз уйимизга ҳолдан тоғиб қайтдик ва инглизлардан мукофотлар кута бошладик. Лекин биз мукофотдан кўра кўпроқ ер ҳақида ўйлардик, биз яна ўз еримизга қайтишни, еримизни унумдор бўлишини орзу қилардик. Орзуларимиз маҳв бўладиган эмас, яратувчилик орзулари эди. Аммо бўлбади! Ер энди йўқ эди. Отамни ва бошқа одамларни бобокалонлар еридан ҳайдаб чиқаришди. Отам оқ танлилар қачон кетаркин деб қашшоқликда ўлди. Мугонинг башоратича оқ танлилар кетиши керак эди. Лекин оқ танли кишилар кетишмади, отам бўлса ана шу ерда қашшоқликда оламдан ўтди. Уша пайтда бу ерларга Чахира эгалик қиларди, кейин у Джакобага сотиб юборди. Мен шу ерда ўсиб-улғайдим, лекин ишлашга келганда (шу пайт Нгото Боронинг юз сукутига назора қилишга интилди ва давом этди) ота-боболаримизга қарашли ерларда ишладим...

— Сиз Хаулендс ери ҳақида гапиряпсизми?— Боронинг овози бўғиқ бўлса ҳам аниқ эшитилди.

— Ҳа, ўшани. Отам менга унинг чегарасини кўрсатиб берган эди. То шу чоққача бу ерда ишлаб, пайғамбар башоратининг амалда зоҳир бўлишини кутдим.

— Фикрингизча, бу орзу қачонлардир амалга ошади-

ми?— Нготони сўзидан кейин ҳужрага чўккан сукунатни бузган Қорининг овози эди.

— Билмайман. Қунлардан бир кун ана шу тепаликлар ва тоғлар ўлкасида алп келбат, арслон юракли бир одам пайдо бўлган экан. Халқ бу одам оқ танлиларни қувиб чиқаради деб ўйлаган эди, лекин ёвуз ниятли одамлар уни қатл этишган, чунки у барча одамларни бирликка, ҳамжиҳатликка чақирган экан. Мен бўлсам ҳамон ўша пайғамбарнинг айтган башоратини амалга ошишини кутганим-кутган. Лекин мен яшаган асрда бу орзу амалга ошмаса керак... Лекин, Мурунгу ерида, албатта бир кун эмас, бир кун орзулар рўёбга чиқади!

Кимдир йўталиб қўйди. Хонага яна сукунат чўкди. Бурчакда ўтирган ўсмирлардан бири оқ танли кишиларнинг келиши ва уларнинг малла ранглиги ҳақида ҳазиллашмоқчи бўлди. Лекин ўтирганларни ҳеч бири унга қўшилмади. У жимликда ёлғиз ўзи кулди-ю, шу ондаёқ миқ этмай қолди. Нжороге бўлса эшитган нарсаларидан ҳайратда эди. Демак, мистер Хаулендс ерлари, қачонлардир уларнинг ери бўлган экан-да! Боро бўлса урушда жанг қилиб мукофотланиш ўрнига еридан ажраб қолган бечора отаси ҳақида ўйларди. Уни ўзи ҳам урушда бўлган, Гитлерга қарши жанг қилган. У Мисрда, Қуддусда ва Бирмада бўлган. У кўпни кўрди. Баъзан тасодиф туфайли ўлимни четлаб ўтди. Лекин ҳозирга қадар у Мванги ўлими хусусини унутишга ожиз эди. Ким учун, нима учун ўлди у?

Боро урушдан ақли-ҳушини йиғиб олган, зукко йиғит бўлиб қайтди. Урушдан қайтишга қайтди-ю, ўзига иш йўқлигини эшитиб ҳайратга келди. Бирор тирикчилик ўтказиш учун деҳқончилик қилмоқчи бўлди, лекин ер қаёқда дейсиз. Отасининг ҳикоясини эшитган сари у бўлиб ўтган воқеаларни бирма-бир кўз ўнгидан ўтказар ва аламига чидай олмасдан қаҳрланарди. Нима учун отаси сингари одамлар оқ танлилар ерларини тортиб олгунларича қараб туришди экан? Инсон ақли бовар қилмайди-

ган баландпарвоз ваъдалар ва пайғамбарона «башорат»ларга нима учун умид боғлашди экан?

У алам билан секингина сўкиниб қўйди:

— Минг лаънат ўша пайғамбарларига...

Лекин бу фақат пичирлаш эди. Отасига у деди:

— Ерингизни тортиб олган одамнинг қўл остида қандай қилиб тер тўкиб бўлади? Бунга қандай ботиндингиз?

У ўзи берган саволга жавоб кутмасданоқ кулбадан чиқди.

УЧИНЧИ БОБ

Нгото эртароқ йўлга чиқди. Одатда у ишга далалардан ўтиб борарди, лекин ёмғиргарчилик мавсумида, ўзи жуда хуш кўрган оби-ҳавода, чор-атроф кўм-кўк тусга кирганда, далаларда гуллар қулф урганда, баргларида тонгги шудринг йилтираб товланганда у сўқмоқдан юриб ўт-ўланларни безовта қилгиси келмасди: шохга тегиб кетсанг борми — шудринг томчилари ерга думалаб тушади, йўқотишнинг бетакрор ва кўнгилсиз гуноҳлари уларга ҳам хуруж қилади. Қуллардан бир кун ўзидаги қизиқувчанликни енга олмади ва шудринг томчилари таркибига нималар яширинганини билмоқчи бўлди. У ёш болаларча қалтираган қўлларини шудринг томон чўзди, лекин шудринг қўл теккизилиши туфайли ларзага келди ва ҳўл бўлиб ётган изга тўкилди. Нгото ҳам хижолатпазлик билан қадамларини жадаллаштирди. Баъзан у ёлғиз ўзи ҳайдалган далалар бўйлаб бораётганда бу манзарага завқланиб боқар ва кўз илғамас сабабларга кўра Мурунгудан миннатдор бўларди. Чор атроф эса фароғат оғушида эди. Худди қабристон сингари.

Бу тонг Нгото катта шаҳарга олиб борувчи ўша бош-оёғи йўқ йўлдан жўнай бошлади. Олдида машиналар физиллаб ўтарди. Эркаклар ва хотин-қизлар у ёқ-бу ёқ-

дан шўхчан гаплашиб ишга боришарди — ким пойафзал фабрикасига, ким оқлар яшайдиган районга. Бироқ Нгото ҳеч нимани пайқамасди. Нега у ўзини ўша болалар олдида шундай тутди? Боронинг сўзлари унинг қалбини ларзага келтирди, самарасиз кутиш йиллари ҳақидаги хотиротни қўзғаб юборди. Улар беҳад даражада узоқ кутишмадимми? Бу кутиш ўзларининг фаолсизликларини шунчалик оқлаш учун баҳона эмасми? Шундай бўлса — ёмон. Бу сотқинликнинг ўзгинаси эмасми?

У ҳиндилар дўкончасига етиб келди. Қачонлардир, иккинчи урушга қадар у шу ерда ишлаган эди. У бир ҳиндига ёлланиб ишларди. Ҳинди унга маошни ҳамиша бир ой кечиктириб тўларди. Бу тасодифдан эмас эди, албатта. Шу тарзда ҳинди Нготони ўзига ипсиз боғлаб қўйган эди. Кетса бир ойлик маошидан айрилади. Охир-оқибат, айрилишга тўғри келди. Бунга мистер Хаулендсга боғбон бўлиб ишга жойлашиши сабаб бўлди. Тўғри, аввалига осон бўлмади, ҳар хил юмушларни қилишга тўғри келди. Чой даласида ишлади, катта уйнинг ҳовлисини йиғиштирди, ўтин ташиди.

У африкаликларнинг расталаридан, сартарошхонадан ўтди-да, узоқ йиллар муқаддам илк бор келган манзилга етди. Иккинчи катта уруш даврида икки ўғлидан ажралган эди.

Мистер Хаулендс барвақт турган экан. У ҳеч қачон пешингача чўзилиб ётмасди. Хотини бўлса аксинча — ҳеч қачон ўн бўлмагунча ётоғидан чиқмасди. У хоним нима ҳам қиларди? Бу Хаулендслардаги қандайдир сирлиликни Нгото ҳеч бир тушуниб етолмасди.

— Салом, Нгото.

— Салом, бвана.

— Яхши ётиб турдингми?

— Ндио¹, бвана.

Мистер Хаулендс фақат Нгото билан шундай салом-

¹ Ҳа. (Суахили тилида айтиладиган сўз).

лашарди, холос. Аммо лекин хаёли доим бошқа ёқда — қандайдир муҳим иш билан банд бўларди. Мистернинг кўз ўнгида доим ферма гавдаланиб турарди. У ўзининг бутун ҳаётини, қалб қўрини шу фермага бахшида қилган эди. Қолган ишлар уни айтарли даражада қизиқтирмасди. Хотини бўлса уйдаги ишлар билан шуғулланар, шу билан эрини уй-рўзғор ташвишларидан бира тўла озод этиб қўйган эди. Уй юмушига оид бошқаришнинг барча ҳуқуқларини хотинига топширган, ўзи бўлса фақат ферма ҳақида ўйларди, холос. Агар уйга кимнидир ёнласа, бу шунинг учунки, хотинига тагин бир дастёр зарур бўлиб қолганини билдирарди, холос. Бирортасини ковушини тўғрилаб қўйиш керак бўлиб қолса, хонимнинг ўзи бу масалани ҳал қиларди. Гап уларнинг терисини рангида ҳам эмас. Гап жанобнинг ўз хизматкорларига нисбатан бепарволигида эди.

Ишдан бўшатиш хусусида хонимни кучи биргина Нготога етмас эди. Йўқ, Нготога мистер Хаулендс ўз муносабатини ўзгартириш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмасди. Мистер Хаулендс шунчаки Нготони ишлашини завқ билан кузатарди: бу қария ерга энгашиб, эҳтиёткорлик билан чой кўчатининг ёш ниҳолларини худди ўзининг экинлари сингари меҳр билан парвариш қилади... Хаулендс ўз фермасини Нготосиз ҳеч бир тасаввур қилолмас, чунки унинг ўрни бу ерда аниқ сезилиб турарди. Нгото фермада ўз меҳнати билан бошқаларни ҳам ўзи каби ишлашга ундарди. Боз устига Хаулендснинг пулларидан барака кетиб бораётган пайтда Нгото йўлиқди. Нгото билан бирга омад ҳам эргашиб келди.

Мистер Хаулендс баланд бўйли; йўғон гавдали, чўзинчоқ юзли, бақбақаси бор қориндор киши эди. У ташқи кўринишидан нари борса, биринчи жаҳон уриши туфайли дунёга келган — кенияликларнинг аёл нухаси эди. Ўз юртида, кўп йиллик сокин ва беғалва ҳаётдан сўнг Хаулендсни тўсатдан армияга чақиришди. У ёшлиги жўш уриб турган бир пайда урушга йўл олди. «Уруш»

унинг учун шон-шуҳрат сингари жаранглар эди. Ниҳоят; урушнинг тўрт йиллик қирғинбарот кунлари ҳам орқада қолиб кетди, осойишталик қарор топди ва тенгдошлари каби унинг ширин орзулари ҳам пучга чиқди. Бу шайдоликдан қандай қилиб қутулиш мумкин? Шарқий Африка уни ўзига ром қилиб қўйди. Бу ёввойи ўлкада ҳали бирон нимани забт этиш мумкин эди-да.

Узоқ вақтгача Англия унга жуда ҳам олис бўлиб туюлди. Ўз ватанига қайтишни истамасди: кўп нарсалар ҳали унутилмаганди. Лекин кўп ўтмай у ўзига хотин кераклигини тушуниб етди. Кўплар қатори ўз умрини маҳаллий хотинлар билан ўтказишни эп кўрмади. У ўз «уйига» бегона одам бўлиб қайтди ва қизли уй бозор, деганларидек, дуч келган хонадонга совчи қўйди. Сюзанна яхши қиз эди — чиройли бўлмаса ҳам истараси иссиқ эди. Англиядаги зерикарли ҳаёт уни ҳам безор қилганди. Тўғри, у нима хоҳлашини ўзи билмасди. Африка — бу чакки жарангламайди ва у иштиёқ билан янги ҳаёт ваъда қилган кишининг орқасидан эргашиди. Африкада бу — машаққат ва ноқулайликдан иборат, бу демак Европадан бутунлай хориж бўлиб қолиш. Бу етти ухлаб тушига ҳам кирмаган эди. Бу тарздаги ҳаёт тез орада уни зериктириб қўйди. Лекин мистер Хаулендс ўз юмушларидан ортмасди. Ахир, Сюзанна учун Африка ёнбонларидаги ҳаёт Англияда истиқомат қилаётган чоғидаёқ қўрқинчли эмас эди-ку. Бунини у ўз орзи билан айтган эди-ку. Мистер унга ишонмаганди. Тез орада Сюзанна бу шароитга кўникди. Тўнғич чақалоқ — ўғил дунёга келди. Энди унинг диққат-эътибори чақалоққа, уй ишларига қаратилди. У кун бўйи ўғли билан ўйнардди ва гаплашарди. Боз устига қониқш ҳисси билан уй хизматкорларини қарғар, калтакларди. Питердан кейин у қиз турди. Кўп вақтгача уларнинг оиласи гўё уч кишидан — ўзи, ўғли ва қизидан иборатдек туюларди, чунки уй соҳиби фақат кечқурунлари пайдо бўларди. Яхшиямки, улар Найроби-га яқин жойда туришарди, негаки фарзандлари у ерда

ўқишлари мумкин-да. Она ўз фарзандларига гурур билан қарарди, чунки ака-сингил бир-бирларига жуда ҳам меҳрибон эдилар. Фарзандлар ҳам ўз навбатида оналарига меҳрибон эдилар. Лекин кўп ўтмай, Питер отасига эргашиди. Бу ўғил мистер Хаулендсга ҳам кундан-кунга ёқа бошлади. Ота ўғлини далага бирга олиб кетадиган бўлди. Мистер Хаулендс кўнгли бўш одамлар тоифасидан эмасди. У ўз ўғлини кўз олдига келтирар экан, ўз фирмасини кимга қолдиришидан мамнун бўлиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб қўярди. Кундан-кунга оилапарвар кишига айлана борди, йиллар ўтиши билан ўзи воз кечган Англияга нисбатан юрагида қандайдир илиқлик пайдо бўла бошлади. У иккала фарзандини ўша ёққа ўқишга жўнатди. Кейин эса Европа цивилизацияси унга тўғаноқлик қилди. Уғли урушга жўнаб кетишга мажбур бўлди.

Энди мистер Хаулендснинг умидлари бутунлай пучга чиққан эди, қалбида ўз Ватанига қайтиш истаги яна сўнди. Барча ишлардан қўлини ювиб қўлтиғига урмоқчи бўлиб турганда унинг олосига айланган — ери яна нажоткорлик қилди. У бор кучини, қалб қўрини ерга берди. Бу ерни у ноз-неъматга тўкис этди. У энди овқатни ҳам унутиб, кун бўйи вақтни далаларда ўтказадиган бўлди. Ўз ерини ардоқлар ва меҳр билан парвариш қилар, бирдан-бир қувончи ва овунчи бўлган далаларга бутун умрини бағишлаган эди. Сюзанна яна ёлғизликда қолди. У хизматкорларини дўппослар, айримларини бирин-кетин ишдан бўшатиб борарди. Лекин худонинг унга раҳми келди. У яна ўғил кўрди. Унга Стивен деб ном қўйишди. Энди шу ўғил унинг яккаю ягонаси бўлиб қолди. Питер урушда ҳалок бўлгандан кейин қизи миссионерка¹ бўлиб ишлай бошлади.

Улар бир даладан иккинчи далага йўл олишар, бири оқ танли, иккинчиси қора танли эди. У ер-бу ерда барқ

¹ Миссионерка — кишилар ўртасида диний ташвиқот қилиш учун бирор мамлакатга юбориладиган вакила.

урган яшил чой буталарини кўздан кечиришар ва ёввойи бачкилардан тозалашарди. Иккови фермани севарди. Бинобарин, Нгото бу ерларни кўз қорачиғидек сақлашни ўзи учун муқаддас бурч деб биларди. Бу ерга жавобгар эди, бўйнига қилич келганда ҳам, марҳумлар, тириклар ва ҳали туғилмаганлар учун асраши керак эди. Мистер Хауленд бўлса, ўз фермаси далалари бўйлаб юрганда, ўзини ҳамиша мағрур тутарди. Ўзи, биргина ўзи ғолиб келди ва ёввойи чўлни обод қилди. Улар унчалик баланд бўлмаган жўяк олдига келиб тўхташди. Ер шу жойда паст томон инар, кейин яна аста-секин юқорига кўтари-лар, янги жўяк ҳосил қилишда давом этар, кейин яна... бирини... Ортида, қаердадир Нготога африкаликлар яшайдиган ўйдим-чуқурликлар кўзга ташланиб қоларди.

— Сенга бу ферма ёқадими?— сўради паришонхотирлик билан мистер Хауленд рўпарасида ястаниб ётган ерларга завқ билан боқаркан.

— Дунёда бунақа ер йўқ,— аниқ жавоб қилди Нгото юрагидагини яширмасдан. Мистер Хауленд хўрсиниб қўйди. Бу ёғи нима бўлар экан, агар у дунёдан кўз юмиб кетгудек бўлса, Стивен бу ерлар билан шуғулланарми-кан?

— Бу ерларни кимга қолдираман, ҳеч ақлим бовар қилмайди...

Нготонинг юраги увишиб кетди. У ҳам ўз фарзандлари тўғрисида ўйларди. Наҳотки, пайғамбар башорати ўнгидан келса?

— Нима учун, бвана? Сиз жўнаб кетишга қарор қилдингизми?..

— Йўқ!— қаттиқ, ўта қаттиқ овоз билан жавоб қилди мистер Хауленд.

— ... ўз уйингизгами?

— Уйим шу ерда!

Нгото довдираб қолди. Нима, бу одамлар умр бўйи шу ерда қолиб кетишадими? Наҳотки пайғамбар кикуйюнинг башорати ёлғон бўлса? Унингча, охир-оқибат

қаёқдан келишган бўлишса, ўша ёққа қайтиб кетишлари керак эди-ку. Мистер Хаулендс бўлса ўгли Стивен ҳақида ўйларди. Стивен? Қўлидан келармикан? У тўнғич ўғлига сира ҳам ўхшамасди. Урушда ҳалок бўлган ўғлининг хотираси унинг юрак-бағрини яна эзиб ташлади.

— Уни уруш тортиб олди.

Нгото мистер Хаулендснинг тўнғич ўғли қаерга ғойиб бўлганини билмас эди. Энди у тушунди. У ўз ўғли ҳақида жуда ҳам гапиргиси келарди, овози борича: «Сизлар уни мендан тортиб олдинглар!» деб бақирмоқчи бўларди. Лекин ўзини зўрға қўлга олиб сукут сақлади. У мулоҳаза қилди: мистер Хаулендсга юрагини ёриб нима қилади. Ахир бу оқ танлилларнинг уруши эди-ку!

ТУРТИНЧИ БОБ

Мактабда Нжорогега оғзаки ўқиш кўпроқ хуш ёқарди. Биринчи дарсни ёдида абадий сақлаб қолди. Ўқитувчи ўрта бўйли эди. Қачон қарасанг кичкинагина мўйловини бўлар-бўлмасга текислаб, бураб турарди. Ўқувчилар уни Исак деб чақиришарди. Улар ўқитувчининг Исак исмини қисқартириб шундай аташарди. Исми-шарифини эса болалар деярли билишмасди. Исак тўғрисида кўплаб миш-мишлар юрарди. Айтишларича, у ёмон насроний эди. Чунки, у чекар, ичар ва аёллар билан дон олишарди. Бу эса уларнинг мактаб ўқитувчилари шаънига мос эмасди. Лекин Исак табиатан шўх одам эди, болалар ҳам уни севишарди. Нжорогега унинг мўйлови беҳад даражада хуш ёқарди. Бирон муаллимани учратганда, мўйловини бурамасдан туролмасди. Болалар ёлғиз қолишди дегунча шу ҳақда шивирлашиб гаплашишарди. Ўқитувчи синфга кирди ва доскага қандайдир галати «А» белгисини ёзди. Нжорогега ва бошқа ўқувчиларга бу маънисиз бўлиб туюларди.

Ў қ и т у в ч и.—«А» деб айтинг.

С и н ф. А-а-а-а-а.

Ў қ и т у в ч и.— Яна бир марта.

С и н ф. А-а-а-а-а.

Хона бу товушдан ларзага келди, гўё тунука том устларига ағларилгандек бўлди.

Ў қ и т у в ч и (*доскага бошқа белгини ёзаркан*). «Э» деб айтинг.

С и н ф. Э-э-э-э. .

Бу илгаригисидан анча қизиқроқ чиқди. Боз устига таниш; чунки чақалоқлар йиғлайдиган бўлса, улар ҳамша: «Э-э-э-э! Э-э-э-э!»— деб қичқаришади.

Ў қ и т у в ч и. «И».

С и н ф. И-и-и-и.

Ў қ и т у в ч и. Яна бир марта.

С и н ф. И-и-и-и.

Ў қ и т у в ч и: «И» белгиси қадимий кикўйюлилар тилида «кирақол»--«ичкарига кирсам бўладими?!»— деган маънони билдиради.

Болалар кулиб юборишди: ўқитувчининг гаплари галати-я! У бўлса доскага яна бир ҳарфни «О» ни ёзди. Нжороге ҳайратдан тарашадай қотиб қолди. Ҳа, ҳақиқатан ҳам энди у ўқимокда! Онасига гапирадиган гапи ҳам топилди!

Ў қ и т у в ч и. «О».

С и н ф. О-о-о-о-о.

Ў қ и т у в ч и. Яна бир марта.

С и н ф. О-о-о-о-о.

Тагин бир ҳарф доскада пайдо бўлди: «У».

Ў қ и т у в ч и. «У».

С и н ф. У-у-у-у.

Ў қ и т у в ч и. Аёл киши бирор-бир хавф-хатарга дуч келса нима дейди?

С и н ф (*болалар қизларга тантанавор қараб*). У-у-у-у.

Синфда яна қувноқ кулги кўтарилди.

Ў қ и т у в ч и. Қани яна «У-у-у-у» деб айтинг.

С и н ф. У-у-у-у.

У қ и т у в ч и. Ҳайвонлардан қайси бири шундай қич-қиради?

Бир бола қўлини кўтарди. Лекин у жавоб беришга улгурмасданоқ синф ларзага келди.

— Кучук!

Яна кулги ва шивир-шивирлар эшитила бошлади.

У қ и т у в ч и. Ит қандай қилади?

Бу хусусда фикрлар турлича бўлди.

Баъзилар баралла «У-у-у-у» деб жавоб беришса, бошқалар ит деб қичқиришарди.

У қ и т у в ч и. Ит ҳурийди.

С и н ф. Ит ҳурийди.

У қ и т у в ч и. Демак, ит қандай ҳурийди?

С и н ф. У-у-у-у.

Шу кундан бошлаб ўқитувчига «У-у» деб лақаб қўйишди.

Нжороге оғзаки дарсни жуда ҳам яхши кўрарди, айниқса, синфда шов-шув, кулги бошланиб, ким нимани хоҳласа шуни бақирганини ёқтирарди.

У мактабдан қайтгач, биринчи кундан бошлабоқ Камауни ўқитишга киришди. Лекин Камау ўқишни истамас эди, шунинг учун ҳам Нжороге бу ишдан воз кечди.

— Нима учун ҳамиша бир ўзинг ёлғиз юрасан — мендан ўзингни обқочяпсанми?— сўради ундан Мвихаки.

Нжороге хижолат чекди. Улар ўйнаб юрган тепаликдан онаси қидириб топгани ҳамон эсидан чиқмаганди. Ушанда онаси унга таъна қилмаганди. Лекин она сукут сақладими — бу ҳар қандай жазодан ҳам оғир. Чунки сен ҳақда у нималар ўйлашини дабдурустдан ўзинг хаёл қила бошлайсан. Лекин Нжороге ўзига ўзи мустақил эканлигини Мвихакига кўрсатиб қўйишга ҳаракат қилди.

— Сен ахир доим ушланиб қолганинг-қолган, — деди у журъатсизлик билан.

Уша кунни дарс тамом бўлгани учун улар биргалашиб

уйга қайтишаётганди. Улар йўл-йўлакай далалар узра учаётган қушларни томоша қилишарди. Мвихаки биринчи бўлиб жимликни бузди:

— Йўқ, мен ушланиб қолаётганим йўқ. Ўзинг. Ўзинг менга чап бериб юрибсан.

Мвихаки жим бўлиб қолди.

— Ота-онанг сени уришадими?

— Йўқ. Камдан-кам уришади. Агар фақат айбдор бўлсамгина.

«Бу болада қандай айб бўлиши мумкин?»— ажабланди Мвихаки. Қизга Нжороге ўзини тута биладиган ва итоатгўй бўлиб кўринди. У мактабдан доим ўз вақтида қайтиб келарди.

— Нега энди сўраяпсан?— қизиқди Нжороге.

— Балки сени уришишмагани учун улардан қўрқмасанг керак, тўғрими?

— Уйингдагилар сени уришадими?— ҳамдардлик билан сўради у. Қизча ғунчадеккина эди. Қиз болаларни ҳаммаси қулоқсиз бўлишса керак.

— Ҳа, баъзан. Онам мени урмаган тақдирда ҳам ёмон сўзлар билан уришади, бу эса дўппослаб ургандан баттар. Онамдан қўрқаман.

— Мен ҳам ота-онамдан қўрқаман.— у шундай дейишга деди-ю, лекин ота-онасини қиз бола олдида ерга уришга ботинмади. Шу пайт ҳинди бола эсига келди. У Нжорогени конфет билан сийлагандан умр бўйи дўстлашиб қолишни орзу қилганди ўшанда. Нжороге онаси билан бирга эди. Ҳинди боланинг сахийлигидан ажабланди, чунки ҳинди шундай қилади деб хаёлига ҳам келтирмаганди. Нжороге конфетни уни қўлидан олиб, энди оғзига солмоқчи бўлиб турганида, дабдурустан онаси орқасига ўгирилганди-да, унга ўшқириб берганди: «Нима, сен йил бўйи ҳеч нима емаганмисан? Ёки сен очкўзликдан ким нима берса ўшанга ёпирилаверасанми, ҳатто ифлос ҳиндидан ҳам жирқанмайсанми?»

Нжороге конфетни ташлаб юборганди. Лекин у ер

ёрилса ерга киргудай эди, чунки конфетни ташлаб юборганини бола кўриб турганди. У ҳинди болани олдига келмоқчи ва унга энг яхши сўзларни айтмоқчи бўлганди. Лекин онасидан ҳайиқди. Бир неча кун ўтгач, у яна ўша жойга келди. Лекин бола у ерда йўқ эди.

— Сен нима дейсан, ота-оналаримиз ҳамма вақт ҳам ҳақми?

— Эҳтимол, шундайдир. Билмадим, тагин. Лекин баъзан ботинганинга ниманидир... бошқа нарсани ҳис қиласан. Сенда бундай ҳол бўлмайдими?

— Бўлиб туради,— деди у, гўё қизнинг сўзини тўла тушунмаганликдан чўчиб.

Улар кўп ўтмай ота-оналарини унутиб, хандон отиб кулишди. Вақти-вақти билан ўйинга берилишди. Лекин Нжороге ўзини сиққиқликда қолгандай ҳис қиларди. Мвихаки бўлса бутунлай шўх-шан тусга кирди. Қиз гулларни узар ва болага қараб отарди. Бу Нжорогега жуда ҳам ёқарди, у ҳам гул узиб отмоқчи бўлди, лекин бошини қуйи солиб турган гулларга раҳми келди.

— Кел, гул билан ўйнашни бас қилайлик,— илтимос қилди у.

— Лекин мен гулни яхши кўраман.

Улар мистер Хаулендс уйининг олдидан ўтиб кетишди. Бу уй ҳаддан ташқари катта бўлгани учун салобатли кўринарди. Мвихакининг отаси қурган уйни бу орадаги кулбалар билан тенглаштириб бўлмасди.

— Отам шу ерда ишлайди.

— Бу мистер Хаулендс фермаси-ку.

— Сен уни биласанми?

— Йўқ. Лекин отам бу ҳақда кўп гапирарди. Отам баъзан бу ерга келиб турарди. Унинг айтишича, мистер Хаулендсга ўхшаган фермерни бутун мамлакатни кезиб ҳам топиб бўлмас эмиш.

— Нима, улар дўстми?

— Билмайман. Менимча дўст бўлишмаса керак. Ев-

ропаликлар қора танлилар билан дўстлашармиди? Бу уларга хос эмас.

— Унинг фермасида бирор марта бўлганмисан?

— Йўқ.

— Мен бу ерга, отамни олдига тез-тез келиб тураман. Бу ерда бўйи мен билан тенг келадиган бола яшайди. Оқ танли бўлганда ҳам жуда бориб тургани. Эҳтимол, у мистер Хаулендснинг ўгли бўлса керак. Қачон қарасанг онасининг этагига осилгани осилган, жуда ҳам кўр-қоқ. Кўзини бўлса мендан узмайди, шундай қизиқсиниб қарайдики, асти қўясан. Бошқа сафар келганимда у ёлғиз эди. Мени кўриб ўрнидан турди ва тўғри олдимга юриб кела бошлади. Қўрқиб кетдим — ким билсин, нима мақсадда келаётганини, — жуфтакни уриб қолдим. У бўлса тикка турганча изимдан кўз узмасди. Кейин орқасига қайтди. Ўшандан бери уларникига борадиган бўлсам, отамга яқин жойдан бир қарич жилмайман.

— Эҳтимол, у сен билан гаплашмоқчи бўлгандир?

— Ким билсин уни. Балким уришмоқчи бўлгандир. У отасига ўхшайди. Биласанми...

Шу пайт Нжороге Нготодан эшитган эртакни эслади. Лекин уни Мвихакига айтиб беролмади. Бу энди унинг шахсий сир.

— Бу ерларнинг ҳаммаси қора танлиларга тегишли экан.

— Тўғри. Мен буни отамдан эшитганман. Отамнинг айтишича, бизникилар саводли бўлганда эди, оқ танлилар уларнинг ерларини тортиб олишмасди. Мен бир нарсани тушунмайман, нима учун боболаримиз оқ танлилар келгунга қадар ўқимишли бўлишмаган?

— Уларни инглиз тилига ўқитадиган одам бўлмаган.

— Э-ҳа! Эҳтимол, — деди чўзибгина шубҳаланиб қиз.

— Сизларнинг синфда инглиз тили ўқитишмайдами?

— Эсинг жойидами? Инглиз тилини фақат юқори синфларда ўқитишади.

— Отанг инглиз тилида гаплашишни биладими?

- Билади.
- Қаерда ўрганган?
- Миссионерлардан... Сирианда.
- Сен менга олдинроқ инглиз тилини ўргатасанми?
- Нима учун?
- Сен ахир бир синф юқорисан-ку.

Бу жавобни беришдан аввал қиз бир неча дақиқа ўйлаб қолди. Кейин бирдан очилиб кетди:

— Мен сени ўқита бошлайман,— деди.

Бу Нжорогега ёқмади. Лекин у индамади.

Кейинги йил бўсағасига келиб уни учинчи синфга ўтказишди. Учинчи синфдан ҳақиқий таҳсил бошланарди. Дастлабки икки йил ўқиш шунчаки тайёргарлик эди, холос. Унинг қобилияти яхши бўлгани учун иккинчи синфда ўқитиб ўтиришмади. Мвихаки ҳам учинчи синфда ўқирди. Уни қувиб етгани учун Нжороге ўзида йўқ хурсанд эди. Янги ўқув йили арафасида Нжороге Камау билан биргаликда ўрмонга йўл олди. Улар узоқ вақт оҳуларни қидириб ўрмонда дайдиб юришди. Кейин Нжороге Камаудан сўради:

— Менга айтинг-чи, нима учун сиз мактабга кирмай-сиз?

— Бу савол билан нима учун менга ёпишиб олдинг,— кулди у. Лекин Нжороге қатъият сақларди. Уғил учун энг муҳими — бу ўқиш эканлигига имони комил эди. Барча орзуларга бу чегара эди. Нжороге ҳамма мактабга бориб ўқишини истарди.

— Хоҳламайман!— деди Камау бошини силкиб.

— Нима учун?

— Билиб-билмасликка олма. Узинг яхши биласан. Сен нима, уйдаги тангликдан беҳабармисан? Кимдаки ер бўлмаса, у ҳунар эгалламоғи керак. Отамизнинг бисотида эса ҳеч вақо йўқ. Шунинг учун қилаётган ишимни қилиш муҳим. Агар Нганга қурумсоқ бўлмаганда, мендан аллақачон дурустгина дурадгор чиқарди. Ана унда бойиб ҳам қолардим ва биз ҳаммамиз ўқишингга ёрдам

берардик. Ҳаммамиз учун сен ўқияпсан. Отамиз ҳам шу фикрда. Уларнинг фикри-ёди шу — сен ўқишингни давом эттирсанг бас. Сен хонадонимизга ёғду олиб кирасан. Таҳсил олиш — Кения истиқболи. Джомо шундай дейди.

Нжороге Джомо ҳақида эшитган эди. Джомо Англиядан қайтиб келганида уни кутиб олиш учун Найробига тумонат одам чиққан эди. Қани энди Джомо сингари бўлса, кейин океанни кечиб, ўтиб, оқ танлилар юртида бўлиб қолса! Мвихакини акаси яқин кунларда у ерга боради.

Ўша оқшом Нгото Нжорогега қараб туриб сўради:

— Мактабга сен қачон борасан?

— Душанба куни.

— Шундай дегин,— хўрсинди Нгото. У ўғлига қиё боқмади. Ньюкаби елиб-югуриб ирио¹ тайёрлар эди. Ҳамма гап ўқимишли бўлишда,— деди Нгото, лекин юрагининг бир чеккасида ҳамма гап — бу ерда деган фикр ётарди. Бой берилган ерни қайтариб олиш учун ўқиш керак.

— Ўқи, шундагина сен бизга нисбатан бошқачароқ яшайсан. Бу мислсиз оғир ҳаёт. Бир парча ери бўлмаган одам одамми?

Нгото бўлар-бўлмасга шикоят қилавермасди. У бутун умри давомида нимадир содир бўлиши керак деган умидда яшади. Шунинг учун ҳам у ўз ота-боболаридан қолган ердан бир қадам нарига жилгиси келмас эди. Шунинг учун ҳам мистер Хаулендсга ишонч ва садоқат билан меҳнат қилар ва бу ерни, унда ўсадиган жамики нарсани ардоқларди. Лекин ўз ўғли бир сўз билан уни шубҳаланишга мажбур қилди: мистер Хаулендсга, унинг ерига садоқат кўрсатишдан нима фойда? Шубҳа билан биргаликда қарияга ўғли учун хавотирланиш ҳисси уйғонди. Боро нақадар ўзгариб кетди! Бу ҳаммаси уруш туфайли. Уруш унга ҳам шафқат қилгани йўқ. Бир ўғли-

¹ Ирио — таом.

ни ҳалок қилди. Иккинчиси эса ҳар тўғрида отасини айблайди.

— Хаулендс фермага қандоғам меҳр билан қарайди!— оҳиста деди у. Нгото ҳануз мистер Хаулендснинг ерга бўлган ҳаяжонини тушунмасди. Вақти-соати билан бу ҳаяжон Нгото учун кўз илғамас бўлган нарсадан уни олиб қочишга хизмат қилаётгандек эди.

Нжороге отасига қулоқ тутарди. У отасининг сўзидан елкасига ўзи учун қандайдир номаълум бўлган ва катта маъсулият юкланаётганини ҳис қилиб борарди. У яхши билардики, маълумотли бўлиш отаси ва онаси, акалари ҳатто бутун қишлоқ аҳолиси ундан кутаётган мақсадга илк қадам бўлади. Ундан қандайдир жуда ҳам муҳим нарсани кутишмоқда,— шу ҳақда ўйлар экан, юраги севинчдан тарс ёрилай дерди.

БЕШИНЧИ БОБ

Нготони уйи олдида баланд «тепалик» бор эди. Бу тепалик йиллар ўтиши билан ҳар хил ахлат ва чириндилардан ҳосил бўлганди. Агар кундуз уни устига чиқиб томоша қилинса, Джакобога қарашли барча ерларни кузатиш мумкин. Унинг ерга эгалик қилиш ҳуқуқи эса ҳар қандай оқ танли фермердан қолишмасди. Джакобо ерлари гуллаб турган пиретрум далаларидан ва қора акация ўрмонидан иборат. Джакобо омадли экан, мана бир неча йилдирки, африкаликлар орасида ёлғиз унга пиретрум экишга рухсат берилган. Айтишларича, ундан бошқа одамларга рухсат берилмасликка ваколат олганмиш. Ҳатто пиретрум экадиган оқ танли фермерлар ҳам рақобат қилишдан қўрқишарди: агарда ҳар бир африкалик бундай сердаромад экинни экадиган бўлса, унда товар сифати ҳисобига нархи-наво тушиб кетиши мумкин.

Ҳар сафар Нжороге онасиними ёки акаларини кутганда шу «тепалик»ка чиқиб қарарди. У бирор кишини кўриб қолгудек бўлса, унга пешвоз чиқар ва қўлидан ту-

гунни олиб ёрдамлашарди. У Нжерини ҳам бошқа ўгай акалари каби кутиб оларди. Бу ҳамжиҳатлик туйғуси Нгото оиласини бошқа икки-уч хотинлик оилалардан ер билан осмонча ажратиб турарди. Нжери ва Ньюкаби фермага ҳам, бозорга ҳам бирга боришарди. Баъзан улар уй-рўзғор юмушларини ҳам келишиб олишарди: бири сув сепса, бошқа бири супуриб-сидирарди. Бу Нготонинг ишбилармонлигидан эди. Қаерда оила бошлиғи қаттиққўл бўлса, ўша оилада ҳамжиҳатлик ҳукм суради.

Тим қоронғи кеча эди. Нжороге билан Камау «тепалликда» туришарди. Осмонда бўлса, ноёб юлдузлар милтилларди. Кўзга ўхшарди. Кунлардан бир кун Ньюкаби ҳикоя қилиб берган эдики, юлдузлар — бу тешикчалар, улардан илоҳиёт ёғдулари кўринармиш. Лекин бу гапларга Нжороге унча ишонмасди.

— Олисдаги ёғдуларни кўряпсанми?

— Ҳа, кўряпман.

— Бу Найроби, тўғрими?— Нжорогени овозида ҳаяжонланиш аломати сезиларди.

— Найроби,— иштиёқ билан деди Камау.

Нжороге қоронғиликка тикилди: унинг орқасида нималар яшириниб ётганлигини кўриш ниятида синчиклаб қаради. Узоқ-узоқларда минглаб ёғдулар милтилларди. Ёғдулар узра кулранг тун сингари осмон ястаниб турарди. Нжороге бу манзарадан кўзини узолмасди. Уша томонда синоати асрорга тўлган Найроби деган шаҳри азим бор. Унинг акалари ўша шаҳарда. Ҳам яқин бўлган, ҳам узоқ бўлган бу ғаройиб шаҳарга интилиш Нжорогеда ожизлик ҳиссиётини пайдо қиларди. Нжороге хўрсиниб қўйди. Ҳар қалай у тушунмасди, нима учун акалари жўнаб кетишга қарор қилишган экан. Ҳайё — хут деб чиқишди-ю, кетишди.

— Сен нима деб ўйлайсан, улар иш топишганмикан?

— Қорини айтишича, у ерда иш беҳад кўп эмиш.

— Ҳа, эҳтимол.

— Ахир бу муаззам шаҳар.

— Ҳа, бу жуда катта шаҳар.

— Мистер Хаулендс тез-тез ўша ёққа бориб туради.

— Бўлмасам-чи. Уйни эсдан чиқариб бўлмайди.

— Шу ерда ишлашса бўлмасмиди?

— Жон деб ишлашмасмиди? Лекин қишлоғимизни биласан-ку. Улар шаҳарда ишлашса ҳам барибир ерни қадрини билишади, ойлик юқ бўлармиди. Хаулендсни мисолга олиб кўр. У ҳеч кимга ёлланиб ишламайди. Манна кўриб турибман. У бой-бадавлат, ошиғи олчи. Чунки унда ер бор. Ёки Джакобони ол. У ҳам чакки эмас, нимага десанг унинг ҳам ери бор. Лекин Борода йўқ. Боз устига иш ҳам тополмай юрибди. Эшитдингми, у отамизни қандай сўкканини? У дейдики, оталаримизни нодонлиги эвазига оқлар бизлардан ерни тортиб олишган. У бу ерда қолади деб ўйлайсанми? Унга бу ерда жой йўқ.

Нжороге ҳозиргина эшитган гаплари ҳақида мулоҳаза юритди. Агар у ҳамма ишни ўзи хоҳлагандай қилса борми! Уқимишли бўлиб олсин-чи...

— Ҳа, Боро акамиз қандайдир ғалати бўлиб қолди.

— У жуда ҳам ғазабнок.

— Отамизга нисбатанми?

— Отамизга ҳам, барча қарияларга ҳам. Ахир улар қўлларидан келган ишни қилишган...

— Ерни қайтариб олиш борасидами?

— Ҳа-да. Отамизни гапига қараганда бу кураш анча илгарироқ бошланган экан. Биринчи уруш тамом бўлгандан кейин, одамлар Найробига қараб йўл олишибди, улар ўз доҳийларини озод қилишни талаб қилишибди. Уларга эса ўт очишган. Уч киши ер тишлаган. Биласанми, улар ёш доҳий оқ танлиларни еримиздан чиқиб кетишларига мажбур қилади деб ўйлашган.

— Буни отамиз гапириб бердиларми?

— Ҳа. Борога бу ҳақда гапираётганларини ўз қуло-

гим билан эшитганман. Биласанми, отамиз Бородан бир-мунча ҳайиқади.

— Боро нима деган эди ўшанда?

— Ҳеч нима. У жим ўтирарди, алланималар ҳақида-дир ўйларди. Боро бошқаларга ўхшамайди. Катта она-мизни гапига қараганда, уруш уни шу кўйга солган. Бошқалар бўлса, урушда ҳалок бўлган акамиз ўлими унга шундай таъсир қилган деб ўйлашади.

— Мванги ўлимими?

— Ҳа. Айтишларича, уни англиз ўлдирган эмиш. Лекин англизми, англиз эмасми — барибир бу ишда оқ танлиларнинг қўли бор.

— Албатта.

Улар ҳамон қоронғиликка, Боро билан Қорини ўз қаърига тортган шаҳарга тикилишарди. Камау билан Нжороге акалари қишлоқдан бутунлай кетиб қолишма-димикан деб ўйлашарди. Агар улар бутунлай кетиб қолишса борми, унда кечқурунлари бўлиб турадиган йнгилишлар ҳам тамом бўлади. Лекин Кори уларга тез-тез уйга келиб турамиз деб ваъда берган.

— Мени ҳам бу ердан кетиб қолгим келяпти.

— Нима учун?— сўради Нжороге. Камаунинг сўзларини унинг фикр йўналиши бузиб юборди. У шу пайтда таҳсил олиб, ўқимишли бўлса, қўлига тўрт танга тушса нима қилишини ўйлаётган эди.

— Боргим келяпти-да, тамом, вассалом. Лекин аввалам бор Нгангидаги ишни ташлаш керак.

— Ҳалиям ҳунар эгаси бўлмадингизми?

— Фикримча, баъзи бир нарсаларни ўрганиб олдим, энди кетсам ҳам бўлади. Стул, чорпоя ва шунга ўхшаш нарсаларни ясаш қўлимдан келади.

— Қаерга ҳам борасиз?

— Оқ танлилар олдига. Ёки Найробига.

Нжороге биргина Камаунинг шаштидан қайтиши учун барча нарсага тайёр эди. Агар у кетиб қолгудек бўлса, ўзини қўярга жой тополмаслигини яхши биларди.

- Ахир сиз у ерда иш топа олмаслигингиз мумкин.
- Топаман. Иш ташлаш хусусидаги гап эсингдами?
- Э!
- Вой сизни қаранг! Ахир отамиз ҳамма вақт гап-радиған иш ташлаш хусусидаги гап-чи?
- Билмайман, билишни ҳам истамайман. Иш ташлаш, менимча отамга ўхшаганлар учун.
- Аммо отамизнинг гапига кўра, бу иш ташлаш ҳамма учун тегишли, барча қора танлилар озодлиги учун курашаётганларга тегишли.
- Эҳтимол, шундайдир. Билмайман.
- Улар Нжери чақираётганини эшитишди-да, «тепаликдан» тушишди. Нжороге пастга тушганда ер ҳақида гап сўрамоқчи бўлганини эслади.
- Сизнингча қандай, Африкадаги ҳамма ерлар қора танлиларга тегишли деганда отамиз ҳақми?
- Ҳақ. Қора танлилар юртидаги ер қора танлиларники. Ўз юртларида оқ танлиларнинг ўзи ери бор. Мана гап қаерда. Бизни шу кўйга солган, эҳтимол тангрининг хоҳиш-иродасидир.
- Англияда қора танлилар борми?
- Йўқ. Англия фақат оқ танлилар учун.
- Демак, улар бизни юртимизга охирги қарич ери-мизни тортиб олиш учун келишар экан-да?
- Ҳа. Улар — босқинчилар.
- Ҳаммасими?
- Ҳаммаси. Ҳатто мистер Хаулендс ҳам.
- Мистер Хаулендс... У менга ёқмайди. Ўғли ҳам ёқмайди. У бир кун менга шундай ёвқараш қилган эдики...
- Бой бойга боқар, сув сойга оқар.
- Бу сўзлар Нжорогеда янги фикрларни қўзғатди.
- Джакобо — қабиҳ одам. Сенингча, демак, Мви... — у тилини тийди ва дарҳол гапни бошқа томонга буриб юборди: — Джомо дегани ким ўзи?
- Боро уни Қора Мусо деб атайди.

— Бу Тавротданми?

— Билмайман.

— Менимча, шунақа ном Тавротда бор.

Қоронғиликдан Нжоренинг овози эшитилди. Шундан сўнг гап тўхтаб қолди.

Бу кеча Нжороге анча вақтгача ухлаёлмасдан ётди. Хаёллар уни узоқ-узоқларга олиб кетди. У отаси сингари бутун умр бўйи оқ танлига ёки ҳиндига ёлланиб ишламасликни ўйлар эди. Отаси бу қийин меҳнат ҳақида кўп гапирар ва унга ҳаётда бошқа йўл танлашни тавсия қилар эди. У шундай қилади. У бошқа йўлдан боради. Шу билан ўз акаларига ёрдамлашади. Нжороге уйқуга кетиш олдидан калима келтирди:

— Тангрим, шундай қилгинки, мен ўқимишли бўлай. Мен ўз ота-оналаримга ёрдам қилмоқчиман. Камауга ва бошқа акаларимга ҳам кўмак бермоқчиман. Исо пайгамбар номи билан сендан илтижо қилиб сўрайман. Омин.

Кейин яна бир илтимос ёдига келди ва шошиб-пишиб деди:

— ... Яна шундай қилгинки, тангрим, ўқишда Мвихаки мендан ўзиб кетмасин. Ва тагин, раббано...

У шу ондаёқ уйқуга кетди ва туш кўрди, тушида у Англияда ўқиб юрган эмиш.

Мвихаки Нжороге билан бўш вақтини ўтказишни жуда ҳам яхши кўрарди. У билан тирноқчалик иши бўлмаган акаларига қараганда Нжороге яхши эди. Нжорогега у ишонар ва мактабдан бирга қайтишни севарди. Мвихаки ақлли қиз бўлиб, болалараро ўзини койитишга ҳам йўл қўймасди.

Эндиликда Нжороге билан бир синфда ўқиш шарафига ноил бўлгандан бери мактаб ишларида унинг кўмагига таянишни ўзига эп деб биларди. Тўртинчи синфдан бошлаб улар инглиз тилини ўрганишга киришишди.

Инглиз тилини Мвихакининг опаси Люсия ўқитарди.

Ҳаммалари партада ўтириб доскага қараб ўтиришарди. Кишининг қиммати инглиз тилини қай тарзда билиши билан аниқланарди. Муаллима (доскага ёзади). Турмоқ — ругама.

Муаллима. Мен ўрнимдан тураман. Мен нима қиламан?

Синфдагилар. Сиз ўрнингиздан турасиз.

Муаллима: Яна бир бор қайтаринг.

Синф. Сиз ўрнингиздан турасиз.

Муаллима (бармоғи билан ниқтаб). Сен! Е сен эмас, мана сен! Исминг нима?

Ўқувчи. Нжороге.

Муаллима.— Ўрнингдан тур, Нжороге!

У ўрнидан турди. Инглиз тилини ўрганиш унга ёқарди. Лекин бутун синф олдида тикка турганда, ҳамма сенга қарайди, яна аллаким афтини бужмайтиради ҳам; шуниси чакки-да.

Муаллима. Сен нима қиласан?

Нжороге (базўр эшитилди). Сиз ўрнингиздан турасиз.

Муаллима (асабийлашиб).— Сен нима қиласан?

Нжороге (йўталади, жуда ҳам зўрға эшитилди).— Сиз ўрнингиздан турасиз.

Муаллима. Ундай эмас. (Синфга.) Қани сизлар нима қиласизлар?

Нжороге бутунлай адашди. Унинг атрофида қўллар ўрмони қад кўтарди. У борган сари нодонлашаётганини ҳис қилди, охир-оқибат бирон нимани идрок қилишга ҳам мадори қолмади.

Муаллима (Мвихақини кўрсатиб). Ўрнингдан тур! Сен нима қиласан?

Мвихақи (бошини қуйи эгиб). Мен ўрнимдан тураман.

Муаллима.— Тўғри. Энди Нжороге, сен жавоб бер. У нима қилади?

Нжороге.— Мен ўрнимдан тураман.

Синф хохолади.

Муаллима (жаҳл билан). Болалар, қани айтинглари-чи, у нима қилади?

Синф (*баралла*).— Сиз ўрнингиздан турасиз!

Муаллима (*бутунлай асабийлашиб*). Мен сизлардан сўраяпман: у нима қилади?

Синф (*қўрқиб, лекин йша тарзда баралла*). Сиз ўрнингиздан турасиз.

Муаллима. Сизлар калтафаҳм, ишەқмас, аҳмоқларсиз! Сизларга бир гапни неча марта такрорлаш керак? Биз буни кечаги дарсда ўтган эдик-ку. Агарда эртага бирон марта бўлса ҳам хато қилсаларинг, ҳаммангизни қаттиқ жазолайман.

Ана шундай дўқ-пўписа билан у синфдан чиқиб кетди. Нжороге бўлса ўзини кулгили ҳолатга тушганидан жуда ҳам хафа эди. Энди у бор кучи билан ўзини-ўзи оқламоқчи бўлар ва ҳаммага қараб, муаллимага: «У ўрнидан туради» деб жавоб бериш керак эканлигини тушунтирарди.

— Агар шунчалик ақлли экансан, нима учун сендан сўрашганда жавоб бермадинг?— деб писанда қилди синфда энг қолоқ ҳисобланган болалардан бири.

Шу воқеадан кейин ўқитувчи бир неча ҳафтагача ҳурпайиб юрди, лекин болалар йўл қўйган хатоларини тезда тузатишди ва бу қилган ишларидан ғоят фахрланишди. Нжороге бўлса энди ҳаммага эшиттириб такрорларди:

— Мен ўрнимдан тураман, Сен ўрнингдан турасан. У ўрнидан туради. Биз ўрнимиздан турамыз. Сиз ўрнингиздан турасиз. Улар ўринларидан туришади. Сиз қаерга кетяпсиз? Мен эшик томон кетяпман. Биз эшик томон кетяпмыз.

Агар ундан «Бармоғинг билан доскани кўрсат. Сен нима қилияпсан?»— деб сўрашса, у шундай жавоб қилган бўларди:

— Мен бармоғим билан доскани кўрсатяпман.
Энди ўқитувчи синфга қириб, улар билан инглиз тилида саломлашди.

Ўқитувчи.— Салом, болалар.

Синф (ўрнидан туради ва сўзларни чўзиб жавоб қилади). Са-а-лом, сэр.

Кунлардан бир кун мактабга оқ танли хоним ташриф буюрди. Уни келиши шарафига мактабда катта тайёргарлик кўрилди. Ҳамма ёқ тозаланди ва сув сепилди. Болаларга ўзларини қандай тутишлари лозимлигини узоқ тушунтиришди. Нжорогега оқ танлиларни шу қадар яқиндан кўриш доимо насиб қилавермасди. Бу хонимнинг сутга чайқаб олгандай оқлиги, нозиклиги уни ҳайратга солди. «Қизиқ, агар мен уни терисига тегиб кетсам нима бўлар экан?»— ўйлади у. Хоним синфга кирганда болалар ўринларидан туришди. Баъзи бир болалар саломлашиш учун аллақачон оғизларини очиб қўйишган эди.

— Хайрли кун, болалар!— деди хоним.

— Хайрли эрта, сэр!— жавоб қилди синф.

Люсияни йиғлаб юборишига озгина қолди. Неча бор тўғри таъкидлаш кераклигини айтмаганмиди? Уни яна уялтириб қўйишди. Меҳмон бўлса тушунтиришга киришдики, агар у тушликдан кейин келса, пешиндан кейин, демак, «эрта» деб эмас, «кун» деб гапириш керак. У аёл бўлгандан кейин, демак, уни «хоним» деб аташ зарур.

— Тушундингларми?

— Ҳа, сэр!

— Хоним!— жазаваси тутиб бақирди Люсия. У битта қўймай барчасини ўлдиришга тайёр эди.

— Ҳа, хоним!

— Хайрли кун!

— Хайрли кун, хоним!

Лекин ҳар қалай бир неча бола «сэр» деб мурожаат қилди. Бу «сэр» сўзини улар бўлар-бўлмасга такрорла-

шарди. Уқувчилар саломлашишаркан бир-бирларига «сэр» деб қўйишарди.

Оқ танли хоним чиқиб кетди, лекин юз берган кўнгилсиз ҳодисадан изтиробда эдилар. Люся ер ёрилсаю, ерга кириб кетгудек ҳолатда бўлгани учун болаларга газабини сочди ва уларни тоза адабини берди. Энди болалар «тонг» ва «кун», сэр» ва «хоним» ўртасидаги фарқни ёддан чиқаришмайди.

— Ҳа, хоним!— болалар бу сўзни тез-тез қайтарадиган бўлиб қолишди.

Уй томон кетар экан, йўл-йўлакай Нжороге Мвихакига шундай деди:

— Биласанми, мен бу аёлни қаердадир кўрганман.

— Ростданми? Қаерда?

— Билмайман. Балки, менга шундай туюлгандир.

Улар Нгото ишлайдиган фермагача бориб етдилар,

— Сен ўша болани бошқа кўрмадингми?

— Йўқ. Эҳтимол, у мактабга қатнаётгандир.

— Кейинги гал у сен билан гаплашишга ҳаракат қилиб кўрмадимми?

— Йўқ. Мен ўзимни ундан доим олиб қочардим. У бўлса, ҳамиша ёлғиз юради.

— Балки унинг опалари, акалари йўқдир.

— У ҳолда бошқа болалар билан ўйнаши мумкин эди.

— Қайси болалар билан?

Улар бир неча қадам юришмаган ҳам эди Нжороге бирдан хитоб қилиб юборди:

— Эсладим!

— Нимани?

— У аёлни қаерда кўрганимни. Уни мен мистер Хаулендс уйининг олдида икки марта кўрган эдим. Эҳтимол, унинг қизи бўлса керак. Отам айтган эди, у миссионерка экан.

— Тўғри! Отам ҳам бу тўғрида гапирган эди.

— Қизиқ, оқ танли кишини қизи миссионерка бўлибди. Бу хусусда фикринг қалай — нима учун?

— Эҳтимол, бу оқ танлиларга нисбатан у бошқачадир?

— Гапингни қараю! Ҳамиша бой бойга боқали. сув сойга оқали. Нжороге Камау айтган мақолни эслади ва дабдурустан ўзини ҳаддан ташқари ақлли деб ҳис қилди.

Камау Нгангидан кетиб бошқа африкаликка ишга ўтди. Нжорогенинг бахтига, илгари ният қилгандек, Найробига ҳам, оқ танлилар районига ҳам бормади. Лекин Нжороге назарида Камау улғайиб кихни¹ни сийқини берар ва суннат маросимига ҳалитданоқ тайёр эди. Нжороге унга қўрқув аралаш қараб қўярди. Чунки Камау суннат қилинган, ўзининг бўш вақтини Рика гуруҳидаги жўмардлар билан ўтказиши мумкин. Лекин уни чўчи-таётган нарса ҳатто бу ҳам эмасди. Чунки улар энди кўпинча бирга бўлишмайди. Уни кўпроқ ташвишга солаётган нарса вақти соати келиб, Камауни катта шаҳар ўз қаърига тортиши эди. Бошқа акаларини шаҳар аллақачон тортиб олган. Боро билан Кори тез-тез уйга келиб туришса ҳам, ҳар иккаласи бағоятда ўзгариб қолишганди. Айниқса Кори. (Камау кетгудек бўлса, оила бутунлай хароб бўлади, хонадон ҳақида қачон фикр қўзғаладиган бўлса, усиз тинч-хотиржамлик таянчини тасаввур қилиб бўлмасди. Камау — бу хонадон. У оиладаги бутун ташвишларни сўзсиз ўз зиммасига олган эди. Баъзан Нжороге акаси Камауни кўриш мақсадида африка мавқешига кирувчи дўкон ва устахоналарни бир-бир айланиб чиқарди. У ердаги нарсалар, эски ҳаммом, эски тос: гакзакхона олдида қандайдир одамлар беиш соатлаб уйма-

¹ Кихни (кикую) — ҳали суннати бўлмаган болаларни африкаликлар балоғатга етмаган ҳисоблашади. Рика — балоғатга етган ўсмирлар.

лашиб юришади. Бунақа бемаъни мавжудлик Нжорогени ташвишга соларди; унга ҳам истиқбол шунга ўхшаган қисматни пешонасига ёзишидан ҳадиксирарди. Шунинг учун у жон-жаҳди билан китобдан бош кўтармас, мактабда нима ўқитилса ҳаммасини пухта эгаллашга интиларди. Бу орада Нжороге ҳам анча улғайиб қолди. У тим қора қалин сочли, шаҳло кўзли, тўқ жигарранг тусли ўғлонга айланди. Юз қиёфаси тўғри ва аниқ, ҳар қалай, ёшига нисбатан анча дуркун эди.

Нжороге ва унинг тенгдошлари учун келажак эшиги фақат маълумотли, ўқимишли бўлгандагина очиларди. Шунинг учун ҳам бор вужуди билан ўқишга берилиб кетди. Боз устига Джакобо болаларидан ҳеч ким, Мви-хақидан ташқари у билан суҳбат кўрмасди. Бошқалари ўзларини жамият нарвонининг бошқа поғонасида ҳис қилишар, улар янги буржуазия бўсағасида туришар ва уни ҳатто ярата бошлаган эдилар. Нжороге қўлига нима тушса шуни ўқирди. Унинг энг сеvimли китоби Таврот бўлиб қолди. Унга Эски ривоятлардаги васият хуш ёқарди. У Довудни севиб қолди, унга ҳайрати ошди ва кўпинча бу қаҳрамон ўрнига ўзини қўйиб кўрарди. Иовани китоби ҳам уни қизиқтириб қўйди, гарчанд уни мутолаа қилишда айрим жойлардаги воқеалар юрак-юрагини диққинафае қилиб юборса ҳам ўқирди. Янги васият битиғида унга кўпроқ ёш Исо Масих ҳақидаги ҳикоя ва Тоғдаги тариқат маъқул келарди.

Нжороге учун Таврот эътиқод манбаига айланди ва маърифатли бўлиш ҳақидаги орзу бора-бора илоҳий ҳақиқат имони билан айқашиб кетди. Дунёда энг олий ҳаққоният мавжуд. Агар сен покиза ҳаёт кечирсанг, имонинг басаломат бўлса, унда сенга жаннат эшиги очиқ. Оллотало имони басаломатларни ёрлақайди, осий бандаларни эса ўз қилмишларига яраша жазога мустаҳиқ қилгай. Онаси нақл қилиб берган уруғ-аймоқлар ҳақидаги ривоятларда ҳам Нжорогенинг имонини мустаҳкам қилдиган, меҳнатга эътиқод орттирадиган ўринлар оз

эмасди. Бундан буён унинг орзуси оиласи ва қишлоғи истиқболи учун келажакда маърифатли бўлиш билангина чегараланмай, олло-таолонинг даргоҳи кенглигига, марҳаматининг улуғлигига ҳам йўналди. Ахир, олло-таоло қадим-қадимда қачонлардир ана шу ерга Кикуйю ва Мумби билан бирга, ёхуд, Тавротда таъкидлангандай Одам Ато ва Момо Ҳаво билан бирга келган. Кикуйю Одам Ато, Мумби эса Момо Ҳаво қиёфасида ҳозир но-зир бўлган-да. Унинг оллоси таъкидлашича, бани одам-зод биродарлик ришталари билан узвий боғланган. Лекин шу билан бир қаторда қалбида ишончи тобора мустаҳкам бўлиб бордики, Кикуйю одамлари, қайсики оқ танлилар томонидан ерлари торож бўлганлар Тавротда у ўқиган ўша Исроил фарзандлари экан. Бинобарин жумла одамзод бир-бири билан ҳеш-ақрабо экан, нима учун оқ танлиларга қора танлиларга қараганда каттароқ имтиёз берилган. Ахир, териси, ирқидан қатъий назар, барча бандалар оллоҳнинг олдида бир-ку! Мана шунинг учун ҳам акаси Джомони Қора Шайтон деб гапнинг ўғил боласини айтган экан-да. У ҳар гал Мвихаки билан учрашганда у билан ўз мулоҳазасини ўртоқлашмоқчи бўларди. Лекин у ўз сўзини бошлар-бошламас жим бўлиб қоларди, чунки керакли гапларни топиб гапиришга мажоли келмасди. У далалар бўйлаб ёлғизликда тентирар ва баъзан айтилмаган фикрларига тунлари инонарди.

ОЛТИНЧИ БОБ

Баъзан отасининг олдига меҳмонлар келиб туришарди. Нжороге қачон қарамасин отаси Нгото барча бўлаётган воқеаларнинг марказида турарди. Отаси то ҳаёт экан уларнинг оиласига бирон шикаст ётмаслиги турган гап. У шундай ҳудудсиз ишонч билан яшаса ҳам ҳануз отасидан ҳайиқарди.

Нготони кўргани келган кишилар одатда тўғри унинг

айвонига киришарди. Аммо баъзида улар Ньюкаби ёки Нжери кулбасида жам бўлишарди. Нжороге масрур эди: у катталарнинг гапига қулоқ тутишни хуш кўрарди. Одатда Нготоникига қишлоқнинг энг мўътабар кишилари келиб туришарди. Гап ер ҳақида эди. Қори билан Боро шанба кунлари ўз ошналарини бошлаб келар, лекин улар қишлоқи йигитларга ўхшамасди. Қишлоқи йигитлар қарияларга ҳурмат назари билан қарашар, уларни тўрга ўтқазиб, ўзлари пойгакда одоб сақлашарди. Лекин Қори билан Боронинг Катта Шаҳардан келган ошналари эса қариялардан кам билишмасди ва ўзлари ҳар тўғрида гап юрита олишарди. Бинобарин, улардан кўплари урушда бўлган, ҳар икки гапнинг бирида юртларидаги аҳволни бошқа мамлакатларда ўз кўзлари билан кўрган ҳодисаларга қиёслашарди. Улар қишлоқдаги йигитларга ўхшаб кулишмас, ҳазил-ҳузул қилишмас, бошқа мамлакатлар ҳақида, уруш ҳақида, ватан ва ишсизлик ҳақида, шунингдек, бой берилган ер ҳақида гап кетгудек бўлса, уларнинг юзлари жиддий тусга кириб тундлашарди.

Уларнинг Джомо ҳақидаги ҳикояларини Нжороге катта қизиқиш билан тингларди. Энди у бу кишини яхшигина биламан деб ҳисобларди. Қадимий васиятнома-ларда айнан шу киши ҳақида ўқиганига Нжорогенинг имони комил эди. Исроил фарзандларини Мусо Мисрдан орзу қилинган ерларга ҳижрат қилган. Қора танлилар Исроил фарзандлари экан, демак, Мусо — бу Джомо. Бу турган гап. Эркаклар иш ташлаш ҳақида ҳам гаплашишарди. Оқ танлиларга ва ҳукуматга ишлайдиганларнинг ҳаммаси иш ташлашга қарор қилишди. Ҳукуматга ва оқ танли келгиндиларга қора танлилар қул ё бўлмасам хотинчалиш эмасликларини кўрсатиб қўядиган вақт келди! Ахир, уларнинг ҳам фарзандлари бор, уларни тўйғазиш, шунингдек ўқитиш керак. Оқ танлиларнинг фарзандлари тўқ бўлиши, яхши кийиниши ва ўқи-мишли бўлиши учун яна қанча тер тўкиш керак? Ўрта бўйли, қора соқолли йигит Киари (энг яхши нотиклар-

дан бири) шундай дер эди. У ҳар ерда Боро билан бирга юрарди. Унинг сўзлари Нжорогени бениҳоя ҳаяжонлантирди. Аллаким сўради:

— Сен нима дейсан, бу билан бирон нарсага эришамизми?

— Бўлмасам-чи! Ахир, ҳамма иш ташлайди-да. Бутун африкаликлар мамлакат бўйлаб бош кўтардилар. Ҳаттоким полиция ва армия хизмат қилаётган бўлса ҳам оёққа туради.

— Ростдан ҳам худди оқ танлилар ва ҳиндилар қанча ҳақ олишса, биз ҳам шунча оламизми?

— Албатта!— Қиари ишонч билан унинг гапини маъқуллади.— Иш ташлашга барча қора танлилар қўшилишади. Ана ўшанда бу ҳаёт издан чиқишини кўрасиз, чунки бу мамлакатда барча ишлар бизнинг қадоқ қўлимизу, пешона теримиз билан йўғрилган. Ана ўшанда ҳукумат ва оқ танлилар бизни орқага чекинишга даъват этишади. Лекин биз шундай деймиз: «Йўқ. Аввал маошимизни оширинг. Пешона теримиз ва қонимиз шундоғ ҳам сизларга арзонга тушяпти. Биз ҳам инсонмиз. Ойига ўн беш шиллинг билан ҳаёт кечири олмаймиз!..»

Чоллар ва қишлоқдаги бошқа қариялар Қиарини сўзини диққат билан тинглашарди. Улар иш ташлаш нима малигини билишмас, лекин натижаси мўмайроқ пул ваъда қилса,— демак, бу хайрли иш. Қиарининг овозида шундай ишонч ва ўзига хос сидқидиллик бор эдики, диққат билан қулоқ солаётган ҳар бир киши қатъиятли ва мард бўлиб борарди.

— Қора танлилар учун ишлаётганлар хусусида нима дейсан?

— Биз ҳукуматга ва оқ танлиларга қарши бораётимиз. Қора танлилар — ўз оғаларимиз.

Нгото бир неча қора танлиларни биларди, лекин улар оғаларга сира ўхшамасди. Лекин у сукут сақларди.

Нжороге ётишдан олдин иш ташлаш кўнгилли ўтсин, деб тангрига муножаат қилди. У иш ташлаш энди тез-

роқ бошланишини истарди. Ана ўшанда отасининг пули кўпайиб кетарди. Пул бўлса борми, худди Джакобоникига ўхшаган юк ташиш машинасини сотиб олади. Нжороге уйқуга кетди, лекин тушида иш ташлаш ниҳоясига етган, ҳамма ҳам бой-бадавлат ва бахтиёр эди.

Мистер Хаулендс ўзининг барча хизматкорларини чақирди. Бундай ҳол шу вақтгача бўлмаган эди. Йигин ғоятда мухтасар бўлди, чунки соҳиб вақтни бекорга бой беришни истамасди. У шунчаки огоҳлантирди, кимдаким иш ташлашда қатнашса, дарҳол ишдан бўшатишини айтди. Бу лаънати иш ташлаш унинг фермадаги ишларига халақит бермасайди, йўқ, у бунга йўл қўймайди. Унинг ҳукумат билан ҳам иши йўқ. Қора таппилар шовқин солиши, кўнгилларига келганини талаб қилишлари мумкин. Ҳукумат улар билан шуғулланаверсин, бу унинг вазифасига кирмайди. Лекин қанчалик ғалати туюлмасин иш ташлаш яқинлашгудек бўлса, ҳукумат ўз қудратини кўрсатишини ва бу қўймижоз хизматчиларнинг таъзирини бериб қўйишини у жуда-жуда хоҳларди.

Лекин Нготога Мистер Хаулендснинг огоҳлантиришлари мутлақо таъсир қилмади. Унинг юзларида ҳеч қандай ҳаяжон аломатлари сезилмади — у шу хусусда ўйлаяпти, деб айтиш мушкул эди.

Иш ташлашнинг муваффақиятли ўтишига шубҳаланиб қарар ва бирон-бир қарорга келолмасди. Агар иш ташлашдан натижа чиқмаса, у ишдан мосуво бўлади, боз устига бобокалонлар юртидан жўнаб кетишга мажбур бўлиб қолади. Лекин бу инсофдан эмас, ҳолбуки бу ерлар унга тегишли. Ким унчалик парвариш қилади бу ерларни?

Нгото бирор-бир қарорга кела олмасдан уйи томон йўл олди. У африкаликларнинг дўконлари олдидан ўтиб борарди, сартарошнинг эса оғзи гапдан, қўли ишдан бўшамасди. Шу кунларда «иш ташлаш» деган сўз унинг

оғзидан тушмасди. Нгото сартарошнинг олдига кириб ўтирмади. Тўғри уйи томон йўл олди.

Нжороге илгари ҳеч қачон отасини хотинлари билан жанжаллашганини кўрмаганди. Агар уйда жанжал бўладиган тақдирда ҳам бу ҳақда болалар ҳеч қачон пайқашмасди. Нжороге мактабдан қайтиб келганда Ньюкабини кўз ёш қилиб турганини кўрди-ю, ҳайратдан ёқасини ушлади. Қачонлардир, ғира-шира ёдида, онасининг обидийда қилганини кўрган эди. Бу воқеа қаҳатчилик йилларида содир бўлганди. Балки ундан олдинроқдир. Бу гўё тушга ўхшарди. Лекин бу кўриб тургани туш эмас, ўнгида юз бераётганди. Нжороге уйга киришга ботинолмай, хода ютгандай туриб қолди. Хотини рўпарасида, Нжорогега орқасини ўгирганча дароз ва ҳали мустақкам Нгото турарди. Унинг елкаси оша Ньюкабининг йиғламсираган чеҳрасини кўрди. Унингча, ҳаминша мустақкам бўлиб келган оилалари, кўзи ўнгида табоҳ бўлиб бораётгани кўнглига аламангез гулгула солди.

— Ўз уйимда — ўзим хўжайинман!

— Тўғри, хўжайинсиз, лекин ишдан мосуво бўлмоқдасиз-ку!

— Нима хоҳласам, шуни қиламан. Хотин кишининг буйруқ бериши етмай турувди!

— Очликдан ўламиз-ку...

— Улмайсанлар! Бу иш ташлаш биз барча қора танлилар учун зарур. Меҳнатимизга яраша кўпроқ ҳақ тўлашларига эришамиз!

— Барча қора танлилар билан мени нима ишим бор, агар хонадонимизга очлик хавф солиб турадиган бўлса?

— Овозингни ўчир! Сенинча, умр бўйи оқ танлига ва унинг болаларига қаддимни дол қилишим керакми?

— Лекин сизга пул тўлаяпти. Бордию иш ташлаш натижа бермаса-чи?

— Номард бўлишимни истаркансан-да! — жони ҳиқилдоғига келиб бақирди Нгото. Худди шундан ўзи ҳам-

мадан кўра кўпроқ чўчирди. Ньюкаби эридаги бу қатъи-ятсизликни дарҳол илиб олди-да, қистовга ола бошлади:

— Иш ташлаш ўнгидан келмаса, хўш, унда нима бўлади, а?

Нгото бунга ортиқча чидай олмади. Даргазаб бўлди. Хотинига тарсаки тортиб юборди. Яна урмоқчи бўлиб, хезланган эди, лекин бу ерда Нжороге чапдастлик қилди. У Нготога ташланди-да, бақриб юборди:

— Кераги йўқ, дада, кераги йўқ!

Нгото индамади. Кейин ўғлига ўгрилиб қаради-да, елкасидан ушлаб олди. Нжорогенинг оғриқ ва қўрқувдан афти бужмайди. Нгото ниманидир гўлдиради. Кейин ўғлини шартта итариб юборди-да, кулбадан чиқиб кетди.

— Она!— шивирлади Нжороге.

— Улар отангни гангитиб қўйишибди, лекин нима учун бундай қилишди экан? Отанг бутунлай ўзгариб қолибди...

— Ойижон, кераги йўқ!

Лекин у ҳамон ўкириб йиғларди.

Нжороге ўзини ҳеч кимга кераксиз деб ҳис қилди. Қалбини нохушлик аломати чулғаб олди. Кеч кириб осмонда юлдузлар кўринди, илгарилари кишини ўзига мафтун қиладиган юлдузлар ҳам унга ҳеч қандай енгиллик олиб келмади. У ҳеч қандай қўрқув аломатларини сезмасдан тим қоронғи ҳовлида дайдиб юрди. Қани энди уни ёнида Мвихаки бўлса. У билан дардлашган бўларди. Узоқ-узоқлардан худди курашга чорлаётгандай шаҳар чироқлари порлади. У ерда иш ташлаш шаклланиб бораётган эди. У шаҳардан юзини ўгирди. У энди ёлғиз бир нарса тўғрисида ўйларди: қани энди шу қоронғи зулмат ичига фарқ бўлиб кетса, ҳеч нарса, ҳа, ҳеч нарса ҳақида ўйламаса, ҳатто отаси ҳақми, онаси ҳақми бу ҳақда ҳам сира ўйламаса.

У ётиш олдидан чўкка тушиб, ибодат қилди:

— Эй, тангрим, мени маъзур тут. Осий бандангман.

Уйимизда бошланган жанжалга эҳтимол, мен айбдордирман. Гуноҳимдан кеч. Ота-онамга мадад бер. Абраҳам, Исо ва Джакоба яздонлари, ўз ўғилларингизга ёрдам беринг. Ҳаммамизни ёрлақа. Омин.

— Эй, тангрим, сенингча, иш ташлаш — ҳаётим ва ёким мамотми?

У олдиндан нималар бўлишини билгиси келарди. Қадимий битикда худо ўз халқига Сўз берган эди. Нима учун энди унга буни қилиш мумкин эмас? Нжороге ҳам жим ва қатъиян кутарди. У жавоб кута-кута, ўйлаб ётганича ухлаб қолди.

ЕТТИНЧИ БОБ

Янги йил арафаси эди. Синфга болалар тиқилиб кетган, улар сабрсизлик билан имтиҳон якунларини кутишарди. Нжороге бўлса бир бурчакда Мвихаки билан жимгина ўтирарди. Мвихаки гоятда ўсиб кетди. Энди у Нжорогени мактабга беш йил муқаддам олиб келган қизалоққа бутунлай ўхшамасди. Ана шу йиллар давомида улар ажралишмади, бир-бирлари билан дарду қувончларини баҳам кўрдилар. У Мвихаки сингари сингилга эга бўлишини орзу қиларди. Қандайдир болакай улар яқинига келиб ўртоғига ҳадеб шилқимлик қила бошлади. Унинг эса ҳазил-ҳузулга тоқати йўқ эди, шунинг учун ҳам шум бола яна ўрнига ўтирди. Бошқа икки бола бўлса бу шилқимнинг хатти-ҳаракатини маъқулламагандек унга қараб қўйишди. Кимдир шу пайт кулиб қўйди. Лекин кулги қандайдир ясама чиқди. Гарчи улар бир-бирлари билан ёнма-ён ўтиришган бўлса ҳам, ҳар ким ўз ташвиши билан эди. Ҳал қилувчи вазият яқинлашмоқда эди.

Уқитувчи Исаак қўлида узун қоғозни кўтарганча синфга кирди. Ҳамма жим бўлиб қолди. Нжороге бу дақиқага аллақачон ҳозир эди. У кўп марта ўзини ишонтиргандики, йиқилгудек бўлса, хўш, нима бўлибди, ҳеч-

қиси йўқ. Ахир, у қўлидан келадиган барча ишни қилди-ку. Лекин энди, ўқитувчи узун қоғозни ёзиш билан орқасига яширингиси келди. Шу ондаёқ у ўз исмини эшитди. Унинг исми энг бошида эди. Мвихаки ҳам имтиҳонлардан муваффақиятли ўтди.

Улар бир-бирларини қўлларидан тутиб уйлари томон югуришиб кетишди. Улар гапирмасдан боришарди. Йиқилмаганини она тезроқ билсин. Энди ўрта мактабга ўқишга кириши мумкин. Мвихаки уйи яқинида улар қўлларини ушлашганча бир оз туришди-да, кейин икки томонга — сўқмоқ орқали уйларига жўнашди.

Мвихаки уйига биринчи бўлиб етиб келди. Онаси унинг ўртасида турар, атрофини уйдагилар ўраб олишганди. Мвихаки шундай ҳаяжонланганидан ҳатто бунга ажабланмади ҳам.

— Ойи! Ойижон!

— Тағин нима гап?

Мвихаки шу ондаёқ жимиб қолди. Джулиананинг овози совуқ ва бегонасираган эди. У ҳатто Мвихакига ўгирилиб ҳам қарамади. У шошмасдан, зарда билан сўради:

— Яна нима бало бўлди? Хўш! Нега энди эси йўқ одамдай ҳовлиқасан?

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, — хотиржам жавоб қилди Мвихаки, — мен ҳозиргина имтиҳонлардан ўтиб келдим. — Унинг овозида энди ғурурланиш ҳисси йўқ эди.

— Бор гап шуми? Опанг мактабдами? — Джулиана шундай деди-ю, бирдан ўзини босолмай йиғлаб юборди-да, кўз ёш аралаш ҳиқиллади:

— Неча марта айтдим: уларни еримиздан ҳайдаб юбор деб! Неча марта айтдим бу гадойлардан ўзингни эҳтиёт қил деб! Лекин эркак киши хотинини гапига қулоқ солармиди? Мана энди бўлса — кеч. Унга айтдим — у ёққа борма деб. Бироқ у ўз билганидан қолмади!

— Ойи, нима бўлди ўзи? — безовталаниб сўради Мвихаки.

— Мендан сўра, сўра! Отанг ўз ажали билан ўлмаслигини мен ҳамиша гапириб келардим.

— Улдими?— Мвихаки шундай деди-ю, ҳўнграб йиглаб юборди.

Ҳеч ким унга жавоб бермади.

Айни шу чоғда Нжороге ҳам ўз уйига етиб келганди. Ҳовлида эркаклар, хотин-халажлар ва болалар тўпланишган, улардан баъзилари ота айвонига, баъзилари бозор томонга тикилишарди. Лекин бу одамлар орасида она кўринмасди. Ньюкабини у ҳужра ичида учратди. У пастдаккина скамейкада ўтирар, унинг ёнида яна икки аёл бор эди. Ҳамма сукут сақлар ва зўр бериб ҳовлига қарашарди. Онасини юзи қорайиб кетган, ҳўнграб йиглашидан елкалари титрарди. Нжорогенинг қувончли кайфиятидан асар ҳам қолмади.

— Ойи, нима бўлди?— У, кимдир ажалидан беш кун бурун ўлганми, деб кўрқиб кетди.

Онаси бошини кўтарди ва унга тикилиб қаради. Бу қарашдан Нжороге чўчиб кетди. Ҳовлига бўлса ҳамон келаётган одамларни кети узилмасди. Уларнинг бўғиқ овозлари эшитилиб турарди.

— Иш ташлаш!— тушунтирди бир аёл. Шу пайт гап нимада эканлигини Нжороге дарров пайқади. Ахир бугун муаззам кун: бутун мамлакатни қамраб оладиган иш ташлаш айёми бошланган эди.

Биринчи кун уюштирилган иш ташлов маърузасига деярли бутун қишлоқ отланди. Одамлар сафи худди чумоли сингари бозор майдони сари борарди. Энг муқаддас кун — қора халқ кунини бошланганини ҳамма тушунган эди. Нгото ҳам митинг сари йўл олди. Ким билсин, шу кундан эътиборан бахтли ҳаёт бошланар? Ниҳоят, орзиқиб кутилган кун ҳам келди, у бўлса бояги тос, бояги ҳаммомдек Хаулендс учун ишлаши керак. У ўзини шундай сўзлар билан овунтирар, ҳалидан бери қулоғи тагида жаранглаётган Ньюкабининг сўзларини унутишга ҳаракат қиларди. Ёнига сартарош ўтирди. У бир дақиқа

бўлсин сайрашдан тинмас, вайсақи гапларига ҳамма қаҳ-қаҳ урарди. Найробидан нотиклар келишди, улар орасида Боро билан Киари ҳам бор эди. Боро қанчалик уринмасин, Найробидан иш тополмади, шундан кейин у бутунлай сиёсатга берилиб кетди. Нгото обрўли меҳмонлар билан ёнма-ён ўтирган ўғлига қараб фахрланиб қўярди. Энди у митингга келганидан мамнун эди.

Биринчи бўлиб Киари сўзга чиқди. Ғам-ташвиш билан ўтган кунларнинг мудҳиш тарихи ҳақида гапирди. Бу мамлакатдаги барча ерлар қора халқники. Бу ерларни бизга худо берган. Ҳар бир халқни ўз юрти бор. Ҳиндларда — Ҳиндистон, Европаликларда — Европа, Африкаликларда эса, Африка — қора танлилар юрти. (Қарсақлар.) Бу ерлар Кикуйю ва Мумбига, уларнинг фарзандларига, неvara ва чевараларига берилганини ким билмайди! (Яна қарсақлар.) Келгиндилар Таврот ва қилич билан қуролланганликларини эслатди. Ҳа, ҳа, мана шундай йўл билан ерларимизни тортиб олишди. Таврот қиличга йўл очди.— У ота-боболарни аҳмоқона олийжанобликларини айблади: улар ниқобланган келгиндиларга кўнгилчанлик қилишди ва уларни ўз ерларига қучоқ очиб қабул этишди.

— Кейин эса оталаримизни биринчи катта урушга жўнатишди, лекин улар бу уруш ҳақида нимани ҳам билишарди?! Улар ҳатто бу уруш нима учун олиб борилаётганини ҳам билишмасди. Улар урушдан қайтганда-чи? Уларни ерлари оқ танли солдатларга бўлиб берилган эди. Наҳотки шу адолат юзасидан бўлса? Адолат эмас, албатта! Адолат эмас! Ва бизнинг ана шу қаддиларимизни келгиндиларга дол этишга мажбур қилишди. Улардан ерни тортиб олишган бўлса, қўлларидан нима ҳам келарди? Бунинг устига қора танлилар ёт давлатга катта ҳажмда бож тўлайдиган бўлдилар. Ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун оёққа турган эдилар ҳамки, уларни ўққа тутишди. Лекин бу ҳам келгиндиларга кифоя қилмади. Иккинчи катта уруш бошланганда, бизни Гитлер

билан жанг қилишга жўнатишди, у бизга ҳеч бир ёмонлик қилмаса ҳам, бизни қирғин баротга дучор қилишди, Британия империясини мағлубият ва ҳалокатдан қутқариб қолиш учун дарё-дарё қон тўқдик. Лекин бахти қароларнинг ноласи тангрига бориб етди. Ва ерга Джомо отлиқ одамни юборди У — Қора Шайтон, қайсики тангри оқ фараонга: «Халқимни холи қўй!» деб амр этганди.

Бугун бу ерда тўпланишимиздан мақсад ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқариб инглизларга шуни маълум қилишдир: «Вақт етди! Халқимни холи қўй! Халқимни холи қўй! Еримизни ўз эгаларига қайтар! Ҳозир! Шу бугуноқ!» (*Гулдурос қарсақлар.*)

— Лекин шуни унутманг: бу тинч йўсиндаги иш ташлаш. Биз маошимизни оширишга эришишимиз керак. Ҳақиқат биз томонда ва биз албатта ғалаба қозонамиз. Агар бугун бизга куч ишлатишса, куч ишлатиш билан жавоб берманг. Негаки, қонни қон билан ювиб бўлмайди!»

Минбарга оқ танли полиция инспектори ва Джакобо кўтарилди. Аввалига Нгото ҳеч нарсани тушунмади. Ҳаммаси шу қадар ғалати тус олдики, асти қўяверасиз. Джакобо Найробидан келган одамларга қулоқ солмасликка, ўз ишларига қайтишларига даъват этди. Ана шундан кейин Нгото гапнинг маънисига тушунди: бу атрофда энг бадавлат одам ҳисобланган Джакобони қора танлилар билан мураса қилдиришга олиб келишган. Оломон унинг гапларини сукут сақлаб эшитарди. Нгото ғазабланди. Фикр чақмоқдай жилваланиб кетди: Джакобо — бу демак сотқин. Бир лаҳзадаёқ узоқ йиллар давомдаги жамики орзиқиш ва ғам-қайғу бир одамда жам бўлди, демак бу одам Джакобо бўлиб чиқди. Сотқин. Нгото ўрнидан турди. У қўймижоз оломон орасини ёриб ўтиб, минбарга яқинлашди. Ва Джакобо яқинида қаддини ғоз тутди. Энди кураш икки гуруҳ орасида бо-

рарди: оқ танлиларни ёнини Джакобо олса, қора танлиларни тарафини Нгото олади.

Бари кутилмаганда шу тарзда рўй бердики, одамлар ғазаб отига минишди. Бир неча дақиқадан кейин оломон Нготони ёнини олиб, Джакобога ташланишди. Полиция ҳам имиллаб турмади: кўз ёши келтирадиган бомбаларни портлатишди, ўқ овозлари эшитилди, икки эркак олаговур кўтариб бораётган оломон орасида йиқилиб оёқ ости бўлишди. Қатъият Нготони омон қолдирди. У аллақачон оломон сафи ичида эди. Атрофда ҳеч нимани кўрмай, қочиб борарди. У фақат жонини асраб қолгиси келарди. Полициячи тўқмоқ билан унинг юзига туширган эди, юзи ёрилди ва қон оқа бошлади. Лекин у тўхтамади. У ҳатто юзи ёрилиб қон оқаётганини ҳам пайқамади, фақат юзидан қандайдир иссиқ нарса оқиб тушаётганини ҳис қилди. Кўрқувдан ақлдан озаётган Нгото, тўхтамасдан чопарди, фақат панароқ жойга бориб етгач, қоқилди-да, ҳушидан кетиб йиқилди. Шу куннинг қаҳрамонига айланган Нготони қўшнилари таниб, қишлоққа, уйига олиб кетишди.

— Наҳотки, отамиз ўлиб қолса?— сўради Нжороге Камаунинг ҳикоясини эшитиб бўлгач.

— Йўқ, яраси унчалик жиддий эмас. Менимча, у кўн қон йўқотган.

— Нега у бундай қилди? Нима учун Джакобога ташланди?

— Билмадим. Биз фақат унинг ўрнидан турганини, Джакобонинг олдига келиб, халойиққа қараб: «Қўзғолинглар!» деб қичқирганини кўрдик. Афтидан, у бирмунча ҳаяжонга тушган ва ўзини йўқотган эди. У ерда ҳамма шу ҳолатда эди. Отамизнинг кучли овози бор экан, авваллари ҳеч қачон эшитмагандим.

Улар сукутга чўмдилар. Камау кўринишдан бўлиб ўтган воқеадан ҳамон дарғазаб эди. Ҳовли аста-секин бўшай бошлади.

— Джакобонинг мақсади нимаиди?

— У — қора танлилар душмани. Фавқулодда кимдир, бошқа бир одам бойиб кетишидан чўчийди у.

Джакобо нимага бу ишга аралашди? Ким нима деса деявермайдимми? Фақат айрим одамларгина тушунишар эдики, ҳукумат ва оқ танли келгиндилар Джакобони нуфузли одам деб ҳисоблашарди, шунинг учунки, у бадавлат киши эди. Джакобо буни мистер Хаулендсдан бўлак ҳаммага уқтирарди ҳам, албатта. Чунки мистер Хаулендс Джакобони фойдаси тегадиганлардан деб билмасди. Джакобо ҳар жиҳатдан қулай қиёфада эди. Полиция уни ёрдамга чақирди, Джакобо ҳам рад эта олмади. У ҳатто ғалабага эришажагига бир баҳя қолганди. Лекин бу ерда ўша жин ургур Нгото пайдо бўлди-да, барча ишни барбод қилди!

Сартарошхонага одам тиқилиб кетган эди.

Митингда Нгото билан ёнма-ён ўтирган сартарош энди йиғилганларга бўлиб ўтган воқеалардан ҳикоя қилиб турарди. Бу митингдан кейин, бир неча кун ўтгандан сўнг бўлаётган суҳбат эди.

— Ҳа-а, қария — довюрак экан.

— Бўлмасам-чи...

— Ўзиям роса таъзирини едимми?

— Унчалик эмас, фақат кўпроқ қон йўқотди.

— Нима учун у бундай қилдийкин? Уни деб икки киши ҳалок бўлди.

— Ким ҳам шундай қилмаган бўларди. Мен у билан ёнма-ён ўтирган эдим, мен ҳам у қилган ишни ўйлаб ўтирмасдан қилган бўлардим. Джакобони ўрнида оқ танли бўлганда ҳам бир гап эди. У бўлса менга, сенга ўхшаган қора танли! Шунинг учун ҳам ҳеч қачон бир ёқадан бош чиқармаймиз. Бизда сотқин одамнинг ора-лаб қолиши турган гап!

— Тўғри! Тўғри! — тасдиқлади бир неча киши.

— Джакобога ўхшаганлар ҳамма ерда бор, улар

бошқаларни ўзларига ўхшаб яхши яшашларини кўрарга кўзлари йўқ, — қўшимча қилди бир йигитча.

Сартарош унинг гапини бўлди:

— Бу гап тўғри. Джакобо ана шундайлардан. Йўқса унга қора танлилар ўртасида биринчи бўлиб пиретрум ўстиришга рухсат беришармиди? Албатта, у худди ўзига ўхшаш иккинчи бир бадавлат одамнинг пайдо бўлишини истамайди. Хўш, сизнингча қандай, унга рухсат тегишга тегдику-я, лекин бошқаларга-чи? Рад этишмадими? — Ҳеч ким жавоб бермади. Сартарош бир неча секунд ўзинини тўхтатиб, сўзини хирадмандларча якунлади: — Кўриниб турган нарса: у бизни сотишга ваъда берган.

— Тўғри, тўғри! — деди тагин бир неча киши. Ёши ўтиб қолган тепакал киши бошини афсусона чайқаб деди:

— Нима бўлишидан қатъий назар, Нгото шўрликка қийин. Унга Джакобо еридан жўнаб кетишни буюришибди.

— Джакобо еридан жўнаб кетишини?

— Танангга бир ўйлаб кўр-а!

— Лекин бу ерда Нгото азалдан яшарди-ку, Джакобо уни илгариги хўжайинларидан сотиб олганда ҳам у бор эди.

— Ер уники бўлгандан кейин, нимани хоҳласа шуни қилади-да.

Бу сўзни замонавий кийинган, ҳозиргина гапга аралашган ёш йигит айтди. Ҳаммалиги истар-истамас унга ўгирилиб қарашди.

— Лекин наҳот бу бизнинг урф-одатларга зид бўлса? Боз устига илгариги хўжайин бу ерларни Джакобога ҳеч қачон ростакамига сотган эмас.

Узоқдан полиция кўринди. Оломон ҳаш-паш дегунча кўздан ғойиб бўлди. Сартарош бир ўзи қолди. Иш ташлаш мағлубиятга учраган энди ҳеч кимда иштибоҳ қўзғотолмасди.

Нгото бошпана қуриш учун жой олди. Бу жойни ун-

га Нганга берди. Мана шундагина Нжороге дағаллик ва қўрсликдан бошқани билмайдиган одамда саҳий қалб яшириниб ётганини тушунди. Аввалги хусуматдан номнишон қолмади. Ҳатто Камау ҳам Нганга тўғрисида ҳаяжон билан гапирадиган бўлди.

Лекин Нжороге учун гоят қийин кунлар бошланган эди. Янги турар-жой янги чиқимларни талаб қиларди. Боз устига Нгото оқ танлилар қўлида ишлашдан аллақачон маҳрум бўлганди. Юқори синфда ўқиш эса ҳийлагина қиммат эди. Боз устига мактаб учун янги гиштин бино қурилаётган бўлиб, бунга ҳам пул тўлаш зарур эди. Бош қашишга тирноқ йўқ эди. Мвихаки олис-олис-ларга жўнаб кетди — қизлар учун мўлжалланган мактаб-пансионатга. Мвихаки ўқишни давом эттиради, у бўлса йўқ. Ачинарли ва аламли эди. Худо берган куни ибодат қиларди. Наҳот, орзулари чил-парчин бўлса? Ўқишнинг учинчи ҳафтаси, душанба куни, уни уйига жўнатиб юборишди. У йўл бўйи уйига йиғлаб борди.

Унинг дуолари худога бориб етди. Камауни ойлигига то ўттиз шиллингга қадар қўшиб беришадиган бўлишибди. Бу пулларни у Нжорогега берди. Етмаганини Кори қўшди. Нжороге ўзида йўқ бахтиёр эди. Энди у ўқишини давом эттира олади.

ИНТЕРЛЮДИЯ¹

Роппа роса орадан икки йил ўтгач, Найробини ўраб олган тепаликларнинг бирида давлат амалдори кўринди. У танҳо ўзи, бу мамлакатга мафтунвор қараб турарди. Ҳадемай у жўнаб кетиши лозим эди.

— Хусусан сен нимага ҳайрон бўляпсан?

— Бу воқеа қачонлардир рўй бериши етти ухлаб тушимга кирмаган эди.

— Сен нима, вазият етилганидан беҳабармисан?

¹ Дебоча маъносида.

— Бехабарман!
— Хабардорсан.
— Бехабарман!
— Лекин...
— Айтяпман-ку, бехабарман деб. Қўлимиздан келганини қилдик.

У пошнаси билан ерни депсиб нари кетди.

— Буларнинг ҳаммаси биз уларга нисбатан шунчалик кўп яхшилик қилганимиздан кейин юз берди!— ғўлдиради у. Шаҳар унга сукут сақлаб турарди. У шаҳарга яна тикилди, чунки шаҳарни қуришда кўпчилик қатори у ҳам иштирок этган эди.

Шаҳардаги осойишталик йўқолган, у офат-балолар манбаига айланган эди.

— Сен ошна, янгиликни эшитдингми?

— Йўқ.

— Янгилик нима ҳақда эканлигини ҳам мендан сўрамаяпсан-а!

— Бола-чақам очликдан йиғлашяпти!

— Мурангада юз берган воқеалар наҳот сени қизиқтирмаса?

— Э-ҳа, Мурангадагими? Худо билсин қанчалик олисда у жой...

— У ерда бир бошлиқни ўлдиришибди.

— Йўғ-ей! Шу холосми? Мени хотиним кутяпти.

— Лекин бу жуда ҳам қизиқ...

— Кечқурун келаман. Ана ўшанда айтиб берасан.

— Яхши. Кел. Бошқалар ҳам йиғилади. Менда приёмник бор.

— Мени хотиним чақиряпти. Яхши қол.

— Яхши бор!

— У каттакон бошлиқ эди.

— Джакобо сингарими?

— Сен нима деяпсан! Ундан ҳам каттакон. Уни овқатланишга шахсан губернаторни ўзи чақирар экан,

— Уни куппа-кундузи ўлдиришибдими?
— Ҳа, довьорак йигитлар саранжом қилишган.
— Бир бошдан айтгин!
— Ҳов, хотин! Оловга ўтин ташлаб лампани ёқвор — қоронғи тушяпти... Хўш дегандай, ўша бошлиқ каттакон одам экан, уни ери жуда ҳам кўп экан. Қора танлиларни сотиб тургани учун бу ерни унга губернаторни ўзи армуғон қилган экан. Уша икки азамат машинада кетаётган экан. Икки довьорак уни орқасидан Найробигача қувиб боришибди. Шаҳарга киришибди. Уша заҳотиёқ улар иккови бошлиқнинг машинасини қувиб ўтишибди ва унга тўхтагин деб ишора қилишибди. У тўхтабди. «Қим у бошлиқ?— Мен».—«Ундай бўлса мана буни ол. Буниси ҳам сенга. Мана бу куйдиргиси!» деб кетма-кет учта ўқ узиб уни ер тишлатишибди, ўзлари эса кўздан ғойиб бўлишибди...

— Куппа-кундузи-я?

— Куппа-кундузи. Радио орқали шундай хабар қилишди.

— Вой азаматлар-ей...

— Довьорак йигитлар. Бу ҳунарни эса улар оқ танлилардан ўрганиб олишган.

— Ҳозир сўнгги ахборот беришади. Қани эшитайлик-чи, нима дейишар экан...

— Жим!

Кунлардан бирида эса кечаси улар радио орқали Джомо ва бошқа доҳийлар қамоққа олинганликларини эшитиб қолишди. Мамлакатда фавқулодда ҳолат эълон қилинди.

— Джомони қамоққа олишга уларни ҳаққи йўқ!— деди сартарош.

— Уларга бундай ҳуқуқ берилмаган!

— Улар халқимизни доҳийларидан жудо қилишмоқчи.

— Ҳа, улар бизни ер билан яксон қилишмоқчи,—

деди сартарош. Унинг овозида илгариги дадиллик энди сезилмасди.

— Фавқулодда ҳолат дегани нима ўзи?— сўради кимдир.

— Аҳмоқона саволларни бераверма! Нима, сен Малая ҳақида эшитмаганмисан?

— Малаяда нима бўлибди?

— У ерда ҳам фавқулодда ҳолат бўлибди.

Джомони қамоққа олинганини эшитган Нжороге ха-фа бўлиб кетди. Бутун Кенияда донғи кетган бу одамни кўриш Нжороге учун бирдан-бир орзу эди. КАЮ¹ томонидан уюштирилган митинг ҳамон унинг ёдида эди. Бу воқеа ўша инқирозга учраган иш ташлашдан бир неча ой кейин бўлганди. Уларнинг талаби иш ҳақини ошириш ва оқ танлилар билан қора танлилар ўртасидаги тафовутни йўқотиб, бу тенгсизликка барҳам бериш эди. Нжороге Найробида яшайдиган акаларидан оқ танлилар билан қора танлилар ўртасидаги тенгсизлик ҳақида эшитган эди. Буни у ҳали ўзида синаб кўрмаган эди. Лекин у биларди: иш ташлаш шу ирқ туфайли инқирозга учраганини; қораларда ер йўқ эди — шу ирқ туфайли; африкаликларни ресторанларга қўйишмас эди. Рангдаги тафовут ҳамма ерда ҳукм сураб эди. Бадавлат африкаликлар қора танли бўлса ҳам камбағал ҳисобланган африкаликлардан ўзларини четга олиб қочишарди, бу ҳам тафовут тўсиғи эди. Нжороге ўша куни бозор майдони томон йўл олди. Лекин майдонда одамлар тирбанд экан, бўйи пастлиги учун унга ҳеч нима кўринмади. Иложи қанча, у Джомони бошқа сафар кўради.

Мана энди Джомони ҳам қамоққа олишди.

¹ КАЮ — Кения африкаликлари Иттифоқи. Бу иттифоқ 1945 йилдан бошлаб тузилган бўлиб, барча африкаликларни мустақиллик учун бирлаштириш, ерли аҳолига ер бериш, ирқчилик камситишларини тугатиш, барча африкаликларга сиёсий тенглик беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

ЗУЛМАТ ҚУЙНИДА

САҚКИЗИНЧИ БОБ

Нъери ва Мурангада рўй берган воқеалар ҳамма ёқда дув-дув гап эди. Нъери ва Муранга бу қишлоқлардан анча олисда эди. Бу воқеа тарихи барибир бениҳоя қизиқ бўлиб, болакайлар ҳам роса ошириб-тошириб ҳикоя қилишарди. Нжороге диққат билан эшитиб турарди-да, бу болакайлар барча гаплардан қаёқдан ҳам хабардор экан деб ҳайрон қолар эди.

— Кел, қолганини гапир!

— Кейин нима бўлди?

— Шундай қилиб, у хат ёзибди-да, тўппа-тўғри миршабхонага юборибди. «Мен ким, Дедан Қимати, Африкани озод этиш армиясининг доҳийси, яқшанба куни ўндан ўттиз минут ўтганда сизларнинг олдингизда бўламан». Улар дарҳол Найробидан қўшимча аскарлар чақиришибди. Кундуз куни зоғ ҳам учрамасин деб комендантлик соатини ҳам узайтиришибди. Ҳар бир солдат Дедан пайдо бўлди дегунча уни қўлга туширишга шай экан. Роппа-роса ўндан ўттиз минут ўтганда полиция участкасида улкан ва эски мотоциклда бўйдор, ҳашамдор кийинган оқ танли инспектор пайдо бўлибди. Миршаблар уни кўрибоқ ғоз туришибди. У полиция ходимларини бир-бир кўздан кечирибди-да, Деданни қўлга туширишларида муваффақият тилабди. Кейин мотоциклдан шикоят қилибди: мотори ёмон ишлайди деб. У гўё Найробига зудлик билан бориши кераклигини уқтирибди-да, бошқа беришларини сўрабди. Полициячи-

лар дарҳол унга мотоцикл беришибди. У янги мотоциклга ўтириб жўнаб қолибди. Полициячилар бўлса Дедан қачон келар экан деб кутиб ўтиришибди.

— У-чи?

— Гапни бўлмасанг-чи, Қаранджа, қани у ёғини давом эттир!— деган товушлар эшитилди.

— Мана шундай қилиб, хўш, якшанба куни инспектордан бўлак ҳеч ким кўринмабди. Полициячилар дарғазаб бўлишибди. Эртаси куни уларга хат келибди. Бу хат самолётдан ташланган экан.

— Хатда нима дейилган экан?

Қаранджа болаларга мағрурона қараб қўйди-да, сўзларини чўзиб-чўзиб деди.

— Хат Дедандан келган экан!

— Йўғ-ей!

— У хатда улар унга интиқ бўлганлари, боз устига яхшигина мотоцикл совға қилганликлари учун полициячиларга миннатдорчилик билдирган экан.

— Бундан чиқди, оқ танли инспектор Деданнинг ўзи экан-да?

— Бўлмасам-чи!

— Лекин у оқ танли-ку?

— Ҳамма гап шунда-да. Деданга ҳеч гап эмас: Хоҳласа оқ танлига, хоҳласа қушга, хоҳласа дарахтга айланиши мумкин. У агар истаса самолётга ҳам айланиши мумкин. Буларнинг ҳаммасига у катта урушда ўрганган.

Нжороге уйига равона бўлди. Бу янги мактабда у икки йил ўқиди. Оилада ҳолат қанчалик танг бўлмасин, у барибир бир кунни ҳам бой бермади. Омади доим шунақа келаверса эди... у кўп нарсаларга эга бўларди. У уйига томон кетар экан, Қаранджадан эшитганлари хусусида ўйлаб борарди. Албатта, бу ерда гап лофи билан, лекин ҳар қандай тўқима тагида ҳам ҳақиқатга яқин нарса бор. Одамларнинг гапига қараганда, бундан ҳам гаройиб нарсалар бўлар экан. Отаси ва акаси Қамау-

нинг гапига қараганда Қимати кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган мўъжизаларни бунёд этишга қодир экан. Наҳот оддий одам ҳар гал оқ танлиларнинг тумшуғи тагидан хамирдан қил суғургандай чиқа олса!

У уйига етди. Джакобонинг еридан қувилганларидан кейин улар омонатгина бўлса ҳам, уч ҳужрали янги уй қуриб олишди. Бунга икки йилгача меҳнат сарф қилишди. Боз устига Нгото ишсиз, даромадсиз қолган эди. Боро бўлса беҳад даражада ўзгариб, бутунлай бегоналашиб қолди. Қим билсин Қори билан Камау бўлмаганда уларни ҳоли нима кечарди? Джакобо бўлса энди оқсоқоллик қилмоқда. У полициячиларсиз бир қадам ҳам босмасди, чунки уни «Ўрмон биродарларидан»¹ ҳимоя қилишарди. Улар бир ҳужрадан иккинчи ҳужрага ўтиб: ҳамма нарса жойидами, ҳамма нарса ботартибми?— деб текширмоқда. Баъзан янги округ комиссарлари билан текшириш ўтказишади. Янги округ комиссари эса — бу, мистер Хаулендснинг ўзгинаси.

Унча баланд бўлмаган буталар ҳовлини ёт кўзлардан яширарди. Янги хўжайин Нганга ерлари ҳужралар орқасидаги пастликда жойлашганди. Сарҳадида юксак эвкалипт дарахтлари кўриниб турарди. Нжороге чарчади: то янги мактабгача саккиз чақирим, у ёққа пиёда бориш ва яна қайтиб келишга тўғри келарди. Шу тариқа бутун мамлакат бўйлаб минглаб ўғил ва қизлар қатнайди — мана нима демак — маърифат. Мактаблар етишмайди, бири иккинчисидан ўн беш чақиримлаб нарида. Бориб-бориб бу аҳвол африкаликларнинг жонига тегди. Африкаликлар миссионерлар билан орани очиқ қилганларидан кейин ўзларининг мустақил мактаблари² ни қу-

¹ «Ўрмон биродарлари» — мау-мауларнинг ҳарбий ташкилоти. 1952 йилдан бошлаб инглиз колонизаторларига қарши кураш олиб борган.

² Африка қишлоқларида маҳаллий аҳоли ташаббуси ва маблағи билан қурилган бошланғич мактаблар шундай деб аталарди.

ришди. Ҳукумат уларни бирин-кетин ёпгач, аҳвол баттар оғирлашди.

Ҳовли бўм-бўш. Қуёш ботган, лекин одатдаги эртадан-кечгача эсадиган кечки шабададан ҳалигача дарак йўқ эди. Олам ёлғондакам сокин туюларди. Доим кечалари сайр қилиб юрадиган бу сокинликдан Нжороге беҳуд бўла бошлади. У товушларни фарқ қилиш даражасида ҳам эмасди. Шу пайт Нжери хужраларидан бўғиқ овозлар эшитилди. Қоронғи ва совуқ эди. Қаердадир ёғ доғланмоқда эди, бундан эт янада жунжикди ва иштаҳа карнай бўлиб борди.

Нжороге Нжери хужраси томон йўл олди.

Бу ерда бутун оила жам эди. Нжороге авваламбор отасини кўрди. Уша иш ташлаш кунидан бошлаб отасининг қовоғидан қор ёғарди. Орқароғида, хужра устунига суянган Камау турарди. Ундан ҳам нарида, нақ бурчакда, каравот устида иккала онаси ўтирарди. Нжороге бемаврид келганини пайқади, чунки ҳаммалиги нимадандир ташвишманд кўринарди.

— Утир!— деди Нгото секин. Буйруқ ортиқча эди, Нжорогенинг ўзи ҳам энди ўтирмоқда бўлиб турганди. Нжороге ўтирган жойида кўзининг қирини чап томонга ташлади. Хужрани иккига бўлган, пастқам тўсиқдан тушиб турган яширин сояда Боро ўтирарди. Мана неча ойдирки, Боро уйга қорасини кўрсатмайди.

— Вой, кечиринг, сизни кўрмабман! Қалайсиз?

— Чакки эмас, ука. Мактабда ўқишларинг қалай?— Боро доим укасининг мактаб ишларига алоҳида қизиқиш билан қарарди.

— Михдай. Найробида нима гаплар? Қори акам саломатми?

— Уғилгинам, фақат у балога учрамаса бўлгани!— Буни ота айтди. Нжороге Борога чўчинқираб қаради. Ҳамма сукут сақлаб ўтирарди.

— Унга хавф таҳдид қиляпти деб ўйлайсанми?— бурчакдан Нжерини овози таралди.

— Билмайман. Шаҳарда у ёлғиз эмас. Кўпларни қа-
моққа олишибди.

— Уларни қаерга олиб кетишганини билмайсанми?

— Йўқ, билмайман,— жавоб қилди Боро кўзларини
ердан узмасдан.

Кейин нимагадир ўрнидан турди, тебрана-тебрана,
яна ўз жойига ўтирди. У ўзини қўярга жой тополмади,
дабдурустдан йиғлагудек бўлиб қичқирди:

— Қани улар зигирча... Қани улар тегиб кўрсин-чи...

Нжорогега Боро ақдан озган одамдек бўлиб кўрин-
ди. Тўсатдан эшик тарақлаб очилиши билан Қори ҳуж-
рага чўзилди. Корининг қиёфаси сўник, пажмурда эди.
У оёғида аранг турарди.

— Нима бўлди?— иккала аёл ҳам бирданига бақи-
риб юборишди.

— Сув, ейишга бирор нарса беринглар,— хўрсинди
Қори.

Бир оз қараб туриб ўз саргузаштини таажжубланган
тингловчиларга сўзлаб берди.

— Ҳе йўқ, бе йўқ дуч келган одамларни турмага қа-
машяпти, турмага!— деди у ва кулиб қўйди. Кейин ака-
сига ўгирилди.— Демак, қочишга улгурган уч азамат-
дан бири сенсан?

— Биз беш киши эдик.

— Улар сизларни қўпоровчилар деб эълон қилишди.

— Сен-чи?..

— Улар бизни лагерга олиб боришганда мен сени
йўқотиб қўйдим. Сизлар қочиб кетишга улгургач, поли-
циячилар ҳушёр тортиб, биздан кўзларини узишмади.
Ҳатто баъзиларни калтаклашди. Тонг ёришмасданоқ
бизларни юк машиналарида олиб кетишди. Қаерга —
ҳеч ким билмайди. Қалламга бир фикр келди: ўлдириш-
га олиб кетишяпти. Урмонга киргач, машинамиз тезли-
ги пасайди — ўша ердаёқ шак-шубҳа қолмади. Сакраш
кераклигини тушундим. Ва сакрадим. Улар анграйиб
қолишди, ўзларига келгач, ўқ ота бошлашди, мен алла-

қачон ўрмонга яширинган эдим. Тиззамга қара, қай аҳ-
волда?..

Қорини атрофига биргина ўз хаёллари билан жойи-
дан қўзғолмаган Бородан бўлак ҳамма йиғилди. Қори-
нинг тиззаси ифлос латта билан боғланган эди, ечди,
улар мўматалоқ бўлган ярани ва унга илашган қум май-
даларини кўришди.

— Ҳа-ҳа-ҳа! Шундан кейин улар мени орқамдан қу-
вишдими, йўқми, билмайман. Лекин бир неча кун даво-
мида яёв йўл босдим, фақат бир жойдагина юк машина-
си марҳамат кўрсатди.

— Улар нимага қора танлиларни бунчалик камси-
тишади?— алам билан сўради Нжери. Шу ташвишларни
деб Нжери қартайди. Хонадон бошига тушган ташвиш-
лар унга қаттиқ таъсир қилди. Фақат ҳозиргина унинг
қалби сал-пал ёришди.

Шивир-шивир ярим кечагача давом этди.

— Джомо қамоқдан чиққунча улар бизни бир ёқлик
қилишмоқчи. Уларга аёнки, Джомо бу ўйинда ғолиб
чиқади. Шунинг учун ҳам улар қўрқишади,— тушунтир-
ди Қори.

— Агар Джомо ғолиб чиқса, қамоқдагиларни озод
этишадими?

— Бўлмасам-чи, ҳаммасини бўшатишади. Ана ўшан-
да мустақилликка эришамиз.

Нгото деярли ҳамма вақт жим ўтирарди. У бурчакка
ўтириб олган, улар нима ҳақда гапиришаётганини ота-
лари эшитяпти, деб айтиш мушкул эди. Нгото жуда ҳам
ўзгариб кетди. Иш ташлаш бўлиб ўтгандан кейин ора-
дан кўп ўтмай у Боро билан жанжаллашиб қолди. Боро
отасини Қиарини гапига кирмай, ўзбошимчалик қилиб
барча ишни бузиб қўйганликда айблади. Боро Нготога
нисбатан ўзининг нафратини яширмасди. Боро отасини
ҳаётда иккинчи бор янглишди деб ҳисобларди. Шу-шу у
отаси билан ёмон муносабатда эди. Буни Нгото сезиб
юрар, айниқса иш ташлаш инқирозга учрагандан кейин

анча чўкиб қолди. Уғиллари ва уларнинг дўстлари билан учрашиб қолгудек бўлса, доим ўзини айбдордек ҳис қиларди. Бир неча ой давомида Нгото нима иш қилишини билолмай юрди. Бора-бора ҳар бир масалада ўғли билан маслаҳатлашадиган бўлди. Лекин кўп ўтмай иш Боро ўйлагандек бўлиб чиқмади. Ота ва ўғил жанжаллашиб қолишди. Боро бир неча ой уйга қорасини кўрсатмади.

ТУҶҚИЗИНЧИ БОБ

Джомони ғалаба қозонишига ҳамманинг ишончи қомил эди. Тангри ўз халқига боқарам. Исроил фарзандлари ғолиб келиши керак. Джомо ғалабасига ишонч кўпчилик учун сўнги умид эди. Джомо мағлубияти — бу барча қора танлилар мағлубиятидир. Унинг адвокатлари нақ Англиядан келишган-а.

Суд арафасида Кипангеда ва бутун вилоят бўйлаб дўл ёғди. Бу яхшилик аломати эди. Шунинг учун ҳам барчани шоду-хуррамлик чулғаб олди. Бутун қора танли халқ устидан суд олиб борилади. Наҳотки у енгиб чиқмаса? Ишончсизлик одамларда қўрқув аломатини пайдо бўлишига олиб келди, шунга қарамай одамларда ғалабага катта ишонч бор эди.

Кунлардан бир кун болалар мактабда тортишиб қолишди. Баҳсни Қаранджа бошлади. Қаранджа асли Ндейидан — бу Масайидан унчалик узоқ эмас.

— Джомо албатта енгади. Оқ танлилар ундан ҳайнқади, — деди Қаранджа ишонч билан.

— Бекор гап. У ҳеч қачон ғолиб келмайди. Буни отам кеча кечқурун айтди.

— Отанг полиция одами, — дағдаға қилди учинчи бир бола.

Баҳслашув жанжалга айланиб, муштлашишга ўтишига озгина қолди. Синфда ола-говур бошланди,

— Полициячилар ва уларнинг оқ танли бошлиқлари ҳам мау-маулардан қолишмайди,

— Мау-маулар, сен ўйлаганча унчалик ёмон одамлар эмас. Улар эркинликни қўлга киритиш мақсадида оқ танли келгиндиларга қарши кураш олиб боришмоқда. Ўз ери учун курашишни нимаси ёмон! Қани айт-чи!

— Улар фақат оқ танлиларни ўлдиришаётгани йўқ.

— Улар фақат сотқинларни ўлдиришяпти! Ўлдиришганда ҳам оқ танлиларнинг ёнини олганларни ўлдиришяпти!

— Мау-мау деганларинг ким ўзи?— сўради Нжороге. У мау-маулар ҳақида ҳеч қачон эшитмаган эди, ундаги қизиқувчанлик ҳадиксирашга айланди, лекин хабарсиз бўлиб ҳаммага шарманда бўлиш ҳам чакки, албатта.

Каранджа унга яқин келиб тушунтира кетди:

— Бу яширин ташкилот — киама. Буни билиш учун онт¹ «ичиш»инг керак, ўшандагина сени қабул қиладилар. Уларнинг солдатлари бор. Боболар ери учун жанг олиб боришади. Йўлбошчилари — Кимати.

— Джомо эмасми?— сўради кўзига оқ тушган кичкинагина бола.

— Мени ўзим ҳам унчалик яхши билмайман. Отамнинг айтишича, Кимати — Озодлик армиясининг йўлбошчиси, Джомо бўлса — КАЮнинг сардори. Менимча, КАЮ дан кўра мау-мау даҳшатлироқ.

— Нима, бу иккови бир эмасми? Иккови африкаликлар озодлиги учун кураш олиб боради-ку,— гапга қўшилди баланд бўйли касалманд бола. У олисларга орзуманд тикилди ва давом этди:— Мен жанг қилиш учун ўрмонга кетган бўлар эдим.

Ҳамма бараварига унга ўгирилиб қаради. У ҳамма кутган, лекин айтишга журъат этолмай юрган гапни

¹ Мау-маулар қасамёди маросимида қон «ичиш»— одат.

айтган эди. Ҳаммалиги тантанавор тарзда жим бўлиб қолишди.

— Мен ҳам ўрмонга кетган бўлар эдим,— деди жимликни бузиб бошқа бир бола.— Мен отам катта урушда инглизлар учун жанг қилган каби ҳақиқий катта қурол олиб юрардим. Лекин мен инглизлар учун эмас, африкаликлар учун кураш олиб борардим...

— Африкаликлар қолиб келсин!

— Джомо ғалаба қилсин!

— Кечаси бўлса ёмғир ёғди.

Қўнғироқ чалинди, болалар ўз синфлари томон йўл олишди. Кечқурун у Джомони мағлубиятга учраганини эшитди. Нжорогени умидсизлик чулғаб олди, гўё ичидан бир нарса узилиб кетгандай бўлди. У эртага нима бўлишини ўйлагани сари юрагини ваҳима босарди.

— Ҳаммаси равшан — атайлабдан шундай уюштиришган,— тушунтирди Кори. Энди улар Нжери кулбасига йиғилишди, бу шунинг учунки, ҳар ким ростмана дардлашгиси келарди. Эрталаб ҳеч ким бир-бирига хайрлашганда «кўришгунча» демасди — ким билсин, эҳтимол, бу «кўришгунча» «бир умрга алвидо» деганини билдирар?

Нгото оиласи энди доимий қўрқув остида яшарди: Джакобо аввалгидек унга тишини қайраб юрарди. Боз устига Джокобо энди вилоятда энг қудратли одам. Эртами-кечми бу оқсоқол ундан ўчини олади. У фақат қулай фурсатни кўтмоқда. Нгото шунинг учун яшамокдами? Янги кун фақат янги ташвиш келтиради.

Илгарилари у нимадандир умидвор эди. Энди бўлса, пайғамбар томонидан айтилган башорат ҳеч қачон юзага чиқмайди. Эҳтимол, у бу иш ташлашга бекор арашгандир? Ота-боболар ери билан энди ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Ота-боболар руҳи билан мулоқотда бўлиш эса унга куч бағишларди. Лекин у нима ҳам қила оларди? Исён қилмасликка илож бормиди? Йўқ, у жим тура олмасди — ўғли урушда ҳалок бўлди, унинг кўзига

қандай қараган бўларди? Боз устига акасининг ўлимини кўрди. Умр бўйи ўзини айбдордек ҳис қилиб юриши керакмиди? Ҳар қалай у Боро билан муомала қилганда сабр-тоқатли: у тушунадики, бу жанжал Борога қимматга тушиб кетади. Джакобога Нготани нисбатан қўзғолган «нимадир»ни ким ҳам тушунтириб беради, у қаёқдан йўлиқдийкин? Лекин ана шу «нимадир» Боро билан Нгото орасидаги нифоқни кучайтирди. Умуман, ўғиллари унинг ҳақида нима деб ўйлашмоқда? Уғиллари уни омадсиз деб ҳисоблашмоқда. Иш шу даражага борган экан, жазосини олиши мумкин... У ўз фарзандлари кўзи олдида ўз айбини ювиши учун ҳар нарсага тайёр эди. Фақат ўғил отасига қасам ичирмаса бўлгани. Умуман олганда, Нгото қасам ичишга ҳам қарши эмас. Ахир уларнинг қабилаларида қасам ичиш — бу одат тусига кирган нарса-ку. Оқсоқоллар олдида қасам ичиш бошқа, ўғил олдида қасам ичиш бошқа. Уғли олдида қасам ичса, оталик нуфузи қаёқда қолади?! У оила бошлиғи, буни ўзи ҳал қилиши керак. Уғли кўпгина мамлакатларда бўлиб, кўпни кўрган бўлса-да... Нима қилибди? Уғли кўпни кўрган бўлса, отаси ва ёки у ёшдаги авлодни тарбиялаган одатларни остин-устин қилиб ташлаши керакми? Нгото буларни ўйлар экан, Бородан ҳам ўз еридан ажралиб қолганига ич-ичидан афсусланарди. Ўз еридан ажралиш Борони йўқотишдан ҳам даҳшатли, чунки бир парча ер унинг қалб парчаси эди. Агар инсонни ўз она еридан маҳрум қилишса, у олло-таоллога қурбонликни қаерда қилади? Қабила отаси Кикуйю ва Мумбига қандай мурожаат қилиш керак? Боро ота-болаларнинг қадимий урфи-одатлари тўғрисида ва уларнинг руҳи-поки ҳақида нимани ҳам биларди? Ота-бола ўртасидаги адоват кундан-кунга чуқурлашиб, уни сўнгги дармонидан ҳам айирмоқда эди.

Джомо ҳам Нгото учун сўнгги умид эди. Джомо оқ танлиларни ҳайдаб юборади деб ўйларди у. Чунки Джомо кўпни кўрган, халқнинг урф-одатларига амал қила-

диган билимдон. Энди бўлса у ҳам мағлубиятга учраб ўтирибди. Ҳа, бундай олиб қараладиган бўлса, ҳаёт Нготони қариган чоғида хурсанд қилаётгани йўқ. Бунинг устига Джакобо оқсоқолга айланди, мистер Хаулендс бўлса округ комиссари бўлиб қолди. Нгото бўлса, ўз ўғлига бегона. Бирдан-бир умиди — кенжа ўғлидан. Лекин унга суянса бўладими? Ҳозир мамлакатда нималар содир бўлаётганини Нжороге тушунармикин? Лекин нималар содир бўлаётганини ким ҳам тушунарди?

Кечаси улар яна шивир-шивир гапга тушишди. Боро аввалгига қараганда янада кўпроқ ўз хаёлларига берилганча бурчакда жим ўтирарди.

— Шунини кутиш керак эди,— деди Кори.

— Мен уни мағлубиятга учрашини билган эдим,— гапга қўшилди Нькаби.— Ҳамма оқ танлилар бир гўр демабмидим?.. Унинг адвокатини сотиб олишган бўлишса керак.

— Гап адвокатда эмас,— деди Нжери.— Аёл бошим билан менга буни тушунтириш қийин, лекин бу кун каби равшан-ку. Оқ танли қонун ёки қоида ўйлаб топди. Ана шу қонун ва қоидага кўра еримизни тортиб олди. Кейин янги қонунларни ўйлаб чиқазди. Албатта, ана шу ер ҳақида, унда яшаб келаётган туб аҳолидан ҳатто маслаҳат ҳам сўрашмади. Албатта, ота-боболаримиздан қолган урф-одатлар билан ҳисоблашмади ҳам. Тортиб олинган ерларимизга меросхўрлик қилувчи одам ниҳоят топилди. У оқлар қонунига қарши чиқди. Шундан кейин у одамни шартта ушлаб қамашди. Уша қамашганлар, у курашаётганини ёт қонунлар билан, ўзлари ўйлаб топган қонунлар билан суд қилишмоқда. Энди айтинг-чи, шу аҳволда қандай ғолиб келиш мумкин? Адвокатинг тангри томонидан юборилган фаришта бўлганда ҳам ишинг ўнгидан келмайди бунақада.

Нжери жиғи-бийрон бўлди. Нжороге уни бунчалик узоқ гапиришини илгарилари кўрмаган эди. Аёлнинг гапи ҳаммага таъсир қилди. Ҳамма унга қаради. Нжери

кўзларидан ёш томчиларди. Бирдан Боро гап бошлади. Фақат унинг нутқи оҳу-фигонга ўхшарди.

— Оқ танлилар — аҳил. Биз эса тарқоқмиз. Шунинг учун ҳам улар Джомони турмага қамаб қўйишди. Энди улар бизни яна қулликка маҳкум қилмоқчилар. Улар бизни ўз урушларига солмоқда, бизга қимматли бўлган одамларни қириб юборишмоқда...

Нжороге бармоқлари билан базўр стулга тиралди. Боро ўз халқига кўрсатилган барча таҳқирланишларни эндиликда ифода этмоқда эди. Нжорогега у ҳамма нарсага тайёр, фақат бу таҳқирланишни енгса кифоятдек туюлди. Лекин қалбининг теран ерида қўрқув ҳислари пайдо бўлди. Бирдан Боро ўрнидан ирғиб турди, у энди гапириш ўрнига деярли ҳайқирарди:

— Бунга йўл қўймаймиз! Қора танлилар оёққа туришлари ва курашмоқлари керак!

Нжорогенинг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Ньюкабининг нафаси қисилди. Нжери бўлса қўрқув аралаш эшик томон қаради.

УНИНЧИ БОБ

Гарнизон штаби томи устига қизил черепица ёпилган мўъжазгина уйга жойлашган эди. Асосий бино атрофида тошдан қурилган, томи буклама тунука билан қопланган бир неча ёрдамчи уйлар бор эди. Булардан ташқари полиция гарнизон қиёфасини томи қамиш билан ёпилган бир неча оқ уйлар ташкил қиларди. Атрофи тиконли сим билан ўралган эди.

Чап қўлини бошига қўйиб, ўнг қўлидаги қаламни стол устига ёзилган матога тинимсиз тарзда ниқтаб мистер Хаулендс штабда ўтирарди. Юзида ғалати ифода қотиб қолган, нигоҳи эса очиқ турган кичик деразадан кенглик сари қаратилганди. Ташқаридан қараган одамга мистер Хаулендс полиция гарнизони жойлашган ердан узоқдаги ҳужраларни кузатаётган киши бўлиб кў-

ринарди. Лекин мистер Хаулендс хаёллари узоқ ўтмишга, болалик йилларини эслашга қаратилган эди. Уларнинг уйини кўм-кўк дарахтлар ўраб турарди. Дарахтлар орқасидаги майдончада у болалар билан ўйнарди. Болаликнинг қувончи, ташвиши, қайғуси — баъзида қандоғам муаззам мазмун касб этади. Айниқса, ошналари билан жанжаллашиб қолганда отасининг дакки, дағдағаларидан кўрқади. Отаси қаттиққўл одам бўлса ҳам жонига оро кирадигани онаси эди. Онаси уни ҳамма вақт қўллаб-қувватларди. Ана шундай ташвишли кунларда у онасини бот-бот эслади. Лекин айнан шу хотираларини у бир умр мосуво қилишга интиларди.

У ўрнидан турди ва ўз хаёлларига берилганча хонанинг у ёғидан-бу ёғига юра бошлади. Лекин барибир ўтмиш хотираларидан воз кеча олмади. Ҳозирги пайтда комиссар у. Бу ҳам уни ўтмиш билан боғловчи бир ришта эди. Ўтмиш уни изма-из таъқиб қилиб келарди; у сиёсатга аралашмади, давлат ишларидан ўзини четга олиб қочарди, дунёдаги воқеалар ҳақида бош қотирмасди — бир сўз билан айтганда ҳамма бўлаётган нарсалардан қўлини ювиб қўлтиғига урарди, лекин охири бўлмади. Уғлидан ажралди... Тангри? Хаулендсдек одам худога ишонмаса, тангридан нима фойда? Бу дунёда унинг биргина худоси қолди; бу худо ҳам — ферма. У бу тақир ерни парвариш қилди, ферма яратди. Энди роҳат қилиб яшайман деганда, унинг осойишталигини бузишадими? Ерни қайтариб оламиз деб талаб қилган бу мау-маулар ким ўзи? Ҳа-ҳа! Бу аҳмоқона гапнинг ўзи кулгили. Лекин ерни сендан тортиб олишга ҳаракат қилишаётган экан, демак, кулгига ўрин йўқ. Жон борича талашин керак. Ундан вақтинча бўлса ҳам округ комиссари бўлишини илтимос қилишди. У рози бўлди. Чунки бу демак, — ўз ерини — худосини ҳимоя қилиш демакдир. Бу мау-маулар унинг, бирдан-бир худосини тортиб олишмоқчи. Ҳа, майли, илож қанча. Хаулендс уларга кўрсатиб қўяди! Мау-маулар уни аллақачонлар

эсидан чиқиб кетган юрти — Англияга қайтариб юборишга мажбур қилишмоқчи! Кўрамиз ҳали, ким кимни енгаркин! Бу қора мўндилар ва уларни ҳомийси бўлмиш мау-маулар ким ўзи? Ёввойилар, бошқа тузукроқ сўзни ўйлаб топиб бўлмайди. Ёввойилар. Агар бу унинг хаёлига илгарироқ келмаган бўлса, нима қилибди? У, умуман, ҳеч қачон улар ҳақида мулоҳаза қилиб кўрмаган эди-да! Улар Хаулендс фермасининг бир бўлаги эди; от ва эшаклар ҳам унинг фермасининг бир қисми, фақат от ва эшакларга отхона қуришу, вақти-соати билан овқат бериб туриш керак, холос. Ана шу иш ташлаш мистер Хаулендсга кўп ўйлашга мажбур қилмоқда. Шу иш ташлаш туфайли Нгото билан хайр-мазур қилди. Шу Нгото туфайли бутун округда фавқуллодда вазият эълон қилинди, мистер Хаулендсга дард устига чипқон бўлди. Аммо улар бунинг учун товон тўлайдилар. У уларни сиқиб, сувини ичади, у уларни ўз худосининг ғалабаси йўлида хору забун қилади. Мау-маулар унинг учун рамз, у бу рамздан ҳаётда эҳтиётлик билан қочиб юрди. Улар устидан ғалаба қилиш унга маънавий озуқа беради. Бу шундай маънавий ҳузурки, у ўз еридан келадиган мўмай даромаддан ортиқроқ: у ўз ғорида тинч ётган бир шер эди, дабдурустан унинг тинчини буздилар.

У соатига қаради. Соат унинг қўлида жуда ҳам кичкина бўлиб кўринарди. У оқсоқолнинг келишини кутмоқда эди. Мистер Хаулендс ёввойи Джакобони кўрарга кўзи йўқ эди. Аммо мистер Хаулендсга у ҳозирча керак. Қора танлиларни бир-бирига гижгижлатиб қўйишнинг ўзи катта гап. Бу иш оқ танлиларга нисбатан бошланган урушни олдини олади. Ёввойиларни бир-бирига уруштириб қўйиб, роса роҳатланса бўлади-да!

У яна ўз стулига ўтириб, ўз уйи ҳақида ўйлашга тушиди. Оиласи билан нима қилса экан? Стивенни нима қилади? Ўзига қолса ўғлини Англияга ҳеч ҳам юбормаган бўларди, лекин хотини бу ерлар тинч ва осойишта бўлгунга қадар Англияга бориб туришни эртаю-кеч ундан

илтимос қилмоқда. Хотинига ён босиши — бу Англияга ён босиш деган гап. Йўқ. Бундай қилиб бўлмайди. Мистер Хаулендсни бу йўлдан на мау-мау, на хотини қайтара олади. У хўжайин эди ва шундайлигича қолади ҳам. Унинг хоҳиши-иродаси — қонун бўлади. Қизиқ, у фақат хотини ва ўғли ҳақида ўйлайдиган бўлиб қолди. Нима учун қизи ҳақида ўйламайди? У мистер Хаулендсни иродаси ва режаларига қарши туриб миссионерка бўлди. Бу ишни қиз болага нима кераги бор эди? Қизини бу йўлдан қайтаришга ҳар қанча уринмасин, барибир фойда бермади. Ўз худосининг ҳаққи-ҳурматига зид ўлароқ у отасига хиёнат қилди, олдиндан белгилаб қўйилган режаларга путур етказди.

Эшик тақиллади. Қўлида қурол ушлаганча хонага Джакобо кирди. У шляпасини бошидан олди ва эҳтиром билан Хаулендсга таъзим қилди. Джакобони юзида кулги пайдо бўлди, лекин бу кулгини Хаулендс ёқтирмасди. У Джакобони кўпдан бери биларди. Вақти-вақти билан у Хаулендсни олдига маслаҳат сўраб келиб турарди. Мистер Хаулендс йўриғи билан маслаҳат берар ва йўл-йўлакай ўз ерини нима қилмоқчилигини тушунтирарди. Джакобони пиретрум экишига рухсат олиб берган ҳам шу Хаулендс эди. Джакобо ҳам ўз навбатида илтифотли одам олдида қарздор бўлиб қолгани йўқ. У ҳам Хаулендсга ишчи кучи топиб беришга ёрдамлашди, ҳамда уларни қандай ишлатиш лозимлигини ўргатди. Лекин бу фақат ферма эди, холос. Энди бўлса уларни вазифа яқинлаштирди ва Хаулендс Джакобони бутунлай янги оламда кўрди.

- Джакобо, ўтир.
- Раҳмат, сэр.
- Нима учун мен сенга керак бўлиб қолдим?
- Сэр, буни тарихи жуда ҳам узоқ.
- Сен, қисқароқ қилиб айт.
- Яхши, сэр. Мен сизга айтган эдим, сэр, қишлоқда-

ги ҳар бир одамни кетидан кузатиб юрганимни. Уша сиз билган одам Нгото, сэр, ёмон одам. У жуда ҳам хавфли одам. У бир неча бор қасам ичган.— Джакобога Хаулендс гапни эшитмаётгандай туюлди ва у гапиришдан тўхтади. Кейин у тиржайди.— Бу ахир у-ку иш ташлаш билан ҳамма ёқни алғов-далғов қилган, буни биласизми, сэр?

— Биладан,— гапни чўрт кесди Хаулендс.— Яна нима гап?

— Гап шундаки, сэр, бу жуда ҳам узоқ тарих. Уша одамни ўғиллари бор. Улар анчадан бери қишлоқда яшашмайди. Менимча, сэр, барча тартибсизликларга ўшалар айбдор. Айниқса, тўнғич ўғли Боро ҳаммасидан ҳам хавфли. Уша йигит, сэр, урушда бўлган, менимча, иш ташлашда ҳам қатнашган у.

— Биладан, биладан! Яна нима?

— Гап шундаки, сэр, улар очиқдан-очиқ ҳаракат қилишармиди? Фикримча, сэр, уларни қишлоқдан йўқотиш керак... Лагерга жўнатилса, масалан... Биз уларни ўз вақтида қўлга олмасак, ёмон фалокат юз бериши мумкин. Агар уларни лагерга тиқиб қўйилса, бизга Нготони кузатиш осон бўлади, шунинг учунки, менимча, сэр, мау-маулар сардори ҳам ўшанинг ўзгинаси.

— Хўп, майли. Уғилларини кузат. Қамоққа олишни бўлса бирор-бир баҳонасини топарсан, комендант соатини риоя қилмасликдами, солиқни ўз вақтида тўла-масликдами, ишқилиб, қандай айблашни ўзинг биласан.

— Эшитаман, сэр.

— Яна нима гап?

— Бошқа ҳеч нима, сэр.

— Бора қол бўлмасам.

— Раҳмат, сэр, менимча, сэр, бу мау-мауларга яқинда жаноза ўқилади.

Хаулендс жавоб бермади.

— Кўришгунча, сэр.

— Бор, бор,— деди Хаулендс оқсоқолни шошилтириб.

Джакобо чиқиб кетгунча мистер Хаулендс шошилмай турди. Кейин эшикни ёпди ва кичик дераза олдида қаққайиб қолди. У Нготони унутмабди.

Нгото ва унинг барча оила аъзолари Ньюкаби ҳужрасига йиғилдилар. Ҳозирги вазиятга кўра фақат ўз оила аъзолари билангина кечгача ўтиришлари мумкин эди, холос. Йиғилганлар орасида фақат икки киши кўринмасди. Камау Африка бозорида қолди — у ўз уйдан узоқроқда бўлишни афзал кўрар, баъзан эса ўша ёқда тунаб қоларди. Бородан бўлса ҳалигача дарак йўқ. Эҳтимол, кечроқ қайтар. Чироқ ёқмасдан ўтиришарди, чунки чироқни барвақт ўчиришга буйруқ берилган эди. Кам ва секин гапиришарди. Нима ҳақида ҳам гап бўлиши мумкин? Аллаким бирон нима деса, бошқа биров ҳазил-ҳузул қилади — ҳеч ким кулмайди, ҳамма гап мана шу. Қоронғи тун — ялдо кечасидек узунлигини ҳамма билади. Шу кунларда Боро билан Кори Нжери ҳужрасида ухлашарди. Ундан Ньюкаби ҳужрасигача атиги бир неча қадам. Нжери билан Кори ўз ҳужралари томон равона бўлмай Борони кутиб ўтиришди. Лекин Бородан эса ҳамон дарак йўқ эди. Ниҳоят, улар қўзғолишди. Эҳтимол, Боро ярим кечада қайтар ёки бўлмаса бутунлай қайтмас, бирор жойда ётиб қолар. Бундай қоронғи кечада ким ҳам уйига қайтишга журъат этади, устига устак комендант соати бўлса! Олти бўлиши билан барча уйига келиши керак. Нжери билан Кори сукут сақлаганларича ҳужрадан чиқишди. Ҳаммининг асаби шундай таранг тортилган эдики, ҳатто «хайрли тун» дейишга ҳам ҳеч кимни тили бормасди. Бошқалар ўринларидан жилишмади. Тўсатдан тун сукунатини бир нидо бузди:

— Тўхта!

Нжороге сесканиб кетди. Лекин ўрнидан туриб эшикка томон отилмади. Эшик бўсағасида отаси билан она-

си ташқарида нималар бўлаётганини билишга ҳаракат қилишарди. Нжороге гўё қоққан қозикдай жойидан қўз-голмай турарди. Отаси орқасига қайтиб, ўгли ва хотинига қарата «Тўхта!»— дейилганда қандай ҳолатда турилган бўлса, яна шундай ҳолатда ўриндиққа ўтирди. Кейин Ньюкаби қайтди. У чироқни ёқди, лекин Нготога бир қараб, дарҳол чироқни ўчирди. Ҳамма сукут сақларди.

— Уларни олиб кетишди!— деди ҳақиллаб Ньюкаби.

Нжорогега ҳужра бўйлаб қандайдир шарпалар айланиб юргандек бўлди.

Ниҳоят, Нгото гап бошлади:

— Олиб кетишди...

Унинг овози титраб кетди. У базўр кўз ёшларини тўхтатиб қолди, чунки таҳқирланиш ва мусибат уни йиғлашга йўл қўймасди. Комендант соатини бузганлиги учун деб кўзи олдида хотини билан ўглини олиб кетишса-ю, у эркак бўла туриб қараб тураверса. Нима бу — қўрқоқликми? Ҳа, бу қўрқоқлик. У ўрнидан сакраб турди ва эсини йўқотиб қўйган одамдай ўзини эшикка отди. Лекин кеч бўлган эди. У яна ўз жойига қайтиб келиб ўтирди. У энди нима деган одам бўлди? Бой берилган мардлик учун ўзини ўзи лаънатлайдиган виждон азоби-га қолди. Энди у тушундики, ўз хатти-ҳаракати ҳам қўрқоқлик. Шундай қўрқоқликки, буни фақат фаолсизлик деса бўлади.

— Бу Джакобонинг кирдикори,— деди у оҳиста.

Нжороге йиқилиб кетмаслик учун яна стулга таяниб қолди. Боро, Кори, Камау — илгарилари ҳам қийинлик билан янги қонунлардан сирғалиб кетишарди, лекин бу янги қонунлар уларнинг оиласида илк бор ўз таъсири-ни ўтказмоқда эди. Отаси билан нима бўляпти? Кори ва Нжери билан нималар бўларкин?

— Джакобо мени абгор қилмоқчи. У уйимни хонавайрон қилмоқчи. Оқибат ўз мақсадига етди ҳам.

Нготонинг қалбидан чиқаётган надомат ҳайқирғи қаҳрнок ғазабдан ҳам даҳшатли эди.

Ана шу дақиқада ҳужрага Боро кирди. Ҳеч ким чурқ этмади, сукунатни Борони ўзи бузди ва нима бўлганлигини сўради.

— Улар онанг билан укангни олиб кетишди,— жавоб қилди Нгото бошини ердан кўтармай.

— Улар онам билан укамни олиб кетишди,— секин такрорлади Боро.

— Ҳа, комендант соатига амал қилмаганлари учун,— тушунтирди Ньюкаби, нигоҳини тезлик билан Борога ташлар экан. Хона қоронғи бўлганидан Ньюкаби хурсанд эди.

— Комендантлик соати... Комендантлик соати...— Боро отасига ўгирилиб қаради ва гапни чўрт кесди:— Сизчи, сиз... яна томошабин бўлиб қараб туравердингизми?

Нгото тирноғи тагига гўё тўғнағич киргандай бўлди. У ҳар қандай гапни эшитишга тайёр эди, лекин зинҳор бу сўзни эмас!

— Уғлим, гапимга қулоқ сол!

Лекин Боро аллақачон ҳужрадан чиқиб кетган эди. Кимга ҳам тушунтириш мумкин. Энди Борони қайта кўриш узоқ вақт насиб этмайди.

Комендантлик соатини бузиш айтарли даражада жиддий жиноят ҳисобланмас эди. Болалар, катталарга керакли миқдордаги жарима тўланса бас,— уларни озод қилиб юборишади. Лекин бу сафар жарима тўлангандан кейин фақат Нжерини бўшатишди. Корини ҳеч ким суд қилмади, уни тўғридан-тўғри концлагерга жўнатишди. Нготонинг башорати тўғри чиқди. Лекин Джакобо ҳали ҳам норози эди. Чунки ўзининг истаган одамларини тузоғига илинтира олмади. Джакобо горнизон хонасида ўтириб, пайт келишини пойларди.

Бир кун Нжороге мактабига одатдагидан ташқари эртароқ йўл олди. У йўл-йўлакай отаси ҳақида ўйлаб

борарди. Отаси кейинги кунларда ғалати бўлиб қолди, одамларни кўзига тик қаролмайди, ҳатто хотинларидан ҳам истиҳола қиларди.

Нжорогеда шундай туйғу мавжуд эдики, ёш бола зарбига ҳам отаси парво қилмайдиган даражада эди. Илгари уни бутун вилоят бўйича оилани қаттиққўллик билан бошқарадиган одам деб ҳисоблашарди. Энди унда қаттиққўлликдан асар ҳам қолмаган эди. Лекин барибир Нжороге отасига илгари қандай ишонган бўлса, ҳозир ҳам шундай. Айниқса, отаси ёнида бўлса, у ўзини ҳар қалай хотиржам тутарди.

Энди Нготони уйида ҳангома қилинмас ва кечалари ёшлар ҳам йиғилмасди.

Нжороге шунга қарамай ўзини билимга урди. Чунки у ўз мақсадига етиши керак. Уй-рўзғор ишлари уни фақат овунтирарди, холос. Лекин билим — ҳамма бахтсизларга яқун ясайди. У янада тиришқоқлик билан ўқишга берилди. Орзу қилган кун албатта етиб келади, ана ўша пайтда бу билимлар уни оқ танлилар билан бўладиган курашида албатта ёрдам беради. Чунки отаси бошлаган курашни у давом эттириши керак. Ана шундай пайтларда у ўзини халқ халоскоридек ҳис қиларди. Фақат мактабни тамомласа бас. Шошмай туришсин, ҳали вақти келади ва ўшанда у...

Мактабга етиб боргач, у болаларнинг бениҳоя ҳаяжонда турганини кўрди. Болалар черков девори яқинида тўпланган. Деворда эса мактаб директорига қарата ёзилган хат ёпиштирилган эди. Мактаб ҳовлисига кириб келаётган болалар ҳайқириб оломон ичига ўзларини урадилар, бир қанча дақиқа ўтгандан кейин эса ўзларини четга олишарди. Нжороге деворга яқин келди. У хатни ўқиди, ўқиди-ю, йўл-йўлакай ўйлаб келган ширин орзуларидан асар ҳам қолмади. Бошқа болалар сингари уни ҳам қўрқув босди. Йиғилганлар зўр ҳаяжон остида жим турарди.

— Нъерида ҳам шунақа қилиб кетишибди,— деди болалардан бири.

— Форт-Холледа ҳам.

— Тўғри. Энди зинҳор-базинҳор мактабга бормаيمان.

Директор кўринди. Унга хатни кўрсатишди. Аввалига у парво қилмади ва болаларни юпатишга тушди. Лекин варақани ўқиди-ю, юзидаги кулги аломати бутунлай йўқолди. У чўнтагидан қаламтарош олди-да, варақани аста-секин кўчирди, эҳтиёткорлик билан бир четидан ушлади. Қалтираган қўллари сирни бой бермоқда эди.

— Бирортангиз бу хатга қўл теккизмадингларми?

— Йўқ, сэр.

— Қим биринчи бўлиб мактабга келди?

— Мен, сэр.— Болалар тўдасидан бир ёш бола олдинга чиқди.

— Сен келганингда бу хат деворда осиглиқ эдимми?

— Билмайман, сэр. Мен деворга қараганим йўқ. Бунини биринчи бўлиб Қамау кўрди.

— Қамау! Сен Нжугуна билан кетма-кет келдингми?

— Ҳа, сэр. Мен деворга ўзимнинг пангемни қўймоқчи эдим, юқорига қарасам — хат. Аввалига мен...

— Яхши, Қамау. Нжугуна, сен айт-чи, мактабга келаётганингда ҳеч кимни йўлда учратмадингми?

— Йўқ, сэр.

Ҳар кимда бир савол чарх урарди: Қимати мактабга қаёқдан келиб қолди экан? Бутун кун бўйи мактабда кутилмаган жимжитлик ҳукм сурди.

Кечқурун Нжороге бор гапни онасига айтиб берди.

— Хатда айтилишича, агар мактаб дарҳол ёпилмаса, у ҳолда директор билан бирга қирқ нафар ўқувчининг ҳаммаси сўйиларкан. Тагига имзо қўйилган: Қимати.

— Сен энди, ўғлим, мактабга борма. Билимдан ҳаёт афзал.

Нжороге ҳам таскин топди, ҳам ташвишга тушди.

— Мау-маулар қора танлиларнинг тарафида деб ўйлаган эдим!

— Тисс! Тисс!— огоҳлантирди Ньюкаби.— Буни кечаси гапирма. Деворнинг ҳам қулоғи бор.

Камау бўлса бу ҳақда бошқача фикрда эди.

— Мактабни ташласанг, аҳмоқ бўласан! Хат қалбаки бўлса-чи? Кейин ўзинг ўйлаб кўр — ҳар қалай уй тинчроқ! Ҳозир хавфсиз жойни қаердан топасан? Ана шу тақир ерда — кўриниб турасан. Ҳеч қаёққа яширина олмайсан.

Нжороге мактабга қатнашда Давом этди.

УН БИРИНЧИ БОБ

Кундан-кунга ҳаёт мураккаблашиб борарди. Комендант соатини бузганлиги учун қамоққа олиниш ҳаммаининг бошида бор эди. Кечаси ўз хусусий уй ҳовлисига ҳам чиқиб бўлмасди, бу таъқиқланган эди. Чироқни барвақт ўчиришарди — ҳадиксираш шунда эдики, чироқ қоронғида кузатаётганларнинг диққатини тортиши мумкин эди. Айтишларича, оқ танли солдатлар кечалари одамларни қўлга тушириб, ўрмонга олиб кетишиб, кейин қўйиб юборишар эмиш. Кимда-ким бежо қадам ташлаб қочмоқчи бўлса, уни совуққонларча орқасидан ўқ отишар экан. Эртасига эса мау-маулар устидан янги галабага эришганликлари ҳақида эълон қилишарди.

Болалар ҳам муттасил қўрқув остида яшашарди. Ким билсин, балки эртага мактабга ҳужум қилишар? Дўқ-пўписа билан ёзилган хатга қарамай, Нжороге ва бошқа ўқувчилар мактабга қатнашда давом этавердилар. Унинг бўйи ўсди, деярли ўспирин бўлиб қолди. Мамлакати хавф остида қолганини у жуда ҳам яхши тушунарди. Ҳамма акаларидан дарак йўқ — уйда фақат Камауни учратиш мумкин эди, холос. Бутун оиланинг уй-рўзгор ишлари Камаунинг зиммасида эди. Боз устига Нжорогени ўқиши учун ҳам у пул тўларди. Нжорогени

суннат қилиш пайти келганда ҳам бу маросим харажати-ни Камау тўлади. Гарчанд у деярли ҳеч қачон уйда тунамаса ҳам.

Ҳозирча отаси, акаси ва икки онаси барҳаёт экан, Нжороге болалик орзулари билан ҳамон пешқадам яшайди. Мактабдаги ўқишининг иккинчи поғонасига ўтиш имтиҳонларига атиги бир йил қолган эди, холос, шунинг учун ҳам Нжороге бутун вақтини машғулотга ва китоб ўқишга бағишларди.

Мвихаки қизлар мактабига кетгандан бери Нжороге у билан кўришмас эди. Бу бир тасодифий ҳол эмас эди. Фавқулоддаги ҳолат эълон қилинмасдан бурун Нжороге у билан учрашишни йиғиштириб қўйганди. У Мвихаки билан учраша олмас ҳам эди, чунки уларнинг оталари бир-бирларига ёвуз душман. Нжороге ўз отасини Мвихакини отасига ташланганини эшитгандан бери ўзини қандайдир ноқулай ҳис қиларди, чунки қиз ҳам бу гапни эшитиб бефарқ қарамаган бўлса керак, деб хижолат чекарди. Нжороге ҳар ҳолда отасининг ўша хатти-ҳаракатларини қораламаса ҳам, лекин Мвихаки олдида ўзини айбдордек ҳис қиларди. Қани энди Мвихаки Джакобанинг қизи эмас, уни синглиси бўлса! Тепалик устида зулм ва адолатсизликдан беҳабар бир-бирларини қўлларини ушлаб юрган бахтли дамларни эслаш эса Нжорогега оғир. Фавқулодда ҳолат эълон қилинганча, Мвихакини отаси қишлоқ оқсоқоли ва маҳаллий жойнинг полиция бошлиғи бўлганидан кейин уларни учрашуви ақл бовар қилмайдиган даражага борди. Вақти-вақти билан унга нимадир етмаётгандек туюларди. Шунда у Мвихакининг тим қора жажжи қўлларини, адл ва равшан кўзларини эсларди. Шанба кунларидан бирида Нжороге Африка дўконларига олиб борувчи катта йўлдан Камау ишлайдиган жойга йўл олди. Елғизлик Нжорогени акаси томон боришга ундаган эди. Камауни арра, болта ёки рандалайдиган асбоб билан ишлаётганини кўргудек бўлса, Нжороге ҳайратдан ёқа ушларди. Мана буни

пай деса бўлади! Мана буни пай деса бўлади! Ҳар бир миҳни қоққудек, ёки тахта парчасини арралагудек бўлса, Камаунинг қатъиятига қойил қолмасдан бўлмасди. Қизиқ, Нжороге ҳам вақти келиб шундай уста бўла олармикан? Лекин Камау бу гал бекор ўтирарди. Бутун бошли шаҳар ҳам қандайдир сукутда эди.

— Ака, ишларингиз жойидами?

— Албатта жойида. Уйда нима гап?

— Ҳаммаси яхши. Нимага ҳаммаларингиз қандайдир хўмрайиб юрибсизлар?

Камау унга маъноли қараб қўйди.

— Наҳотки ҳалигача эшитмаган бўлсанг... Уч кун бурун сартарошни ва у билан беш нафар кишини кечаси олиб кетишган эди. Бугун эса уларнинг ўлигини ўрмондан топишибди.

— Улигини?!

— Ҳа!

— Сартарош... ўлган?! Куни кеча сочимни олган эди... Энди бўлса ўлик ҳолда?

— Мана шунақа гаплар. Уларнинг ҳаммасини биласан. Уларни орасида Нганга ҳам бор экан.

— Нганга, ўша бизга жой берган одамми?

— Худди ўша.

Нжороге Нгангани хотини дам у, дам бу полициячи-га ялиниб эрини кўришни сўраганини ёдига келтирди. Айтишларича, Нгангани оқ танли одам олиб кетган эди.

— Уларни ким ўлдирди экан? Оқ танлиларми?

— Ким кимни ўлдираётганини айтиб бўладиган замонми?

— Уйлаб кўринг-а? Нганга ўлик ҳолда-я!

— Сартарош ҳам.

Бу одамларни ҳаётда энди ҳеч бир кўра олмаслигинга ҳам ишонмайсан киши. Ўлганларнинг тўртталови ҳам бутун округ бўйича энг обрўли ва бадавлат одамлар эди. Наҳотки улар мау-маулардан бўлишса?

Агарда улар мау-маулардан бўлишмаса, нима учун давлатнинг солдатлари уларни ўлдиришади? Бу оқ танли ваҳшийлар эртага кимни уйига келишаркин — уларникигами? Айтишларича, Боро ўрмонда эмиш. Шу фикр унинг хаёлига келди-ю, бадани жунжикиб кетди.

Икки кун ўтгач у бозордан қайтиб келаётган эди, катта йўлдан юргиси келмади ва дала бўйлаб тўғри кесиб чиқмоқчи бўлди. Олти кишини ўлими қишлоққа мотам сукунатини олиб келган эди. Бундан олдинроқ бир неча кишини лагерга олиб кетилиши, ҳатто ўлдирилиши уларнинг қишлоғига ҳукумат томонидан берилган кучли зарба эди. Нжороге бора-боргунча дурадгор ҳақида ўйлаб кетди. Тўғри, Нжороге ёшлигида дурадгорни кўрарга кўзи йўқ эди, лекин ўша одам уларнинг оиласи учун энг қийин пайтларда катта ёрдам берди. Нжороге ўзига-ўзи ҳайрон бўлди; қизиқ у одамни тириклигида хаёлига келтирмаган эди, энди бўлса, ўлганидан кейин ўйлаяпти!

— Нжороге! — У хаёл билан бўлиб чақириқни эшитмади. Лекин унга томон қиз бола — баланд бўйли, қадди-қомати келишган, кўкраклари кўтарилган Мвихаки келарди. Унинг эркаловчи кўзлари ёниб турарди. Юзлари тўлишибди, тим-қора сочлари алламбало дид билан турмакланганди. Қиз Нжорогега Люсияни эслатди. Люсия аллақачон турмушга чиққан ва икки фарзанди бор эди. Нжороге ҳам бўйи анча чўзилгани учунми, ўзини йигитлардек тетик ҳис қилди. Бу салобат йигитга ёқимтойлик ва жозоба бахш этди. Даставвал йигит қалбини қандайдир ёқимтой ҳиссиёт чулғади, лекин дарҳол туйғуларини жиловлаб олди. Қатъият йигитчага дадиллик бағишлади. Мана рўпарасида — Мвихаки! Наҳотки, у Джакобонинг қизи бўлса?

— Мени кечир. Сени кўрмай қолибман. Сен жуда ҳам ўзгариб кетибсан-ку, — деди у одатдаги саломлашишдан кейин ўзини оқлаган бўлиб.

— Шундайми? Сен ҳам ўзгариб кетибсан.— Қизни овози ҳамон ўша-ўша ёқимли эди.— Утган ҳафта сизларнинг уйингиз олдидан тасодифан ўтиб қолдим, лекин сени кўрмадим.

У яна турган жойида лол бўлиб қолди. У ахир атайлаб бир неча йилдан бери бу қиз билан учрашишдан ўзини олиб қочади, қиз бўлса ўзи излашга жазм қилибди.

— Тўғри, учрашмаганимизга кўп вақт бўлди,— деди йингитча.

— Ҳа. Шунча вақт ичида нималар бўлмади, бу ҳаётда. Ҳатто бундай бўлиши бизни хаёлимизга ҳам келмаган эди!

— Нималар бўлиб ўтмади...— қайтарди у.— У ерда ўқишларинг қалай?

— Бир нав. Худди ибодатхонага ўхшайди.

— Табиати-чи?

— Ортиқлиги йўқ. Шу ерга ўхшаш.

У суҳбат мавзуини бошқа томонга бурмоқчи бўлди.

— Таътилни яхшигина ўтказаётган бўлсанг керак,— деди у юришга тараддуланиб.— Мен бора қолай. Йўқса мен сени гапга ушлаб қоладигандайман.

Қиз жавоб бермади. Нжороге унга тикилди.

— Мен бу ерда шундай ёлғизманки,— деди у қатъият билан, овози ҳам гина сақлаган болаларники сингари синиқ эди.— Мендан ҳамма ўзини олиб қочмоқда.

Уни юраги гўё тўхтаб қолгандай бўлди. Лекин у илтифот юзасидан шундай деди:

— Кел бўлмасам, якшанба куни учрашайлик.

— Қаерда?

У ўйланиб қолди: дарҳақиқат, қаерда?

— Ибодатхонада.— Шу ғамгин кунларда ибодатхонага бутун қишлоқ қатнарди.

— Фақат у ерга худди илгаригидек биргалашиб борамиз.

Йингит ортиқча баҳслашиб ўтирмади:

— Яхши, мен сени ўз уйим олдида кутаман, у ёғига биргаликда кетамиз. Сенга барибир йўл-йўлакай.

— Майли, бўлмасам.

— Кўришгунча.

Буларнинг ҳаммаси худди тушда бўлаётгандек эди. Нжороге бора-боргунча ўзини койишдан тўхтамади, ваъда бериб нима қиларди. У орқасига қайтиб, Мвихакига учрашувдан воз кечганини айтишга бир баҳя қолди.

Нжороге устига байрамларда киядиган костюмини, арзон бўлса ҳам чиройли нейлон кўйлагини ва яхшилаб дазмолланган калта шимини кийди. Оёғига кийган пай поғи ҳам ўзига ярашди, шундан кейин қўшни шаҳардаги фабрикада тайёрланган пойафзални кийди. Кўринишдан устидаги кийимлари ўзига жуда ҳам ярашарди. Лекин Мвихаки билан учрашиш тахликаси йўқолган бўлса-да, юрагини қандайдир ваҳм босди. У ўзича: «Қандай аҳмоқман-а! Аҳмоқ бўлмасам учрашувга хўп дермидим», деб куйинарди. Бироқ қулоғи тагида ҳануз таъсирчан тоза овоз: «Бу ерда ўзимни шундай ёлғиз ҳис қиляпманки» деб жарангларди. Мвихаки қалбан ёлғиз эканлигини кимнинг ақли бовар қилибди дейсиз? Нжороге дарҳол отланди-да, кўчага чиқди. Кўп ўтмай қиз ҳам келиб қолди. Қизни эғнида ёқаси очиқ кўйлак, қатқат қилиб дазмолланган оч жигарранг юпка товланиб турарди. Қизнинг эғнидаги кийимларни кўриб, Нжороге ўзидан-ўзи уялиб кетди. Улар гаплашмасдан жимгина юриб кетишди. Кейин гап гапга уланиб кетди. Қизнинг овозидан омонатгина тиниқ ҳаяжон эшитилиб турарди.

Қиз Нжорогени азалдан танийди! Улар биргаликда кечагина мактабга боргандек. Мвихаки бировнинг яхшилигини унутадиганлардан эмас, олис болаликдаги барча эзгуликлар у билан ҳамон ҳамроҳ. Лекин уларни унутиб бўлармиди? Нжороге унга овунчоқ бўлиб қолганди. Шу камгап болакай кичкинтойлигидаёқ олижа-

ноб қалб эгаси эди. Бошқаларга ўхшамасди. Унда қандайдир меҳригнѐ бор. Мвихаки у билан бирга юрганда ўзини доим хотиржам ва осойишта сезарди. Лекин энди-чи? Бўлиб ўтган барча воқеалардан кейин-чи? Отаси Нготоини ёмон кўради, бу сир эмас. Отаси буни яширмайди ҳам. Шунинг учун ёмон кўрадики, Нгото Джакобони кўпчилик олдида обрўсини тўкди. Ким ҳақ, ким ноҳақ — буни қиз бола қаердан билсин. Ҳар ҳолда, отаси ҳақ бўлса керак, нима қилса ҳам Нгото ўзини бундай тутмаслиги керак эди. Нима қилса ҳам у хўжайини. Лекин гапни сирасини айтганда, бу уларнинг хусусий иши, бу гапларни Нжороге билан унга нима алоқаси бор? Ёшларнинг ўз олами бор, синфий тафовутлар, қандайдир майда-чуйда гаплар билан бошларини қотиришмайди. Нжороге ҳам, албатта шу фикрда бўлса керак. Кўп йиллар ўтиб кетса-да, улар тасодифан учрашганлари йўқ. Лекин фавқулоддаги ҳолат Мвихакига ҳеч бир таъсир қилмади. Вақт ўтиши билан Мвихакининг қулоғига мау-маулар ҳақидаги миш-мишлар етиб борди. Мау-маулар ўз душманларини панга деган қурол билан парча-парча қилиб ташлашларини эшитиб қизнинг ўтакаси ёрилгудай бўлди. Миш-мишларга қараганда Нжорогенинг акаси Боро ўрмонга кетиб қолган эмиш. Бу гапни этитишга эшитди-ю, лекин ишонгиси келмади. Мвихакининг эътиқодига кўра у яхши билган, шу қишлоқда ўсган одам мау-маулар сипфига қўшилиб кетиши асло мумкин эмас эди.

Кекса тариқатчи минбар олдида ҳозир у нозир эди. У Кикуйю қабиласи бошига тушган офат ҳақида воизлик қиларди. Бу қабилани худо ёрлақаман, ёрлақаса у томондан ҳадя этилган унумдор ерлар бу даражада бузгун бўлмасди. Энди бўлса, бу ерлар қон билан суғорилмоқда. Гуноҳкор биродаркўшлар қони ер юзида мавж урмоқда. У бу дунёдан бевақт кетган ёш эркаклар ва аёллар ҳақида ҳам тўхталиб ўтди. Мунофиқ бандаларнинг бир қисми ҳозир тиконли сим билан ўралган лагер-

да ётганлигини сомеларга эслатди. Хўш, бунга боис нима? Боис шулки, одамлар худони эсдан чиқариб, унга итоат қилмай қўйдилар. Худога шак келтирдилар. Исроилнинг фарзандлари Иеговлар хитобига қулоқ солмай қўйинди. Бундай мунофиқ бандалар қирқ йил давомида кимсасиз чўлда дайдиб юриб, охир-оқибат ўлимга маҳкум бўлғайлар.

— Эй, аҳли жамоат! Биз томон ёпирилиб келаётган муаззам фалокатлардан қандай қилиб қутулиш мумкин? Келинглр, илтижо билан ўз тангримизга мурожаат қилайлик. Ҳаммамиз тизза чўкиб, ҳув анови дарахтада осилиб турган, худо йўлига қурбон қилинган қўйга назар ташлайлик. Худо йўлига қурбон қилинган қўйни қони бизнинг яраларимизга малҳам бўлғай. Аҳли жамоат! Мен сизларга тангри томонидан ёзилган Муқаддас оятлардан ўқимоқдаман... Келинглр, тангрига бир сиғинайлик...

Одамлар тиз чўкиб тангрига илтижо билан сиғинишди. Баъзилар, ўз қаторларидан кетган одамларни эслаб йиғлашди.

Минбарга бўйи унчалик дароз бўлмаган киши кўтарилиди. Нжороге унга тикилди: бу одам унга нима учундир танишдек кўринди. У гапира бошлади. Шунда Нжороге эслади. Бу уларнинг ўқитувчиси «У-у» эди, қайсики бу одам ҳақида ҳар хил миш-мишлар юрарди. Фақат мўйлови етишмас эди. Нжороге ўша йили бошланғич мактабни тугатганда ўқитувчи Исак Нъерига кетиб қолган эди. Ушандан бери бу ўқитувчи ҳақида ҳеч бир гап эшитмаганди у. Энди Исак қориликни ўрганиб олибди! Мана тулкилик қай даражага бориб етди.

— Матвей Инжиллини очинг. Йигирма тўртинчи сура, тўртинчи шеър.

Ағдарилаётган саҳифалар шитири эшитилди.

— Бошлаймиз...

— «Исо пайғамбар аларга: Ёлғончилардин ҳазар айланг илло алар сизни алдаб қўймоғи беиштибоҳдир,—

деб жавоб қилди. Алалхусус, кўпгина зиндиқлар номим-ни ниқоб айлаб: «Мен Исоман», деб бандаларни йўлдан оздириши оре ростдур.

Бинобарин, уруш ва қирғинбаротлар ҳақида овоза-лар эшитасиз, илло ваҳимага тушманг, ҳар нарса бўл-моғи шубҳасиз, аммо бу ҳали қиёмат қойим эмас.

Бинобарин халқ — халққа, подшолик подшоликка қарши уруш эълон қилғай, ана ўшанда қаҳатчилик рўй беради, дунёни сув босади, кўплаб жойларда ер қимир-лайди. Шунда ҳам бу қусурдан бир нишона.

Ана ўшанда сиз қийноқ азобига ва ўлимга маҳкум бўласиз; номимдан фойдаланганлар халқ нафратига уч-райдилар. Шундан кейин кўплар тўғри йўлдан озадилар ва бир-бирларини кўролмай, бир-бирларига хоинлик қи-ла бошлайдилар.

Басе сохта пайғамбарлар бош кўтарғай ва одамлар-ни йўлдан оздирғай. Ҳақсизлик натижада одамлар ора-сидан имон, муҳаббат каби олижаноб фазилатлар йўқо-лади. Қимки сабр қилса, охиригача чидаса — ҳимоя топғай».

У ҳамон қироат қиларди. Ўттиз учинчи шеърга кел-ганда тўхтади ва йиғилганларга бир назар ташлади. Кейин баланд овоз билан давом этди:

«Сизга очиқ-ойдин айтаман: қабиҳ одамларнинг сўзига учманг, доим ҳушёр бўлинг».

Барчанинг хаёлида қоронғу зулмат ибодатхонага ёпирилгандай, атрофда эса йўлни ёритаман деган ҳеч кимса йўқ эди.

Улар жимгина боришарди. Кеч бўлиб қолганди — ибодат, чамаси, анча вақтгача чўзилган.

— Кел, ўзимизни эски сўқмоқ йўлдан борайлик! — шивирлади Мвихаки.

Нжороге рози бўлди. Бу улар доим биргаликда мак-табдан қайтадиган ўша эски сўқмоқ йўл эди.

— Сенингча қандай, у тўғри гапирдими?

— Нима ҳақда? У шундай кўп гапирдики...

— Яқин орада Исонинг пайдо бўлиши ҳақида га-
пиряпман.

Нжороге сесканиб кетди, чунки ўзи собиқ ўқитувчи-
сининг сўзлари ҳақида ўйлаб борарди. Кўринишидан у
гапларининг ҳаммаси тўғрига ўхшарди. Чунки у урушни,
очарчиликни, эртаги кун олдидан қўрқишни, сотқинлик-
ни, оиланинг барбод бўлишини ўз бошидан ўтказди. Ҳа,
ҳар ҳолда ўқитувчисининг гапларига қўшилади. Лекин
овозини борича: «Одамлар, тавба қилинг! Йўқса охират
яқин!» деб бақаришни нима кераги бор?

Наҳотки, бутун мамлакат бўйлаб аҳвол шундай ёмон
бўлса? Ёки уларни иккинчи мадхий — тасодиф қўтқариб
қоладими? Агар у бўлмаса-чи?

— Билмайман,— ниҳоят жавоб қилди у.

— Оҳ, тангрим Исо пайғамбар,— шивирлади Мви-
хаки.

Улар қизнинг уйига яқинлашдилар.

— Юр, кирамиз!— таклиф қилди Мвихаки.

Нжороге рад жавобини берди. Мвихакини бўлса
ранги ўчиб кетди.

— Сен нима учун кирмаётганингни биламан, чунки
мени отам оқсоқол,— деди у зўрға эшитилар-эшитил-
мас.— Хўп дегин, кира қол.

Нжороге тушунди, қиз унинг кўнглидаги гапни то-
пиб айтди. Шунинг учун ҳам унга эргашди. Улар ҳовли-
га киришди. Джакобони уйи илгаригидек унда қизиқиш
ва ҳавас уйғотмади. Қачонлардир, Нжороге болалик
йилларида Джакобони далаларида пиретрум ўсимлиги-
ни йиғиштиришар ва йиғиштирилган ғарамни кўтариб
бу уйга келишганда қоринларининг ич-ичидан қандай-
дир оғриқни ҳис қилишарди. Бу сафар у ён атрофга қа-
рашни ҳам ўзига эп кўрмади, чунки бирдан Джакобо
ёки Джулиана чиқиб қолишса борми, уларнинг европа-
ча услубда қурилган уйларига кўзини тикиб турган
йиғитни кўришса, яхши бўлмас! Лекин ҳали ҳам бу уй
ўзининг салобати билан мағрур қад кўтариб турарди.

Қани энди уйда Джакобо бўлмаса, жуда ҳам саз бўларди-да! Оқсоқол кейинги пайтларда одамларни кўзига камдан-кам кўринарди. Агар у қайси бир хонадонга кирса борми, ўша ерда бахтсиз ҳодиса юз берарди. Оқсоқол номи кейинги пайтда бутун округда қўрқув уйғотадиган бўлиб қолди. Кунлардан бир кун Нжороге уч аёлни кўриб қолди. Улар бозордан қайтиб келишарди. Лекин шу пайт улар кутилмаганда ҳе йўқ, бе йўқ дарахтларнинг орқасига яширинишди. Нжороге буни кўриб ҳайратда қолди. Лекин бир неча дақиқа ўтар-ўтмас у оқсоқолга дуч келди. Нжороге ҳам ўша хотинлардан баттар қўрқиб кетди, лекин қочиб қолишни сира иложи йўқ эди.

Мвихаки ошхонага чиқиб кетди. Ёлғиз қолган Нжороге бутун хона бўйлаб осиб қўйилган расмларни кўздан кечира бошлади. Мана Люсияни расмлари. Люсия — жажжигина қизча. Люсия дарс бермоқда. Иккита расм Люсияни никоҳ тўйида олинган. Мана унинг акаси, Джон. У океан ортидаги ерларга кетиб қолган. Мвихакини расмлари қаерда экан? Уни расмларини кўриш керак эди. Шу пайт эшик олдида қадам товушлари эшитилди. Нжороге турган жойида орқасига ўгирилди. Уйга Джакобо билан Джулиана ва уч соқчи милтиқ кўтарган ҳолда кириб келишди. Нжороге улардан кўзини узмасдан стул томон тисарилди ва унга илинган ҳолда чап қўли билан ўриндиқ чеккасини ушлаганча қотиб қолди, ўнг қўли билан эса кўйлак тугмачасини айлантиришга тушди.

Джакобо ва унинг соқчилари ўтиришди. Джулиана бўлса ошхонага чиқиб кетди.

— Мактабда ишлар қандай?— сўради Джакобо.

У чарчаган кўринарди. Илгариги омади келган фермердан асар ҳам қолмаган эди.

— Яхши.

— Сен ҳозир нечанчи синфдасан?

— Охирги синфда. Бу йил имтиҳонлар топшираман.

— Кейин иккинчи поғонагами?

— Ҳа. Агар имтиҳонларни топширсам.

Нжороге анча ботирлашди ва стулга қулайроқ жойлашиб олди.

Джабокони ажинлари кўпайиб кетибди! Овози бўлса илгаригидек эмас, қандайдир ҳорғин.

— Нима ҳам дердим, сенга омад тилайман. Сенга ўхшаганлар бор кучи билан ишлаши керак — мамлакатни қайта тиклаш сенларга боғлиқ.

Нжороге тўлқинланиб кетди. У ўзини хаёлан Ватан учун курашаётгандек тасаввур қилди. Шу тўғрида ўйлаб шолғомдек қизариб кетди.

У кўзини қири билан соқчиларга қаради. Улар бўлса Нжорогега тикилиб туришарди. Уларни устидаги қизил камзул сартарошнинг қонини эслатарди.

Улар қишлоқдан унчалик узоқ бўлмаган тепалик устига чиқишди. Қиз ўт устига ётди ва чап ёнбоши билан ўгирилиб унга қаради. У қиз ёнига ўтирди ва тепалик этагида ястаниб ётган водийга тикилди. Ёгингарчилик мавсуми бошланмаган бўлса ҳам водий бўйлаб оқаётган сув товланиб турарди. Лекин ўт-ўланлар қуриб-қовжираб ётарди. Мвихаки Нжорогенинг орқа чўнтагига қадалган тугмани ўйнай бошлади, кейин унга яқинроқ ўтириб у ҳам водийга тикилди.

— Қўрқяпман,— деди қиз.

— Нимадан қўрқасан,— жавоб қилди Нжороге.

— Мен бўлсам қўрқяпман. Ўқитувчини гапини эшитдинг-ку, яқин орада охир замон бўларкан.

Нжороге ўгирилди ва сукут сақлаб унга тикилди. У илтифот билан кулмоқчи бўлди, лекин кулги самимий чиқмади, пешонасида ажинлар пайдо бўлди, бу билан у гўё ниманидир эсламоқчи бўлгандай бўлди.

Ҳатто кўз олдинга ҳам келтиролмайсанки, буларнинг ҳаммаси йўқлик сари ғилдираб кетади, ўрнига яна шунга ўхшаш бепоён водий пайдо бўлади. Юзасида эса

қон... оқ ва қора танли одамларнинг суяклари уюлиб ётади.

— Бас қил!— Бу манзарани ўзидан итқитгандай бўлиб кўзларини юмди.

— Мана кўрдингми, қўрқиб кетдинг!— У яна илтифот билан кулмоқчи бўлди. Бу сафар у ҳақиқатан ҳам ўзини жасур одамдек сезд, чунки қизни ваҳима босди, чунки у ожизалар тонфасига киради.

— Биласанми, деди қиз бир оз ўзига келгач,— мени бирдан шундай ваҳима босдики, кунлардан бир кун ухлагали ётаман, кейин туриб қарасам ҳеч нарса йўқ, бутун борлиқ хароба бўлади.

— Унда сен ҳам бўлмайсан, ҳеч нимани кўрмайсан ҳам.

— Нега куляпсан?

— Кулаётганим йўқ.

У чиндан ҳам кулмас эди, қиз нимани ўйласа у ҳам шу ҳақда ўйларди. Тўғри-да, бирдан бутун борлиқ ҳалокатга учраса, ёлғиз ўзи қолса,— унда маълумотли бўлишни нима кераги бор? Ҳалокатдан у кимни қутқаради? Шу пайт унинг калласига бошқа бир фикр келди: «Фалокат босиб фақат унинг оиласи нобуд бўлса-я?»

Нжороге сесканиб кетди.

— Қачон кетмоқчисан?— шошилиб сўради йигит.

— Келгуси ҳафтада.

— Шунчалик тезми?

Қиз эшитмади.

— Нжороге, айт-чи, Исо пайғамбар ва бошқа пайғамбарларнинг ҳаммаси охир замон бўлади деганларига ишонасанми?

— Тавротда шундай ёзилган.

— Фикримча, агарда Исо пайғамбар шундай бўлишини билганда бунга йўл қўймаган бўларди. Тўғрими?

Нжороге илоҳий ҳақиқатга эътиқод қўйган эди. Лекин бир кун келиб ҳаммаси яхшилиқча тугашига ҳам

ишонарди. У ҳар гал бу ҳақда ўйлар экан ҳаяжонга тушарди, ўз кўрсатмаларини амалга ошириш вазифасини худо бирдан Нжороге зиммасига юкласа-я. Шунинг учун ҳам у камсухан эди.

— Тангрини иродасига қарши туриб бўлмайди,— деди у.

— Биласанми, отам ҳақида кўп ўйлайдиган бўлиб қолдим. Илгарилар шундай саҳоватли эдики, айниқса мени аллада азиз қиларди. Албатта, биз баъзан жанжаллашиб ҳам турардик, ҳаётда нималар бўлмайди дейсан. Лекин биз қанчалик жанжаллашмайлик у доим мени онамдан ҳимоя қиларди. Айниқса, отамни кулишини яхши кўраман. У кулганда хаёл мени узоқ-узоқларга олиб кетади: «Қани энди эримнинг ҳам тишлари шундай чиройли бўлса!»— дейман.— У нималардандир қайғургандек жим бўлиб қолди.— Энди у билан гаплашиб ҳам бўлмайди. Қўлидаги милтиқ ва тўппонча билан бутунлай ёт одамга ўхшаб қолди. Мен агар отамдан катта ва қудратлироқ бўлсам, ўзим билардим нима қилишни... Сен менга ишонмаслигинг мумкин лекин...

— Ҳаммада ҳам айнан шундай режа бор,— қизнинг гапини бўлди у.— Лекин ҳаммаси ўзгаради. Фақат сидқидилдан худога ишониш керак.

Йигит унинг сўзини ортиқ тингламаётган бўлса ҳам қиз ҳамон давом этарди:

— Эҳтимол, қандайдир одамларнинг ўлими отамга виждонан азоб бераётгандир. Чунки кечалари у беҳосдан уйғониб кетади, кўзига қасос олмоқчи бўлган қандайдир одамлар кўринармиш, уларнинг овозини ўз қулоғи билан эшитармиш. Оиламизга бу кулфат етишмагандек бутун қишлоқ мендан юз ўгирди. Ҳатто болалар ҳам...

Қиз йиғлаб юборди. Нжороге унга қўрқув билан қаради: кап-катта қиз бўла туриб йиғлайди-я! «Қизларнинг ҳаммаси шунақа»,— ўйлади у. Лекин Мвихакидан у буни кутмаган эди. У бир сабзани юлиб олди-да, уни

чайнай бошлади. Мвихаки бўлса дастурмолини олди ва кўз ёшларини артишга тушди. Нжороге тескари қаради. Пастдаги текислик шукуҳсиз ва муаззамлигича ястаниб ётарди. У Мвихакини бир неча дақиқа унутди. Хаёллар Нжорогени узоқ узоқларга олиб кетган эди. У олдиндан белгиллаб берилган ўз роли тўғрисида ўйларди. Довид ўз ватанини Голиаф исканжасидан қай тариқа қутқарганини эслади.

— Майли, мени ожиза, аҳмоқ қиз деб ўйлай қол. Лекин биласанми, одамлар нима биландир гуноҳи азим қилишган.— Кекса тариқатчи гуноҳ ҳақида гапираётганда Нжороге бу ҳақда ўйлаб кўрган эди. Агар кикуйю халқи гуноҳга йўл қўйган бўлса, бу гуноҳни ювиш учун худди Самуил ва бошқа пайгамбарлар сингари эҳтимол, тангри Нжорогени юборгандир? Гарчанд ўзи бу ҳақда ўйласа ҳам тамоман бошқа гапни гапирди.

— Нима, сенингча, бутун халқ гуноҳ қилиши мумкинми?

— Гуноҳни бир одам қилади, лекин тангри ҳаммани жазолайди...

Йигит ўйлади: «Ваҳоланки у ҳақ. Худо Исроил фарзандларини неча бор жазолаган. Лекин ҳар сафар уларни қутқариб қолиш учун доим кимнидир юборган».

— ...гуноҳни эса ҳар бир одам қилиши мумкин — мен ҳам, сен ҳам ва бошқалар...— Унинг сўзлари Нжорогенинг ўйчанлигига хотима берди. Ўзи ҳам бу ҳақда кўп ўйларди. Лоақал онаси унинг олдида отаси билан жанжаллашганда шундай бўларди. Ушанда у ўзини гуноҳкордек, ҳамма жанжал у туфайли бўлаётгандек туюларди. Нжороге бу ҳақда гапиришга аҳд қилди ва Мвихакини юзига тикилиб, қатъий жавоб берди:

— Вақти келиб мамлакатда осойишталик ҳукм суради!!! (Қани энди бу қутлуғ ишда ҳалоскорлик вазифасини бажарса).

— Вой! Тўғрими, Нжороге! Сен ҳақиқатан ҳам шундай ўйлайсанми?— У янада йигитга яқинроқ сурилди,

гүё бу юпатиш уни сўзларида эмас, балки ҳақиқатан ҳам шундай эди.

— Албатта. Зулмат орқасидан ҳаминша ёруғлик келади. Биз ухлар эканмиз, ишонамизки, эртага тагин қуёшни кўрамиз.— Хусусий хулосалари Нжорогега жуда ҳам ёқиб тушди. Лекин қиз жавоб ўрнига кулди, бу эса уни иззат-нафсига тегди:

— Эртага! Эртага ҳеч қачон ҳеч нарса бўлмайди. Мен ахир бугунги кун ҳақида гапиряпман.— Лекин унинг беғубор, катта-катта очилган кўзлари унга умид билан қараб турарди. Бирдан унинг калласига қандайдир фикр келди. Қиз Нжорогени бўйнидан ушлаганча уни ҳаяжон билан силкий бошлади.

— Нима бўлди?— ҳайрон бўлиб сўради у.

— Гапимга қулоқ сол! Бу ердан кетиб, қоронғи тушганда қайтиб келсак, нима дейсан?

— Лекин...

— Мен сенга яхши сингил бўламан, энг мазали овқатлар билан боқаман, мен...

— Тўхтаб тур!

— Уйлаб топганим маъқулми?

Нжороге зўр бериб мулоҳаза қиларди. Қизнинг бу режаси унинг бояги хаёлларини пучга чиқариб юборган эди. Агар худонинг кўрсатмаларини Нжороге бажармаса тангри у ҳақда нима деб ўйлайди?

— Йўқ, йўқ. Биз қандай қилиб ўз ота-оналаримизни ташлаб кетамиз.

— Биз ўзимиз...

— Сен яхшиси айт, биз қаерга борамиз, нима билан тирикчилик қиламиз?

Қиз унга шайдолик билан қаради ва кутилмаганда кулиб юборди.

— Шунга шунчами? Мен ахир ҳазиллашдим.

Кутилмаганда бу жавобдан Нжорогени боши гангиб қолди, ҳатто хафа ҳам бўлди. Уни қандай қилиб тушунса бўлади! Лекин у ҳам кулишга ҳаракат қилди.

— Мен ҳам шундай тушундим, албатта.
Қиз унинг хафа бўлганини сизди ва тинчлантиришга ҳаракат қилди:

— Биз ахир ҳамма вақт дўст бўламиз, ҳамиша бир-биримизга нишонамиз.

— Албатта,— жавоб қилди у.

— Шундай экан, нима учун бирон мартаба ҳам меникига кирмадинг...

Уларни бир-бирдан ажратиб турган нарсаларни йигит эслади.

— Ҳеч бир иложи бўлмади.

— Қайтиб келганимда мендан ўзингни олиб қочмайсанми?— илтижо билан сўради Мвихаки. Қиз йигитга жуда ҳам яқин ўтирарди. Унинг ёқасига ёпишган чумолиларни қиз ерга силкитиб ташлади.

Нжороге бир нафасга уларни ажратиб турган барча нарсалардан кўз юмиб, қизга ўз синглицидек қараш қилди. Мана кимни олиш керак сингил қилиб! Агар иложи бўлганда оларди ҳам.

— Қайтиб келганингдан кейин мен ҳамма вақт сен билан бирга бўламан.

— Ваъда берасанми?

— Албатта.

Тепаликка қоронғилик туша бошлади, улар кун ёруғида уйга етиб олиш мақсадида ўринларидан туришди. Қаердадир ён атрофда қуш қичқирди. Кейин бошқаси қўшилди. Ним қоронғиликда, ғира-ширада қиз билан йигит олға қадам ташлаб жўнашарди. Ҳар ким ўзича танҳо, бир нафас бўлса ҳам ерларига инган зулматни хотирларидан чиқариб боришарди.

УН ИККИНЧИ БОБ

Мистер Хаулендс ўз ишидан мамнун бўлиши мумкин эди. Чунки у бошқараётган машина ҳар ерда ишламоқда эди. Қоралар қораларни ўлдирмоқда. Майли, бир-

бирларини ўлдиршсин, барча нарсани таг-тугигача яксон қилишсин. Ҳатто ўрмонда яшириниб юрган қоралар, бутун қишлоқни нест-нобуд қилиб юборганда ҳам нима бўпти? Нонхўрлар кам бўлса бўлибди-да. Нима оғирлиги бор! Бир-бирларини калтаклай беришсин. Бир-бирлари билан гўштхўр бўлаверишсин. Ана ўшанда қирғин-баротда омон қолганлар мўмин-қобил бўлиб, биз берган ерда ишлай борадилар, чизган чизигимиздан чиқишмайди. Ҳа, мистер Хаулендсга бу янги вазифа хуш ёқаётган эди. Фавқулодда ҳолат эълон қилинган дастлабки кунларда уни фермасидаги ишлардан чалғитишгани учун жаҳли чиққан эди. У ўша пайтларда ўзининг эски, одатдаги ишига қайтишни орзу қиларди. Лекин вақт ўтиши билан унда қандайдир иштиёқ пайдо бўлди. Бу иштиёқ бош кўтарган одамларни тавбасига таянтиришда унда қандайдир ғайри табиий куч ҳосил қилди. Гарчи уни улғайиб қолган ёшига бу ишлар тўғри келмаса ҳам, у ўз вазифасини шитоб билан адо этишида бу куч унга қўл келди. У рўпарасида турган Джакобога кўз югуртирди, юзига эса аччиқ заҳархандалик қалқиб чиқди. Ҳозир унинг дунёда бирдан-бир истаги оқсоқолни тепкилаб хонадан улоқтириб ташлаш эди. Джакобо тиржайди.

— Тўданинг бошлиғи Боро эканига ишончинг комилми?

— Албатта, аниқ айтиш қийин. Лекин...

— Хўш?

— Ўзингиз биласиз, бу хавфли одам. Эсингиздами, у ўрмонга қочиб кетгунга қадар сизни огоҳлантирган эдим. Қишлоқдаги миш-мишларга қараганда у уйига ҳам келиб турармиш... агар бу гап етарли бўлмаса, Нгото ўз ўғлини қаерда яшириниб юрганини билса керак.

— Сен ахир Нгото орқасига одам қўйгансан-ку, ҳар бир қадами ҳисобдадир?

Мистер Хаулендс эртами-кечми барибир ҳаёт уни

Нгото билан тұқнаштиришини биларди. Чунки Нгото — унинг душмани. Шунинг учун ҳам Хаулендс Нготони тавбасига таянтиради. Ана ўшанда мистер Хаулендс хуморидан чиқади ва зафар байроғини кўтарган ҳолда ўз фермасига қайтади. Ҳозирча Нготони зудлик билан қамоққа олиш ҳақидаги Джакобонинг барча уринишларини у йўққа чиқармоқда эди. Джакобони бу илтимосини рад қилиш, хотинини ўғли Стивен билан Англияга вақтинча жўнаб кетиши ҳақидаги илтимосини йўққа чиқариш билан баробар эди. Стивен Сирианадан унчалик узоқ бўлмаган европаликлар мактабида ўқирди.

Джакобо ҳамон жавоб беришга шошилмасди.

— Сэр, орқасидан одам қўйишга қўйдим. Лекин гап бунда эмас. Гап шундаки, бундан бир неча кун муқаддам ўз эшигим олдидан хат топдим. Хатда бўлса бу.— Оқсоқол камзулнинг ички чўнтагига қўл солди ва хатни олиб Хаулендсга узатди. Хат қўлда ёзилган эди:

«Қонли ишларингни тўхтат. Йўқса сени каллангни олгани келамиз. Бу бизнинг сўнгги огоҳлантиришимиз».

— Сўнгги огоҳлантириш? Сен нима, бундай хатларни илгари ҳам олганмидинг?

— Ҳа. Яна иккитаси бор эди. Лекин...

— Аҳмоқ. Сен уларни нима қилдинг?— Мистер Хаулендс ўзида йўқ даражада дарғазаб бўлди. У ирғиб стулдан турди. Джабоко эшик томон тисарилди. Бу ярамасларга тушуниш қийин! Икки марта хат олиб индамай юрса. Мистер ўзини аранг босиб олди.

— Майли. Хатни қолдир менга. Сенингча уларни ким ташляпти экан?

— Ўйлашимча, Нгото, сэр.

— Қаердан биласан?

— Уйимга ким ҳам бемалол келиши мумкин? Бундан бир неча ой муқаддам унинг кичик ўғли бизни уйда бўлган эди...

— Унга нима керак экан?

— У мактабда ўқийди, яъни у эмас, мени қизим...

Мистер Хаулендс ҳеч нарсани тушунмади ва Джакобога бир нарса бўлган бўлса керак деб ўйлади.

— Майли. Хатни менга қолдир. Узинг яна бир неча кишини соқчиликка олишинг мумкин. Соқчиларсиз уйдан чиқа кўрма. Нготони ҳар бир қадамини текшириб тур!

— Эштаман, сэр.

— Ҳа, айтгандай, тўхта. Янги қоровулхона қурилиб битгач, у ерга ўз оиланг билан кўчиб ўт.

— Эштаман, сэр.

Январнинг ҳароратли тонги эди. Торгина сўқмоқдан қопчиғига Таврот ва ҳамду-санолар тўпламини солиб олган икки ўспирин келишарди. Улардан сал орқароқда бир гуруҳ эркак ва аёл одимларди — ҳаммасининг қўлида Таврот ва ҳамду-сано тўплами бор эди. Улар Исо пайғамбарнинг нажот кучи ҳақида гаплашиб келишарди. Улардан сал орқароқда эса байрам либосига бурканган жувонлар шўх қўшиқ айтиб келишарди.

Ҳамду сано Исога,
Исо тангри қўзиси,
Қон чиқазиб, маъсумман,
Ҳамду сано Исога!

Насронийлар шаҳардан бир неча чақирим нарига ибодат қилиш учун йиғилишган эди.

— Ҳали узоқми?— сўради Нжороге ўзининг йўлдоши Мукатудан.

— Анчагина бор. Мен сенга айтган ўрмонга ҳали етиб бормадик.

— Унда ҳали бор экан.

— Унчалик узоқ эмас. Мен у ерга бир неча марта пиёда борганман.

— Нима, у ерда кўп одам йиғиладими?

— Аёллар кўп йиғилишади.

- Нима учун фақат аёллар?
- Эркаклар қаёқда?
- Биз-чи?
- Ҳа, сену менман.
- Нима, биздан бошқа эркаклар йўқми?
- Балки бордир.

Ҳар иккови ҳам бир-бирларига қараб кулишди ва жимгина ўз йўлларидан давом этишди.

Нжороге Мвихаки бирга бўлса, қойил бўларди деб ўйлаб борарди. Лекин қиз бу сафар таътилга келмади. Таътилни бу сафар у Люсияникида ўтказди. Лекин Мвихаки жуда ажойиб хатларни ёзар эди! Утган сафарги таътилда улар тез-тез учрашиб туришди. Чақчақлашиб ўтиришларига бирон баҳона топиларди. Ушандан бери Нжороге уларни уйига бирор марта ҳам кирмади. Ҳар сафар бирор-бир қийинчиликка дуч келса, у Мвихакининг сўзларини эсларди: «Нжороге, мен сенга ишонман, доим сенга бахт ҳамроҳ бўлади». Шу сўзлар билан у имтиҳонга йўл оларди. Нжороге ўқиш бахтига муяссар бўлганидан онасидан умрбод миннатдор. Мвихакидан ҳам. Бир кори ҳол бўлиб имтиҳондан йиқилса-чи! Унда ҳаммаси барбод бўлади. Истиқболи йўқ таълим — таълимми? Худо хоҳласа, ҳамма иши ўнгланиб кетади.

- Ўрмонга ҳам келдик!
- Қоронғини қара — қўрқинчли-ку.
- Харсанг устига чиқиб, тўхташди.
- Бирор нима кўряпсанми?
- Қаёқда?
- Ўрмон орқасидами?
- Ҳа-да. Чапроқдаги тепаликка қарагин. Нжороге узоқдаги унчалик катта бўлмаган тепаликка қаради.
- Кўряпман!
- Ана ўша ерда йиғин бўлади.
- Улар пастга, ўрмон томон туша бошлашди. Уқитувчи Исаак ва бошқалар уларга деярли етай деб қолишган.

эди. Ҳаммалиги ҳам халос бўлиш ҳақидаги гапга бутунлай берилиб кетишган эди. Ўрмонзорга киришди. Қалин ўрмонни иккига бўлган сўқмоқ кенгайди. Шу пайт бирдан Нжороге қулоғига:

— Тўхта!— деган хитоб чалинди.

Улар тўхташди. Утакалари ёрилгудек бўлди: рўпараларида офицер мундирини кийган оқ танли турарди.

— Қўлингни кўтар!— буйруқ берди у.

Улар Таврот ва ҳамду — санолар тўпламини ушлаганча қўлларини кўтаришди, бу билан гўё оламга тангри сўзлари билан мурожаат қилаётгандай туюлишди.

— Бу ёққа келинлар!

Улар яқинлашишди. Орқада қолиб кетганлар етиб келгунча тўппончани ўқталиб туришди. Нжороге билан Муқату орқароқда эди. Ниҳоят, аёллар ҳам кўринишди ва кутилмаган бу аҳволни кўриб жим қолишди. Биринчи бўлиб аёллар сўроққа тутилди, кейин уларни қўйиб юборишди. Нжороге разм солиб қаради. Чор тарафдан ўраб олинибди. Ҳар бир дарахт орқасида солдатлар беркиниб турарди, йўл томонга эса пулемётлар оғзи қаратилган эди. Нжороге Тавротни янада қаттиқроқ ушлади.

Ҳаммага чўкка тушиб ўтиришга буюришди ва ҳужжатларни бирма-бир кўрсатишни талаб қилишди. Нжороге билан Муқатунинг бахти бор экан, собиқ директор қўл қўйган ва уларни ўқувчи эканини билдирувчи гувоҳнома ёнларидан чиқиб қолди. Орқароқда ўтирганларнинг омади келмади. Бир эркакни чунонам уришдики, бечора оғриққа чидай олмай турган жойида оёғини шиптир қилиб қўйди. У раҳм-шафқат сўрамас, балки фақат «Парвардигор Исо, Парвардигор Исо!» деб такрорларди, холос.

Исаак ҳам чўкка тушиб ўтирар ва бўлаётган ишларни хотиржамлик билан кузатарди. Унда ҳеч қандай ҳужжат йўқ эди. Ҳужжатталаб оқ танли солдат унга бақира бошлаганда Исаак хотиржам эди, шайтон йўлдан

оздирмаса уни уйда қолдирармиди. Лекин оқ танлига нима учун унинг ҳужжати йўқлиги аён эди: Исаак — мау-мау. Исаак холос бўлишга ишонган ҳолда Исо пайғамбарни ҳеч қандай мау-мауга алмашмоқчи эмаслигини гапирди. Оқ танлининг кўзлари қонга тўлди. Лекин ўқитувчига тегмади. Наҳотки у ўқитувчидан қўрқса? Ўқитувчидаги бу хотиржамликни таърифлаш амри маҳол эди. Барча йиғилганларга йўлда давом этишлари мумкинлиги айтилди, лекин Исаакни олиб қолишди. Бу таклифни у жимгина қабул қилди.

— Мана бу сўқмоқ йўлдан кет, кўрамиз Исо пайғамбаринг сенга қандай мадад кўрсатаркин?

Уни қоронғи ўрмонга бошлашди. Одамлар ҳали унчалик узоққа кетишмаган ҳам эдики, шу пайт ўрмонни фарёд овози қоплади. Ҳеч ким орқасига қарашга журъат этолмади. Нжороге нафасини ичига ютиб қўлларини маҳкам қисди. Улар яна бир неча қадам ташлашлари билан тагин фарёд овози эшитилди. Дабдурустан пулемёт сайраб қолди. Кейин жимиб қолди — пулемётлар сайрамай қўйди.

— Улар уни ўлдиришди, — деди эркаклардан бири.

Шу пайт ўқитувчиси учун Нжорогени шундай алам азоби чулғаб олдики, ўзини қўярга жой тополмай қолди. Энди болаликда «у-у» деб атайдиган хушчақчақ ўқитувчисини ҳеч бир кўрмайди.

— Сен ҳеч нарсага ишонмайсанми?

— Ҳеч нарсага. Фақат ўч олишга ишонаман.

— Ерга-чи?

— Ерин қайтариб берадим, бермайдим, менга уни нима кераги бор? Деярли ўзим хуш кўрган одамларимнинг ҳаммасидан ажралдим. Сен ер, ер дейсан. Менга биргина ер камлик қилади. — Боро нима учундир бугун сергап эди. У ёрдамчиси билан янги паноҳгоҳдан бир неча чақирим наридаги кузатув пунктида ўтирарди. Олдинги паноҳгоҳ Исаак қатл қилинган ўрмоннинг ўзги-

насида эди. У ерда Боро қўмондонлик қилган бойдокни оқ танли патруллар учратиш илинжида изғишарди.

Боро кўпдан бери ўрмонда яшарди. Унинг бениҳоя жасурлиги, ўлимдан қўрқмасдан душманни устига қоплондек ташланиши озодлик учун кураш олиб бораётган ватанпарварлар орасида Борони тезда кўзга кўрсатди қўйди. У ватанпарварларнинг қўмондонига айланди. Даҳшатли катта урушга у йигитлик йилларини бағишлади, натижада ҳеч нарса ўрганмади ва ҳеч бир касбни ўрганшга вақти бўлмади.

Ўрмонга кетишидан мақсад озодлик учун кураш деб Боро ўзини ўзи ишонтирмоқчи бўларди. Лекин бу аланга тезда сўнди. Бора-бора фақат ўч олиш билан кифояланди. Ҳали билагада кучи бор экан, қўрқув даҳшати ҳозирча ундан йироқ экан, қасос олиши керак. Фақат ўлдирилган оқ танлигина қатл этилган укаси учун ҳисобга ўтиши мумкин.

— Озодлик-чи?— давом этди унинг суҳбатдоши.

— Озодликми? Кимга керак? Сен билан менгами?

— Ундай бўлса, биз нима учун курашяпмиз?

— Ўлдириш учун. Ё сен ўлдирасан, ё сени ўлдиришадди. Шу тариқа қирғинбарот бошланади — бошқача йўли йўқ. Бу табиат қонуни. Оқлар-нима учун урушяпти? Ўлдириш учун. Уларда газ ҳам, бомба ҳам ва бошқа турдаги қуроллар ҳам бор.

— Худди биз сингари буюк мақсад йўлида курашиш ва қирғинбарот қилиш — бу бошқа гап. Аммо агар унинг ўзи бўлмаса — мутаносиблик бўлмайди.

— Бизнинг буюк мақсад-чи?

— Ҳа, озодлик, қайтариб олишимиз лозим бўлган бизнинг еримиз.

— Билмайман, билмайман. Мен учун «озодлик» — бекорчи гап, агарда у менга укамни қайтариб беришга қодир бўлмаса. У эса қайтариб беролмайди, бас, шундай экан, мен олишмоғим керак, олишганда ҳам ўлди-

риш учун, токи менинг зарбамдан аллаким йиқилса, мамнун бўлай. Ҳа, майли, кел, яхшиси, бошқа нарсалар хусусида гапирайлик. Энг муҳими Джакобо ўлиши даркор.

— Ҳа. Сен фақат шу ҳақда гапирасан.

— Мен фақат шу ҳақда гапираман, — хотиржам сўзини такрорлади Боро.

— Уни асфаласофилинга жўнатишни ўзинг чўзясан.

— Негалигини ўзим ҳам билмайман. Кўнглим чопмаяпти. Лекин барибир, қарор — қатъий. Барча - огоҳлантиришларимизни у оёгини учиде кўрсатяпти. Рифт — Вэллидан жўнатилган скваттерлар¹ билан у қандай муомала қилаётганини кўр!

— Нимасини айтасан.

— Хаулендс ҳам у билан ҳамтовоқ.

— Хаулендс — хавфли одам.

— Фақат Джакобо ўлиши керак. Бошқа ўлимни ҳозирча кераги йўқ.

Худди мана шуни тушун, Боро! Бирдан-бир гапи шу: «Улдириш! Улдириш! Табиат қонуни!». Лекин шу ондаёқ эҳтиёткорлик ҳақида ўзи таъкид қилади.

— Буни ким қилади?

— Мен.

— Йўқ. Сен бу ерда кераксан. Сен бизга кераксан.

— Агар мен қўлга тушсам, командирликни ўзинг қабул қилиб оласан. Сен энди менсиз ҳам бу ишни уддалай оласан.

— Йўқ, йўқ! Бизлардан кимдир боради...

— Джабоко — бу менинг шахсий душманам.

— Ундай бўлса қуръа ташлаймиз.

— Кўрамыз.

Улар ўрмонга, ўзларининг янги паноҳгоҳлари томон равона бўлишди.

¹ Скаттерлар — Кениядаги деҳқон аҳли.

— Нжороге энди Сирианда ўқийди!

— Сирианда?

— Ҳа. У имтиҳонлардан муваффақиятли ўтди.

Нгото мамнун эди. Ньюкаби ва Нжери ҳам ўзларида йўқ хурсанд эдилар. Узоқ йиллар давом этган ғам-ташвишдан кейин биринчи бор Нгото кўзларида олов чақнагандек бўлди. У ҳатто қаддини бир оз ростлаб юрадиган бўлди. Мана у — ўғли, бутун оила аъзолари у билан фахрланиши мумкин. Вақти келиб, ўғли Хаулендс, Джабоко ва шунга ўхшаганларга панд беради. Ҳозирча Нготони камситишса ҳам майли, кўрамиз охири нима бўларкин. Камау ҳам хурсанд эди: энди унга ўқишини давом эттиришига ёрдам берса бас. У одам бўлади.

Нжорогенинг оғзи қулоғида: у мактабга қабул қилинди! Дастлабки иши чўкка тушиб лутфу-карам эгаси худога ташаккур изҳор қилиш бўлди. «О, парвардигор, менга янада кўпроқ маърифат ато эт! Илоҳи сенинг номинг билан одамларга ёруғлик ва нур бахш этай!» Иккинчи босқич деб ҳисобланган Сирианадаги катта миссионерлар мактабига ўтиш ҳазилакам иш эмас!

Маълум бўлишича бутун вилоят бўйича бу мактабда ўқиш бахтига муяссар бўлганлардан бир ўзи экан. Мвихаки ҳам ҳамма имтиҳонларни топширди, лекин Нжорогеникига қараганда баҳолари ёмонроқ бўлди. Шунинг учун ҳам ўз пансионидан унчалик узоқ бўлмаган педагогика билим юртида ўқийдиган бўлди. Аввалига Нжороге хурсандлигидан ўйинга тушай деди: ахир ҳазилакам ишми Джакобо қизидан ўзиб кетиш! Кейин Мвихакига раҳми келди: энди у ўқишни давом эттиролмайди.

Нжороге муваффақияти ҳақида хушxabар бутун вилоятга тарқалди. Замон қалтис ва нозик бўлишига қарамай одамлар билимга эътиқод қўя бошлашди. Билимга ва китобга бўлган ишонч қанчалик кучли бўлмасин,

барибир одамларнинг оғзидан Боро, Джакобо ва Нгото номлари тушмас эди. Гўё бу билимлар Кикуйю халқини ўз ватанини озод қилиш орзулари билан боғланиб кетгандай туюларди. Нжорогени ўқишга кетадиган пайти келганда одамлар йўлқира учун унга пул йиғиб бердилар. Энди у биргина Нготони оддий ўғли эмас, балки Кикуйю халқининг фарзандига айланиб қолган эди.

Якшанба кuni йўл ёқасида у Мвихакини учратди. Улар ўзларига таниш бўлган ўша тепалик сари йўл олишди. Нжороге ўзида йўқ хурсанд ва мағрур эди. Истиқбол унинг кўзига тиниқ ва булутсиз осмондек беғубор эди. У ўз ватани учун керакли одам, тангри унга илқ қадам ташлашига мадад берди. Вақти келиб у ўз юртига қайтиб келади. Қайтиб келади-ю, ўз оиласи, ўз халқини зулматдан холос этади. Шу тепаликда Мвихаки билан ўтиришганига роппа-роса бир йил бўлибди. Шу давр ичида Мвихаки деярли ўзгаргани йўқ. Ҳозир у оғзига беихтиёр равишда кетма-кет майса ташлаб борарди. Лекин у ўтган йили Нжорогега яқинроқ ўтиргандек ўтирмади. Улар оғизларига келган мазаматни айтишарди. Фақат асосий гап хусусида иккаласи ҳам лом-мим дейишмасди.

Ниҳоят Мвихаки сўради:

— Қачон кетмоқчисан?

— Келгуси ҳафтада.

— Сирриана — бу жуда яхши мактаб.

— Ҳа, албатта.

— Одамлар жўнаб кетгач, қолганларни улар дарҳол унутишади.

— Наҳотки шундай бўлса?

Қиз хафа бўлди, лекин буни сездирмади.

— Кўз олдинга бир келтиргин-а. Мактабни тамомлагандан кейин нима иш қилмоқчисан? Сен катта одам бўлишинг керак.

— Мен ҳали бу ҳақда ўйлаганимча йўқ. Ҳар ҳолда

Макеререга,¹ эҳтимол аканг сингари Англияга борсам керак.

— Акам Англияга эмас, Америкага кетган.

— Нима фарқи бор,— у гўё қизнинг ташрифини энди пайқагандек унга томон яқинроқ сурилди. Қиз қаттиқ тикилганча пастдаги юмронқозиқ ини олдида пайдо бўлган уюмга ниманидир чизмоқчи бўлиб энгашди. Қизнинг бирон марта бўлса ҳам қиё боқмаслиги уни ажаблантирди. Наҳотки ҳасад қилаётган бўлса?

— Ҳўш, кейин-чи?

У бирдан ҳушёр тортиб жиддийлашди. У ўз орзуси қақида ўйлади.

— Биз ўз юртимизга керакмиз.

— Унга зарурлигинга ишончинг комилми?

— Албатта,— жавоб қилди у гижиниб. У, эҳтимол, бунга шубҳа қиляпти?— Мен юртимизга керакман. Сен ҳам. Қолганлар ҳам. Биз бирлашиб ватанимизни ўзгартиришимиз зарур. Сизларни уйингизда бўлганимда отанг шундай деган эди.

— Мамлакатга зулмат ҳукмрон,— шивирлади у.

— Лекин эртага қуёш чиқади,— деди у завқ билан. У қизга қаради, худди ёлғиз ўзига ва тангрига маълум бўлган сирни ошкор қилаётгандай ўйлади: у ҳеч қачон ишончини йўқотмаслиги керак.

— Сен фақат: «Эртага! Эртага! Мамлакат! Халқ!» деган сўзларни қайтарганинг қайтарган. Эртаги кун нима ўзи? Сен учун халқ ва мамлакат нима?— У чизишдан тўхтади ва ёниб турган кўзлари билан унга тикилди. Қизнинг сўзлари Нжорогени хафа қилди ва қўрқитиб юборди. У хафалашиб қолишни ҳеч бир кутмаган эди. У сукут сақлаганча ўз нигоҳини пастга, ғира-шира туман босиб келаётган ва узоқ-узоқларга чўзилиб кетган воқога қаратди.

¹ Угандада жойлашган Макерере университети колледжи назарда тутилмоқда.

— Мвихаки, хафа бўлма! Мен ҳозир нима ҳам дер эдим? Сен ҳам, мен ҳам нима қила олар эдик? Фақат орзу қилиш ва бу орзуни қачон рўёбга чиқишини кутиш даркорми? Сен бир кўз олдинга келтиргин-а, умрингни охиригача доим шундай бўлса: ҳар куни қон тўкилса, ҳар куни бир хил тоифадаги одамлар ўрмонда жон берса, бошқалар эса тангридан марҳамат сўраса; бир дақиқа кўз олдинга келтир-а, бу ҳеч қачон тугамаслиги мумкин. Унда яшашдан маъно нима? Хунрезлик ҳаёт маъносими? Ёки ўлимми? Зулмат ва ёвузликка албатта чек қўйилади. Вақт келиб қуёш чароғон бўлади — иссиқ ва беғубор бўлади. Топ-тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас оламиз ва бу нафас бизни тангрига мунис қилади.

Мвихаки унинг ёнида қимир этмасдан, кўзларини катта очиб ётар ва завқу-шавқ билан тингларди. Майли, сўзида давом этаберсин-чи, унга бу сўзлар нафақат ҳақоратли балки умид бўлиб туюларди. Энди қиз унга эътимод қўйган эди. Қиз энди келадиган ўша қуёшли кунларни кўз олдига келтира бошлади. Бугунги ташвишлар узоқ-узоқларга сузиб кетгандай эди. Агар ҳар бир кимса тоза ҳаводан нафас олса, тангрига мунис бўлса, ана унда адоват ҳам...

— Ухляяпсанми?

— Йўғ-ей! — деди қиз апил-тапил.

— Қуёш ботай деб қолди. Уйга кетиш керак.

Улар ўринларидан туришди. Хайрлашиш олдидан қиз ўғлоннинг кўзига тик қаради ва қатъий оҳангда деди:

— Сен бахтли бўлишинг керак.

Нжороге ҳаяжонланди, дам ўтмай уялиб кетди: бе-кор экан, Мвихакини ҳасад қиляпти деб ўйлаганлари!

— Раҳмат, — деди у. — Сен менинг чин синглим эдинг.

— Раҳмат, — шивирлади Мвихаки. Қиз уни орқасидан бир оз тикилиб турди. Кейин ўтирди-да, чўнтагидан

рўмолчасини олди. Юзлари нима учундир ҳўл эди. У шу ондаёқ ўз уйи томон фазиллаб кетди.

УН ТУРТИНЧИ БОБ

Сирианадаги мактабни бутун малакатга донғи кетган эди. Мустамлакачиликда ташкил этилган бу тўнғич мактаб ўз асосчилари — миссионерларнинг ҳаракати туфайли катта обрў қозонган эди.

Нжороге бу мактабда ўқийман деб ўйламагани, ҳатто бу етти ухлаб тушига кирмаган эди. Ҳа, у умрида биринчи марта оқ танлилар қўлида ўқийди. Бу ҳам уни бир оз хижолат чектирди. Шу вақтга қадар оқ танлилар билан юзма-юз келмагани, агар улардан биронтаси дуч келиб уни ҳақорат қилса ёки калондимоғлик билан унга ўқрайиб қараса сира ажабланмасди. Ҳар ҳолда у ҳам қараб турмасди — жавоб берган бўларди. Лекин мактабдаги оқ танлилар уни кулги ва қаҳқаҳа билан қарши олишди. Уларнинг мақсади бу йигитча билан дўстлашиш ва христианчасига ёрдам бериш эди. Нжороге қийин аҳволда қолди.

Яна бир вазият уни ҳангу манг этарди. Бу мактабда турли қабила ўғиллари йиғилганди. Агар улар уни хафа қилишмоқчи, у билан қалтис ҳазил қилишмоқчи бўлган тақдирда ҳам у ажабланмасди. Чунки мактабда у сингари ўғил болалар беҳисоб эди. Нанди, Луо вакамба ва гирима қабилаларидан келган болаларнинг кўпчилиги у билан дўстлашиб қолишди. Улар кўпгина болалар сингари оддий эдилар. Улар ҳам бошқалар сингари нимагадир ишонишар, нимадандир қўрқишар, кимнидир яхши кўриб, кимнидир ёмон кўришарди. Агар бирор кимса ким биландир жанжаллашса, бирор одамни ёмон кўрса, худди ўз қишлоғидақа болаларнинг ўз ҳисоб-китоби бўларди.

Мактаб ҳайқириб турган денгиз аро олампаҳоқ сингари турарди. Агар сен узлатга чекинмоқчи бўлсанг,

Ушона ехуд мактаб кутубхонаси сокинлиги ичра худ
жўйлик қилишинг мумкин эди. Нжороге ўша осойишт
жойларга кириб соатлаб ўтирарди. У умрида биринч
марта, ўзини очлик ва ғам-кулфатдан узоқда деб билди.
Бу ерда фикрни бир жойга йиғиб, келажак ҳақида ани
режалар тузиш мумкин. У сабр-тоқатли бўлиши, орзу
сига эришиш йўлида пухта билим олиши учун имкония
ти борича ўз кучини сарфлаб ўқиши керак. Ким билсин
балки у орзу қилган қуёш чарақлаб янги кун бошланга
нидан дарак берар.

Мактаблар аро спорт мусобақаларини ўтказиш бу
ерда одат тусига кирган эди. Сирианадаги командалар
Осиё ва Европа мактабларининг командалари билан уч
рашиб туришарди. Хилл-скул мактаби эса европаликлар
учун энг машҳур билим даргоҳи эди.

Кунлардан бир кун Хилл-скул мактаби Сирианага
ўзининг футбол командасини юборди. Мусобақа соат
тўртларда бошланди. Уйинчилардан ташқари Сириана
га футбол ишқибозлари ҳам келишди. Нжороге футбол
ўйнамаса ҳам, трибунада ўтириб меҳмонларнинг бири
билан тасодифан гаплашиб қолди. Гапнинг бошлани
шидаёқ бу баланд бўйли, қадди-қомати келишган бола
ни Нжороге қаердадир кўрганини эслади. Унинг узун
қўнғир сочини шамол тўзитар, ана шундай пайтларда у
бошини бир силкиб сочини орқасига ташлаб қўярди.
Улар сўзлаша-сўзлаша футбол майдонидан четга чи
қишди.

— Менимча, сени қаердадир кўрганман,— деди ни
ҳоят Нжороге.

— Шундайми?— бола диққат билан унга ҳайрон бў
либ қаради. Шу пайт бирдан унинг юзи ёришди.— Сен
Кипангадан эмасмисан?— сўради у.

— Кипангаданман. Демак, мен сени ўша ерда кўр
ганман.

— Эсладим! Сен ўша Нготонинг ўғли, ўша...— бола.

ни бирдан шашти қайтди.— Мени исмим Стив. Стивен Хаулендс.

— Меники эса Нжороге.

Улар жим бўлиб қолишди. Нжороге нима учун ундан қўрқмаётганига бирмунча ҳайрон бўлди. Стивен — ўзига ўхшаган оддий бола экан. Нечун ундан тап тортсин.

— Сен кўпдан бери бу ердамисан?

— Шу йилнинг бошидан. Сен-чи?

— Хилл-скулда мен икки йилдан бери яшайман.

— Аввал қаерда ўқигансан?

— Найробида. Сен-чи?

— Камахсудаги ўрта мактабда.

— У мактабга доим сен, уйимиз олдидан ўтиб борардинг, шундайми?

— Йўқ. У пайтда мен Камаеда ўқирдим. Биринчидан то тўртинчи синфгача. Демак, сен мени кўргансан?

— Ҳа. — Стивен уйи олдидаги кўк дарахт орқасига яшириниб, болалардан бирортасини учратса албатта гаплашажагини мўлжаллаб юрганини эслади. Лекин болалар яқинлашди дегунча, улар билан гаплашишга юраги дов бермас эди.

— Биз сени кўрмас эдик.

— Мен йўл ёқасида доим яшириниб юрардим. Сизлар билан гаплашишни жуда-жуда истардим. — Одатда ўзини уятчан ҳисоблайдиган Стивен бу сафар ўзини дадил тутди.

— Нима учун сен гаплашмас эдинг?

— Қўрқардим.

— Қўрқардим?

— Ҳа. Сизлар мен билан гаплашмасанглар керак деб қўрқардим. Ёки мен ортиқча бўлиб қолишим мумкин эди.

— Бир ўзингга зерикарли эдими?

— Э йўқ, унчалик эмас. — Унга раҳми келишларини у истамас эди.

— Афсус, ўшанда сендан қочмасам бўлар экан. Чунки мен ҳам қўрқардим.

— Қўрқардинг? — Стивен энди ажабланди.

— Албатта, мен ҳам сендан қўрқардим.

— Лекин мен ҳеч кимни хафа қилгим келмасди.

— Мен барибир қўрқардим. Сени каллангда нима хаёл борлигини мен қаёқдан билай?

— Қизиқ.

— Бўлмасам-чи. Албатта қизиқ, чунки биз доим нимадандир қўрқамиз, буни устига бу қўрқув аввалдан-болалигимиздан бизни қалбимизда мавжуд. Ен-атрофимизда қўрқув бор экан, ундан қўрқиш лозимлиги доим бизга айтиб келинган... Менда ҳам худди шундай эди. Акаларимга Найробида бўлишга, шаҳар айланишга тўғри келарди. Уйга қайтиб келганларидан кейин оқ танлилар уларга кўзларини олайтириб қараганликларини гапириб беришарди.

— Ҳамма ерда ҳам бир хил. Дўстларим ҳам африкаликларни уларга қараб кўз олайтиргани ҳақида бир неча бор шикоят қилишган эди. Мана сен Найроби кўчалари бўйлаб сайр қилиб юрибсан, ёки шаҳар четидасан, ҳаво бегубор, қуёш чарақлаб турибди. Бутун борлиққа қараю, лаззатланавер. Лекин сен яйраб юролмайсан, тоза ҳаводан тўйиб нафас ололмайсан, чунки бутун атрофингга гўё электр токи қўйиб юборилган. Уни на қўл билан ушлаб бўлади, на кўз билан кўриб бўлади... Лекин сен бундай вазият борлигини доим сезиб турасан.

— Ҳа, баъзан ақлдан озиб бораётганингни ўзинг ҳам сезасан. Шу электр токидан қўрқасан, қочмоқчи бўласан, лекин қочолмайсан, чунки қайси томонга қочма, ҳамма ерда электр токи сени ўраб туради.

— Аҳвол ёмон.

— Ҳақиқатан ҳам ёмон, — унга қўшилди Нжороге. Уларни иккисини ҳам ҳукм сурган ўзига ишончсизлик ва ваҳима чулғаб олганди, бу ваҳиманинг яқинлашиб келаётганини сезиб туришарди.

— Ҳамма вақт ўзингни шундай ҳис қиласанки, гўё сенга қандайдир совуқ нарса ёпишиб қолгандай.

— Ваҳоланки, бу мамлакат қуёш ўлкаси, ёмғир ва шамоллари ёқимли, тоғлари, даралари, бепоён текисликларини айтмайсанми? Қуёшни чарақлаб туришини қара...

— Бу ерда зулмат ҳукмрон.

— Майли, зулмат ҳукмрон бўла қолсин, лекин қуёш албатта ўзининг беғубор ёғдусини сочадиган вақт келади.

Нжороге келажакка ишонарди. Агар бола йиғласа унга бирдан-бир овунчоғ — бу умиддир. У ўзига ўзи ҳисоб бермасди, ишонч ва истиқбол баъзида ҳозирги ҳаяжон ва ташвишларидан узоқроққа қочишга даъват этарди.

Улар болалардан узоқроқда, қора акацияни тагида туришарди.

— Мен яқинда уйдан кетаман.

— Қаерга?

— Англияга.

— Ахир бу-ку сенинг уйинг?

— Йўқ. Бу менинг уйим эмас. Мен бу ерда туғилдим ва мен ҳеч қачон Англияда ҳам бўлмаганман. Ҳа, мен у ерга бормоқчи эмасман.

— Ундай бўлса сени ким зўрляпти?

— Онам. Отам бунга қарши, лекин онамнинг фикри-ёдида биргина кетиш.

— Сен қачон кетасан?

— Бир ойдан кейин.

— Лекин сен яна қайтиб келарсан-а?

Шу пайт бирдан Нжорогенинг бу болага раҳми келди, чунки у ўзи хоҳламаган ишни қилишга мажбур бўлаётган эди. Унга, Нжорогега осон: У нари борса ўз ватани ва ўз тақдири нима бўлишини яхши билади. Унинг борадиган ери йўқ.

— Мен қайтиб келишни истардим.

— Сени отанг ҳам Англияга кетдими?

— Йўқ. У шу ерда қолади. Лекин... менда нимагадир шундай туйғу борки, худди отамни бошқа кўрмайдигандайман, сенда бундай ҳол бўлиб турадими? Бу ҳам мени доим азобга солади.

Уларни иккиси ҳам жим бўлиб қолишди.

— Қара, улар дарвозаларини алмаштиришибди. — Нжороге суҳбат мавзуини бошқа томонга бурмоқчи бўлди.

— Юр, бориб бир томоша қилайлик.

Улар футбол майдони томон йўл олишар экан, энди бир-бирларига қарашга ботинолмас эдилар. Майдонга етар-етмас жойда улар икки томонга ажралиб кетишди.

Мвихакидан тез-тез хат келиб турарди. Нжороге қиздан келган биринчи хатнинг ҳар бир сатрини ёдида сақлаб қолар эди. Хат қиз педагогика билим юртига келмасидан бир оз олдин ёзилган эди.

Қимматли Нжороге!

Сени қандай соғинганимни кўз олдингга ҳам келтиролмайсан. Кейинги кунларда фақат сени ҳақингда ўйлайман. Сени мenden узоқлигингни эсласам ўзимни жуда ёмон ҳис қиламан. Лекин сен нима билан банд эканлигингни яхши биламан. Мен ишонаман, сен бир нарсага қарор қилдингми, албатта ўз мақсадингга эришасан. Мен сенга ишонаман.

Келаси ҳафта мен билим юртига кетаман. Бу ердаги ҳаёт мен учун дўзах. Отам жуда ўзгариб кетди. У доим нимадандир қўрқади. Ҳар куни кимнидир қамоққа олишади, мау-маулар бўлса уйларга ўт қўйиб юришибди. Кеча қамоққа олинганларни калтаклашди. Улар қандай қичқирганини эшитсанг эди! Афв этишларини сўраб нола қилишди! Нималар юз берапти ўзи? Ҳамма нимадандир қўрқади. Лекин улар ўлимдан эмас, балки бу дунёда яшашдан қўрқишади.

Мени ўзим ҳам ҳамма нарсдан қўрқадиган бўлиб қолдим. Агар ҳаёт шундай давом этаверса, мен ақлдан озаман. Мен сенга бу ҳақда ёзишимдан мақсад, сен мени тушунасан, мен бу ердан кетадиган кунни орзиқиб кутмоқдаман. Ана ўшанда бу даҳшатлардан қутулган бўлардим.

Қизиқ, ўқув йили тугаб у уйига қайтиб борганда наҳотки ҳаёт эскичалигича давом этаверса? Лекин уйига боришни истайдими? Яна ўша очарчилик, яна ўша разолатни кўрадими? Уйига қайтиб борадиган бўлса тинч ҳаёти бузилади-ку! Йўқ, у уйига боришни истамайди. Кейинроқ боради, ўқимишли бўлиб билагига кучга тўлсин, ана ўшанда боради.

УН БЕШИНЧИ БОБ

Бу воқеа душанба куни содир бўлди. Нжороге муваффақият билан ўқишни учинчи чорагига яқинлашиб қолган эди. Шу куни у одатдагидек уйғонди, худога сиғинди ва эрталабки текширувга тайёргарлик кўрди. Эрталабки замҳарир кишига роҳат бағишларди. Йўқламадан кейин у ибодатхонага йўл олди, кейин нонушта қилиш учун ошхонага борди. Унинг бугунги кун тартиби шундан иборат эди. У шошилиб овқатланди, чунки шу кунлар ичида қилолмаган ишларини тугатиши зарур эди.

Биринчи дарс инглиз тили ва адабиётидан эди. Нжороге бу дарсни яхши кўрарди.

— Бугун жуда ҳам хушчақчақ кўринаданми? — деди уни ғашига тегиб ошналаридан бири.

— Мен ҳамма вақт шундай хушчақчақман, — жавоб қилди Нжороге.

— Фақат математика дарсида эмас, — кесатди бошқа бир бола.

Улар кулишди. Нжороге эса ҳаммадан ҳам қаттиқроқ кулди.

— Сен унга қара, қандай хохолаб куляпти! У инглиз тилини шундай яхши кўради! — деди биринчи гап бошлаган бола.

— Сен нима, мени йиғлашимни истайсанми? — ҳазиллашди Нжороге. Бугун у жуда ҳам шод эди.

— Йўғ-ей, фақат онам ҳаммавақт эрта билан кўп кулиб бўлмайди дер эди. Бу ёмонликка олиб келармиш.

— Ирим-чиримга берилма!

Уртоғининг охирги сўзи Нжорогени ранжитди. Ҳақиқатан ҳам ўтган ҳафта давомида у алоқ-чалоқ тушлар кўрди. Тушлари шундай хунук эдики, ҳатто бу ҳақда Мвихакига ҳам ёзишга журъат этолмади. Ҳечқиси йўқ, бугун кечқурун ёзиб юборади. Стивенни онаси билан Англияга жўнаб кетганини ёзиш керак. Улар билан бирга Стивеннинг опаси ҳам жўнаб кетганди. Лекин опаси қайтиб келиб, яна миссионерларда ишламоқчи. Нжороге Стивен билан танишганидан кейин шу ондаёқ ўз фикрлари билан хат орқали Мвихакини таништирди. Хатида Стивен унда қандай таассурот қолдирганини батафсил баён қилди. «У жуда ҳам ғамгин ва ўзини танҳо ҳис қилмоқда», деб тамомлаган эди Нжороге ўз хатини.

Синфда қаттиқ шов-шув кўтарилган эди. Кимдир «Ўқитувчи!» деб шивирлади ва синфни сукунат қоплади. Ўқитувчи кириб келди. Шу чоққача ўқитувчи кечикиб келмаган эди. Нжороге бу миссионерларнинг ўз ишларига сидқидилдан берилганларига қойил қоларди. Дарс бериш бу одамлар учун ё ҳаёт ё мамотдек туюларди. Ваҳоланки, улар оқ танли эдилар. Лекин улар терининг ранги ҳақида ҳеч қачон ҳеч кимга эслатишмас эди. Ҳеч қачон африкаликлар билан юқори оҳангда гаплашишмас, аксинча, турли қабилалардан чиққан ҳамкасблари билан биргаликда ишлаб, доим кулишар ва ҳазиллашишар эди. «Қани энди бутун мамлакат бўйлаб оқ танлилар худди бизга мактабда муомала қилгандай муомала қилишса! Ана ўшанда ер юзида ҳақиқий жаннат ўрнатилган бўларди», деб ўйларди баъзан Нжороге. Кўпчилик бу тотувликка директор сабабчи деб биларди, чунки директор оқ танлиларга ҳам, қора танлиларга ҳам бир хилда муомала қиларди. Директор яхши одамни мактаса, ёмон одамга кун бермасди. Унинг фикрича ҳар бир мактаб ходими ўзидаги энг яхши фазилатларни ўқув иши ва унинг шарафи, номи учун сарфлаши лозим. Мактаб бошлиғининг фикрига кўра, энг яхши ибрат оқ тан-

дилар томонидан кўрсатилиши керак эди. Ана шу ақида-га биноан у ўз шоғирдларига оқ танлиларнинг гуллаб-яшнаган маданияти бутун инсоният учун намуна бўлишини ва бу маданиятга, айниқса, қора ирқли халқлар кўпроқ тахлид қилишини зарур деб ўқтирарди. Одамлар ўртасида оқ танлилар ўйлаб топган қонун-қондаларга ва уларнинг маданият олиб келиш миссиясига қарши кураш олиб борувчи Африкадаги сиёсий арбоблар гапни мактаб директори бир пулга олмас эди.

Мактаб директори эшикни очганда, Нжороге тикка туриб ўқитувчи саволларига жавоб бераётган эди. Ўқитувчи нима гаплигини билиш мақсадида ташқарига чиқди. Қайтиб келиб у Нжорогега қаради ва директорни олдига бориш лозимлигини айтди.

— Нжорогенинг юраги орқасига тортиб кетди. Нима учун у директорга зарур бўлиб қолибди? Директор хонасининг деразаси тагида қора машина турарди. Лекин у директор хонасига кириши биланоқ икки полициячини кўрди ва шу ондаёқ бу машина уларга қарашли бўлса керак деган фикрга келди.

Нжороге ҳаддан ташқари қўрқиб кетган эди. Директор полициячиларга нимадир деди ва улар хонадан чиқиб кетди.

— Ўтир, бўталоғим. — Нжорогени тиззалари эгилди ва у миннатдорчилик билдириб стулга ўтирди. Директор унга раҳми келиб қараб турарди. — Очигини айтсам, сени оиланг ҳақидаги янгилик менга катта қайғу келтирди.

Нжороге миссионернинг лаб ва юзидан кўзини узмасди. У директорнинг сўзларини тишини тишига қўйиб, қисиниб эшитди.

— Сени уйда кутишяпти. Буларнинг ҳаммаси гоят қайғули... Сен оиланг учун қандай иш қилмагин, доим ёдингда бир нарсани тут: Исо пайғамбар сени остонангда турибди, у сени эшигингни тақиллатяпти, у сени ўз уйингга қадам қўйишингни кутиб турибди. Мактабда биз

қандай ўқитган бўлсак, доимо шундай йўл тут, Бидамизки, сен бизнинг ишончимизни оқлайсан. — Директор шундай оҳангда гапирар эдики, эшитган одам у ҳозир йиғлаб юборса керак деб ўйларди.

Нжороге йўл-йўлакай машинада кета туриб ўйлади, ахир директор унинг оиласида нима рўй берганини гапирмади-ку. У ўзини-ўзи қанчалик юпатишга уринмасин, барибир нима бўлганикин, деган савол уни қийнарди.

Полиция участкасида юз берган воқеа кейинчалик унинг бир умр эсида қолди. Нжорогени олиб бориб «Қийноқлар уйи»га итқитишди. Эртаси куни уни кичик бир хонага олиб киришди. У ерда икки оқ танли офицер ўтирарди. Улардан бирининг соқоли сап-сарик эди.

— Сени исминг нима? — сўради сарик соқолли киши ундан кулранг, лекин қаҳрли кўзларини узмай.

— Нжороге...

— Неча ёшдасан?

— Ун тўққизга кирган бўлсам керак, чамаси, лекин аниқ билмайман.

— Афанди, деб мурожаат эт! — қичқирди йўлакда турган соқчилардан бири.

— Афанди.

— Сен қасамёд қилганмисан?

— Йўқ.

— Афанди деб қўшиб айт! — бақирди яна ўша соқчи.

— Йўқ, афанди.

— Неча марта қасамёд қилгансан?

— Ҳозир айтдим-ку, бирон марта ҳам қасамёд қилмаганман, афанди!

Чақмоқ тезлигидаги мушт унга келиб тегди. Нжорогени кўзлари тиниб кетди. Чунки тўсатдан келиб тушган мушт уни гангитиб қўйган эди.

— Сен қасам ичиб сўз берганмисан?

— Мен мак-таб-да, ў-қий-ман, афанди, — шивирлади у бехосдан юзини қўллари билан беркитиб.

— Неча марта қасам ичгансан?

— Бирон марта ҳам, сэр.
Яна мушт келиб тушди. Кўз ёшлар уни юзларидан
оқиб туша бошлади. Мактабдаги беғам кунлари ёдига
келди. Жаннати бўлган у кунлар қани энди.

— Сен Борони биласанми?

— У... У мени акам...

— Қаерда у?

— Мен... мен... билмайман...

Унга яна мушт келиб тушди, шундан кейин у мушт
зарбидан ерга йиқилди. Кулранг кўзли офицернинг юзи
кўкариб кетди. У бошқа бирор сўз айтмас, фақат «Лаъ-
нати мау-мау!» деб бақирарди. Яна бир неча минутдан
кейин икки соқчи Нжорогени хонадан олиб чиқиш-
ди. У ҳушсиз ётарди. Кулранг кўзли офицернинг этик
михлари теккан жойларидан — баданидан қон оқар-
ди.

У ярим кечаси ўзига келди. У ўзи ётган хонадан сал
узоқроқдаги кулбадан аёл кишининг бақириви эшити-
ларди.

Наҳотки, Нжери бўлса? Еки Ньюкабими? Бу фикр
уни титратиб юборди. Қани энди уларни ўз ўлими олди-
дан бирор марта бўлса ҳам кўриб қолса! Ҳамма нарса
тамом бўлганига, у мутлақо ишонган эди. Балким бу
ўлим унинг учун ёмон эмасдир? Улим сени умрбод уйқу-
га бошлайди, бу уйқуда эса тирикликдаги ваҳима, ўлим,
умид ва йўқотилган ширин хаёллар бўлмайди? Лекин
бу ҳали хотима эмас. Эртасига уни яна ўша кичик хо-
нага олиб киришди. Яна кечаги саволни беришса нима
қилиш керак? Алдасинми? Агар «ҳа» деб жавоб қилса
эҳтимол уни тинч қўйишар? Бунга ишониш қийин. Унинг
бутун вужуди қақшаб оғрирди. Лекин энг алам қилади-
ган жойи шунда эдики, нималар бўлаётганини у ҳали-
гича билмасди.

— Сени исминг Нжорогеми?

— Ҳа-а-а.

— Сен қасамёд қилганмисан? — Ҳамманинг кўзи

унга тикилди. Бир неча дақиқа давомида у иккиланиб турди. Хонада Хаулендс ўтирганини сезиб қолди. Унинг жим туриши кулранг кўзли офицерни ҳушёр қилди: — Қани алдаб кўр-чи! Агар тўғриси айтсанг — уйингга кетасан! — Баданларидаги оғриқ уни «ҳа» дейишга ундарди. Лекин у «йўқ» деб жавоб қилди, беихтиёр эшик томон тисарилди. Унга ҳеч ким тегмади.

— Джакобони ким ўлдирди? — Биринчи марта сўзга кирди мистер Хаулендс!

Нжороге сесканди. Яна бир неча дақиқадан кейин кўнгли алланечук бўлиб кетди.

— Улдиришди? — бўғиқ овоз билан шивирлади у, лекин ишонгиси келмади. Шу пайт унда Мвихакидан нима воқеа рўй берганини сўраш истаги пайдо бўлди. Шу пайтда у бир неча дақиқа бўлса ҳам рўпарасида душманлари турганини унутгандай бўлди.

Оқ танлилар ҳамон ундан кўзларини узишмас, тикилиб туришарди.

— Ҳа, ўлдиришди.

— Ким?

— Кимлигини эса бизга сен айтиб берасан.

— Мен? Лекин, сэр...

— Ҳа, сен, фақат сен айтасан.

Хаулендс ўрнидан турди ва Нжорогенинг олдига келди. У кўринишидан даҳшатли эди.

— Мен сенга кўрсатиб қўяман, — деди у.

У қўлига қисқич олди ва Нжорогени энг нозик жойини ушлаб, қисқа бошлади.

— Худди отанг сингари, сени ҳам ахта қиламиз!

Нжороге оғриққа чидай олмай қичқириб юборди.

— Қани айт! Сени Джакобонинг олдига ким юборган эди...

Нжороге бошқа сўзларни эшитмади, чидаб бўлмайдиган оғриқ уни гангитиб қўйган эди. Хаулендс бўлса савол беришни давом эттирар ва борган сари қисқични янада қаттиқ қисарди.

— Сени отанг айтяпти, Джакобони ўлдирган уни ўзи эмиш.

Нжороге тинмасдан бақирарди. Хаулендс бўлса ҳамон уни аҳводини кузатарди. Ниҳоят бола кўзларини бақрайтирганча, худодан илтижо сўрагандек қўлларини осмонга қилиб турди-да, худди ўқ теккан одамдек зарб билан ерга йиқилди. Хаулендс дам ерга чўзилиб ётган гавдага, дам бу ишни кузатиб ўтирган офицерларга қаради-да, хонадан чиқиб кетди.

Нжорогега бошқа тегишмади, бир неча кундан кейин у ўзига келгач, иккала онасини қўшиб қўйиб юборишди.

У турган кулба қоронғи эди. Нима бу ўзи, ёруғ кунми ёки зулмат қоронғисими? Нгото қанчалик уринмасин бунинг сабабини билолмасди. Қоронғиликми, ёруғликми энди нима фарқи бор? Ахир бу кунларнинг ўзи бир-бирига уланиб кетган зулматга ўхшайди-ку! У ухлашга уриниб кўрди, лекин ётди дегунча калтакланган бадани зирқираб оғрирди. Шундай қилиб, у эртадан-кечгача қимир этмай ўтирди. Чунки бошқа иложи ҳам йўқ эди. Демак, бу уйқудан қолиш деган гап эди. Бундай пайтларда уйқу ҳам қочиб кетади. Лекин у ухлашни шундай истардики, асти қўя беринг. Чунки у уйқуга кетса, ҳамма нарса унутилади.

Нготони доим бир фикр азобга соларди, у ҳам бўлса ўғилларининг орзу-ҳавасини кўра олмади. Энди унга ҳаёт мақсадсиздек туюларди. Айниқса, буни у сўнгги бахтсиз ҳодисадан кейин яққол сезди.

Нгото ўз аламига, ўз ташвишига қанчалик куйиб-пишмасин, Джакобонинг ўлимига ҳеч бир ачинмади. Джакобонинг ўлими ҳақидаги хабарни эшитган пайтдан бошлабоқ уни ўлдирган одамга нисбатан миннатдорчилик ҳисси пайдо бўлди. Одил судловнинг энг олий жазоси ижро этилган эди. У бир неча кун давомида ўз қишлоғида бошини баланд кўтариб мағрур юрди. Кейин

Джакобони ўлимида Камау шубҳа остига олиниб уни қамоққа олганлари ҳақидаги нохуш хабарни эшитди.

Бир кун у иккиланиб турди. У кечаси бир қарорга келди, энди у нима қилиш зарурлигини биларди. Кикуйю ҳақида шундай нақл бор: «Бир сиртлон икки марта боқилмайди». Оқ танлилар уларнинг қабилаларини қонун-қондаларига аллақачон тупуришган. «Тишгатиш» дейишади оқ танлилар, нима ҳам дейиш мумкин, қасосли дунё. Майли шу эскиб қолган, ҳеч кимга яроқсиз тишни ола қолишсин, чунки у доим ўзининг юшоқ супургилиги билан ажралиб келди. Лекин округ комиссарини олдига бориб Джакобога нисбатан қотиллик қилганини бўйнига олиши ўзи учун ҳам кутилмаган довжурраклик эди. Унинг бу иши бутун қишлоқни ларзага келтирди.

Улар қўлларидан келган барча усулларни ишга солиб, уни қийнашди, лекин фақат бир нарсага эришдилар: Джакобони ўлдирган у эканлигини билдилар, холос.

Бошқа оқ танлилар сингари мистер Хаулендснни ўзи тергов ишларини олиб борди. У барча нарсани билишга интиларди. Нготони ҳар доим дам бермасдан калтаклаб қийнашди. Бундан мақсад — Хаулендс ғалаба қилиши, Нгото эса тавбасига таяниши зарур эди.

Нгото, Хаулендснинг фикри бўйича йўлда турган тўғаноқ. Негаки Нготодай оддий қул Хаулендс тинчлигини бузди. Шунинг учун ҳам у қилмишига яраша жазоланиши керак.

Хаулендс гуё жаллодга ўхшарди. Ҳатто кўпчилик қийноқларни кузатиб турувчи соқчилар ҳам Хаулендс ўйлаб топиб амалга ошираётган хилма-хил қийноқларни кўриб даҳшатга келардилар.

Нгото бўлса фақат ўзини сўзини тасдиқларди, холос.

Нжороге бўлса доим ажойиб орзуларга бериларди, бирор-бир қийинчиликка учрадими у шу ташвишларни нутиб, эртанги ажойиб кун ҳақида ўйлар ва шу билан

Ўзини-ўзи юпатарди. Кунлардан бир кун, ҳали мактабга ўқишга бормасдан аввал, уни узоқ қариндошларидан бириникига сигир боқиш учун юборишади. Сигирлар бебош эди. Уни ўрнида бошқа бола бўлса борми, йиғлаб юборарди. Нжороге бўлса парво ҳам қилмасдан, дарахт-ни устига чиқиб ўзини мактабда ўқиётгандек ҳис қилди. Чунки мактабда сигирлар нима қилсин. У шу ўтиришда бир соат ўтирди, у шу бир соат ичида улғайиши ва мактабга ўқишга кириши ҳақида ўйлади. Бу орада эса сигирлар даладаги ярим экинни еб бўлишди. Жаҳли чиққан қариндошлари Нжорогени шу ондаёқ уйига қайтариб юборишди.

У яшаётган ҳаёт шундай чалкаш эдики, ундан қутулишнинг ҳеч бир иложи йўқ эди. Қаёққа қарасанг разолат, ноҳақлик, одамлар жабр-қийноқ остида. Буларни кўрган Нжороге ўзига ўзгача ҳаётни тасаввур қилди. Хаёлидаги, орзуларидаги ширин ҳаётда яшайдиган бўлди. Дастлаб у ўзини қизиқ ҳис қилди, гуё у ўз атрофидаги нарсаларни тасаввур қилишдан бутунлай ажраб қолгандай бўлди. У биргина отаси ва акаларидан ёлғиз қолган биргина акасини ҳам кулфат кутаётганини, ўзи эса энди мактабга бора олмаслигига кўзи етарди.

Бу хаёллар ўтди-кетди, ўрнига яна қўрқинчли ва ваҳимали тунлар келди. Оиласи бугунми-эртами қулаб кетаётгандек, унга ёрдам берай деса қўли калталиқ қиларди. Отаси қотиллик қилгани ҳақидаги фикрни хаёлига ҳам келтира олмасди. Бу ҳақда гапиришни ҳам истамас эди. Нжері билан Ньюкаби бунни тушунишди, шунинг учун ҳам уни олдида бу мудҳиш ўлим ҳақида гап очишмасди. Лекин кунлардан бир кун, кечқурун, кулбаларда чироқ ўчган, кўчада оёқ товуши тингач, онаси гапиришга журъат этди.

— Нжороге!— Онасининг овози бегонасифат чиқди.

— Ҳа, она,— деди у нафасини ичига ютиб, онаси нима дер экан деб қўрқув билан гап давомини кутди. Лекин гапиришга онада мажол йўқ эди.

Нжорогенинг қулоғига бўғиқ хўрсиниш эшитилди. Бу хўрсиниш юрак ноласи эди. У алам билан бўлса ҳам бу азобни вужудидан ўтказиб юборди.

Лекин бўлиб ўтган воқеаларни қандай қилиб унутиб бўлади. Джакобонинг уйда қандай кўрган бўлса, ўлими шундай кўз ўнгида гавдаланиб турарди. У ким билан учрашмасин, нима иш қилмасин — ҳамма жойда Джакобонинг қиёфаси. Қани энди бу лаънати қиёфа бўлмаса эди! Нжорогенинг омади келиб турганида шу қиёфа унинг ўқишига тўсқинлик қилди.

Фақат бор-йўғи бир марта, ўша оқшом, онаси унга нимадир айтмоқчи бўлганда, унинг кўз олдида Мвихаки пайдо бўлди. У ўзидан ўзи уялиб кетди. Бу бахтсизликларнинг ҳаммаси — Мвихаки билан дўст бўлганидан. У зулмат қоронғилигида туриб: «Буларнинг ҳаммасига мен айбдорман, фақат мен!» деб онасига қичқирмоқчи бўлди, лекин ўзини зўрға ушлаб қолди. У ўзини ўзи кўрарга кўзи йўқ, лекин сабабини ўзи ҳам билмас, ана шундай пайтларда у оқсоқолни янада баттароқ ёмон кўриб кетарди.

Бу ҳиссиёт уни шундай азобга солдики, ҳатто, бир кун чидай олмасдан ўрнидан туриб кетди. Ҳамма ёқ осойишта, уйдагилар аллақачон ухлаб қолишган эди. Нжороге кейинчалик бу ҳақда ўйлар экан, ўзида пайдо бўлган доворакликка ҳайрон қолди. У гўё муштлашишга тайёргарлик кўрган одамдай қўлларини мушт қилиб оқсоқолнинг уйи томон борарди. Джакобонинг арвоҳи унга йўл кўрсатиб турарди. Нжороге уни орқасидан борар экан, ҳамма бўлган ишлар учун ҳисоб-китоб қилишни ўйларди. У Джакободан қасос олади, қасос олганда ҳам ўзи учун, оиласи учун қасос олади. Лекин арвоҳ ташландиқ уй ёнига келганда Мвихаки қиёфасига кирди. Қасоскор қизни урмоқчи бўлди, лекин бирдан унда қизни ўз бағрига босиш иштиёқи пайдо бўлди. Қани энди у қизни бағрига босганича боши оғган томонга кетса. Мвихаки унинг сўнги умиди. У шу пайт бу қўрқинч-

ли хомхаёлдан ўзига келди. Бундай қулоқ солса, дарахтлар орқасидан оёқ товушлари эшитилмоқда. Ташландиқ уй ҳамон қўриқланаётганини эсидан чиқарганини шундагина билди.

У оёқ учида юриб уйига қайтиб келди. Эрталаб онасининг кўзига қарашга ҳам ботинолмади, чунки бор гапни онаси у ёқда турсин ўзига-ўзи айтишдан ҳам қўрқарди.

Шу куни у — кейинги пайтда биринчи бор йиғлаб юборди. Бу йиғи қўрқувдан, ўзининг шахсий ожизлигидан келиб чиққан эди. У йиғлади, лекин тангрига сиғинмади.

УН ОЛТИНЧИ БОБ

Ньокаби билан Нжери бурчакка тиқилиб олишган эди. Уларнинг юзидан кўз ёшлари думалаб тушаётганини Нжороге кўриб турарди. Бу аҳвол йигитни қийноққа соларди. У болалигиданоқ биларди, агар касал ётган уйда аёллар йиғладими, демак бемордан умид йўқ. Отасининг калтакдан кўкариб, қон талашиб кетган юзларига қараб, йиғлаётган аёлларни юпатиб бўлмасди. Умрида биринчи марта ҳаёт унга бу масалани шундай кўндаланг қўйдикки, энди у «Эртага» деб жавоб қайтаролмас эди. Буни сезган Нжороге ўзини яна ҳам нажотсиз ҳис қилди. «Фавқулодда ҳолатни» енгишга қурби етмаслигига яна бир бор ишонди.

Нгото қийналиб бўлса ҳам ён томонига ўгирилди ва кейинги кунларда биринчи бор кўзини очди. Ньокаби билан Нжери каравот томон югуриб боришди. Нгото нигоҳи билан кулбани бир-бир кўздан кечирди. Аввалига Нжерига кўзини тикди, кейин Ньокабига қаради. У лабларини қимирлатди, лекин ҳеч нима дея олмади, фақат кўзларидан оққан йирик дона-дона кўз ёшлари юзларидан думалаб тушди. У қўли билан юзини артмоқчи бўлди, қўлини кўтаришга мадори етмади, кўз ёшлар эса оқишда давом этаверди. Нгото эътиборини Нжорогега

қаратди. У шу қарашида ниманидир эсламоқчи бўлди. Ниҳоят у бор кучини йиғиб қаддини ростлади-да, тилга кирди:

— Сен шу ердამисан?

— Ҳа, отажон, шу ердаман.

Нжорогеда умид учқунлари пайдо бўлди. Демак, отам ҳали унчалик ўсал даражасида эмас ва шу ондаёқ у ўзини хавф-хатардан холи сезди.

Нготони ўша машъум участкадан олиб келинганига тўрт кун бўлган эди. Шу тўрт кун ичида у биринчи бор тилга кирди. Нжороге ўша кунни узоқ вақт эслаб юрди. Отасининг қўлтиғидан икки эркак ушлаб олишган эди. Юзлари кўкариб, қон талашиб кетган, калтак зарбидан бурни тилинган, оёқлари бўлса шалпайиб қолган эди. Шу ўтган тўрт кун давомида у бирор марта ҳам кўзини очмади, бир оғиз ҳам гапирмади.

— Сен мактабдан қайтиб келдингми?..

— Ҳа, дада.

— Мени кўргани келгансан...

— Ҳа, дадажон... — ёлғон гапирди у.

— Сени калтаклашдимми?

— Йўқ, дада.

— Демак, келибсан-да... мени устимдан кулгани. Отанг устидан кулгани келибсан. Хотиржам бўл, мен тезда дорулбақога кетаман...

— Дада, бундай гапларни гапирманг! Биз сизни олдингизда қарздормиз. Сизсиз биз нима ҳам қила олар эдик?— Нжороге пастки лабини тишлади.

Нгото сўзида давом этди:

— Сени акаларинг... Улар уйда йўқми?

— Улар ҳозир келиб қолишади, дадажон.

— Ҳа! Мени кўмишга келишадими? Ахир мен ўламан. Камау қаерда?

Нжороге гангиб қолди. Лекин Нгото бунни сезмади.

— Улар уни ўлдиришади,— деди Нгото.— Улар уни участкага олиб кетишгандир? Нима учун... уларга чол-

ни қони етмайдимиз? Фақат мендан ҳеч нарсани сўрама. Мен ўлдирдимми Джақобони, ё отдимми — билмайман. Инсон ўзи нима иш қилаётганини билмаслиги керак. Мен унга аллақачон ҳукм чиқариб қўйган эдим — ҳукм ижро этилди. Қани энди у? У дунёдан қайтиб кўрсин-чи? Кўрамиз... Мен биламан... ҳа... уларга... ёшларни қони керак... Ахир... ҳа-да... улар Мвангини... олиб кетишди-ку. Мванги ёш эди... уларга бу ҳам камлик қияптими?

Нготони гаплари бир-бирга қовушмас, шунинг учун ҳам баъзан ўзини сўзини ўзи тўхтатиб қўярди. Лекин Нгото шу ўтиришда бир дақиқа бўлса ҳам Нжорогедан кўзини узмасдан ўтирарди.

— Сенинг ўқиётганингдан мен хурсандман. Сен албатта ўқи. Улар сенга қўл ҳам теккиза олишмайди. Ҳаммаларингиз... ҳамма ўғилларим шу ерда бўлишини истайман... Мен шунга истайман — ҳа-ҳа-ҳа! — нимадир қилмоқчиман. Ҳа-ҳа! Нима бўлди ўзи? Ким эшикни тақиллатяпти? Бу мистер Хаулендс. Мени юрагимни олиб кетгани келган.

Нгото куларди. Уни кулгиси одамни йиғисини келтирар, асабларини таранглаштирар эди. Хонага қоронғилик тушди. Бу қоронғиликни даф этиш мақсадида Ньюкаби лампани ёқди. Бесўнақай шарпалар деворга тушди. Одамни шундай аҳволга солиш мумкинми? Уни қадри-қиммати қаерда қолди? Наҳотки, рўпарасидаги бу инсон унинг отаси бўлса? Нжороге отасидан доим кўрқарди, лекин ич-ичидан уни ҳурмат қиларди. Бундай ўйлаб қарасанг ишонгинг келмайди. Бу дунёда жаммики ишлар шундай остин-устин бўлиб кетдики...

Нгото яна тилга кирди. У ҳамон одамни қийнаб куларди, лекин кейинги гаплари аниқ ва мазмунли бўлди.

— Боро кетиб қолди. Отаси бефойда одам эканлигига у тушунди. Уни шунчалик осон қўйиб юборишлари мумкин эмаслигини мен билардим. Боро урушдан бутунлай бошқа одам бўлиб қайтди... уни мен билан қиладиган иши йўқ эди... Тушунасанми, мен...

Чайлада кимдир пайдо бўлганини Нжороге сезди ва ўгирилиб қаради. Эшик олдида Боро турарди. Уни кулбага қандай кириб қолганини ҳеч ким сезмай қолган эди. Унинг узун сочлари тўзиб кетган эди. Нжороге ўзидан-ўзи орқага чиғанди. Оҳиста, чироққа юзини кўрсатмай Боро чорпояга яқин келди. Аёлларнинг иккиси ҳам турган жойларида қотиб қолишди. Нгото ётган каравот олдига келиб, тизза чўкиб ўтирган аёллар ҳам лол бўлиб қолишди. Боро ҳали бирон оғиз ҳам сўз айтмасданоқ Нжороге талвасага тушди. Унинг нафас олиши қийинлашди.

Нгото бир қарашдаёқ Борони танимади. У кўринишидан иккиланиб турарди. Ниҳоят, унинг кўзлари жонланди.

— Ота, мени кечиринг. Мен билмаган эканман... ахир мен ўйлаган...— Боро юзини ўгириб олди.

Сўзлар бир-бирига қовушмасдан чиқа бошлади.

— Бекорчи гаплар. Ҳа-ҳа-ҳа! Сен ҳам отанг устидан кулгани келдингми? Майли, кулсанг кула бер. Истамайсанми? Ҳа! Сен ахир ҳаммага яхши бўлишини истаган эдинг-ку. Мен бўлсам, сени кетишингни хоҳламас эдим...

— Мени кетишим зарур эди. Чунки курашиш керак эди.

— Ҳали шундайми... Мана нима... Сен бошқа ҳеч қаерга кетма.

— Мени қолишим мумкин эмас. Қололмайман! — бўғиқ овоз билан қичқирди Боро.

Нгото бирдан ўзгарди. У илгари қандай қаттиқ қўл эркак бўлган бўлса, шундай бўлди-қолди.

— Сен қолишга мажбурсан.

— Қололмайман, дадажон. Мени кечиринг.

Нгото бор кучини йиғиб ўтириб олди. У қийналиб бўлса ҳам қўлини кўтарди ва Боронинг бошига қўлини қўйди. Энди Боро отасининг кичик ўғлига ўхшаб ўтирар эди.

— Майли, шундай бўлсин. Лекин жанг қилишни ўр-
нига қўй. Нигоҳингни Мурунгу билан Руририга қарат.
Ҳаммангизга тинчлик... Ҳа-ҳа! Нима? Нжороге! Уз...
онангни... эҳтиёт қил...

Ҳаяжондан ёниб турган кўзларини узоққа тиккани-
ча у каравотга ётиб қолди. Ҳамма жим бўлиб қолди.
Боро ўрнидан турди.

— Менинг эртарақ келишим лозим экан, — шивир-
лади у. Ва шу ондаёқ чироқ ёғдусидан ўзини қоронғи-
ликка урди. Кулбада қолганлар эса уни орқасидан
қараб қолишди, кейин Нготога тикилишди. Ота ва
ўғил бир-бирларини бошқа кўролмасликларини энди
улар тушунишди. Ҳеч кимнинг кўзига ёш келмади.

УН ЕТТИНЧИ БОБ

Бутун мамлакатни кесиб ўтувчи йўл ҳиндлар
дўкони олдидан ўтади. Одамлар шовқин-суронини баъ-
зан ўтиб турувчи юк ва енгил автосигналлари босиб
кетарди. У пештахта орқасида ўтирарди, харидор аёл-
нинг гап сотишдан амалий ишга ўтганини кўриб ўрни-
дан турди. Аёлларнинг бири олиб, бири қўя бошлади:

— Мен ҳув анови материални кўрмоқчиман.

— Яна бошқасини ҳам, ранги очроғини.

— Сен нима, сотмайсанми?

Уларни ҳаммаси ёппасига гапиришар, гапиришган-
да ҳам бақириб-чақириб шовқин солишарди. Хотин-
лардан бири ўз дугонасига шивирлади:

— Боладан хафа бўлишнинг кераги йўқ! Ўзинг
биласан, у нималарни ўз бошидан кечирмади... — Ле-
кин ёнидаги аёл бақиришда давом этарди.

— Сен нима, гарангмисан?

Нжороге ўрнидан турди. Унинг нигоҳи шуурсиз,
гаплари эса чарчаб ҳолдан тойган одамнинг гапларини
эслатарди. У пештахта ёнига келди ва аёллар сўраган
материални олди. Нжороге аёлларнинг кўзига қараш-
дан қўрқарди. Эҳ, орзу-умидлар, сувга тушган тошдай

кўздан ғойиб бўлишди. Нима учун бу аёллар унга ёпишиб қолишди. Яна бир бало бўлиб уни ёшлигида хаёлпараст бўлганини билиб қолишса-я, роса кулишган бўларди-да!

Дўкон хўжайини — ҳинди ўтирган жойида ер ёнғоқми, нима балонидир чайнаб ўтирарди.

«Оғзини чакиллашиб кавшанишини қаранг! — ўйлади Нжороге. — Жуда жонга тегди-ку. Эй танграм, қани энди у кавшанишини тўхтатса!»

— Қанчадан?

— Ҳар бир ярди уч шиллингдан.

— Икки шиллингдан берасанми?

Савдолашишни у беҳад ёмон кўрарди! Харидорлар билан ади-бади айтишга мадори етмасди, бу сўз ўйинлари уни беҳол этарди. Қанчалик чарчаганини билсангиз эди! У босиб ўтган ҳаёт-чи? Турган-битгани ёлғон экан-ку.

— Бўлгани шу.

— Алдама!— яна қаттиқроқ бақирди жаҳли чиқиб бояги аёл.— Сен нима, ҳинди эдингми, биз билан бундай муомала қиласан.

Бу сўз кутилмаганда тарсаки бўлиб тушди. Нжороге сесканиб кетди. Алаmidан чинқириб юборишига озгина қолди. Бу қандай кўргилик. У ночорликдан, бошқа иложи бўлмаганидан ҳиндининг қўл остида ишлашга мажбур бўлди. Дўкон эгаси ўз устидаги ёпинғичини ташлаб ўрнидан турди ва аёлларни орқасидан чақирди. Орадан бир минут ўтмасданоқ худди боягига ўхшаш материални аёлларга ҳар бир ярдини тўрт шиллингдан сотди. Нжороге ҳайратдан қотиб қолди.

Охири, аёллар кетишди, дўкон эшигидан унга икки киши қаради, кўзларидан Нжорогега нисбатан раҳмлари келганлиги сезилиб турарди. Нжороге бу ноқулай вазиятдан ўзига ўлимни афзал кўрди. Эй ҳаёт, қандай шафқатсизсан. Ахир, Нжороге шу одамларни қутқармоқчи эмасмиди? Уларга эркинлик, билим

бериш мақсадида ўқимишли бўлишни орзу қилмаганмиди?

Орадан беш ой ўтди, лекин одамлар ҳамон ўзларини босиб олишолмасди. Мистер Хаулендс ўлган куни Нгото ҳам одамдан ўтди. Ана шу икки ўлим одамлар хотирасида абадий сақланиб қолди. Одамларга гўё бундан бошқа муҳимроқ воқеа содир бўлмагандек туюларди. Тўғри, мистер Хаулендснинг ўлимига Нгото оиласини алоқаси бор деган гап юрарди. Шунинг учун ҳам оқ танли одамлар округ комиссарининг ўлимида Боро билан Камауни қўли бўлса керак деб уларни айблашарди.

Бу воқеа Нготони ўлими куни содир бўлди. Мистер Хаулендс ўз уйининг меҳмонхонасида ёлғиз ўзи ўтирар эди. Вақти-вақти билан уйнинг шипига қарар ва столга муштини уриб қўярди. Олдида пиводан бўшаган шиша ва пивоси яримланиб қолган стакан турарди. У ҳамма ишларга лаънат ўқиб куздан бери ташландиқ ҳолига келиб қолган ўзининг фермасига қайтиб келган эди. Ўз фермаси унга қадрдон эди. Бу фермани ўз хотинидек яхши кўрарди. Уни деб озмунча куч сарф қилмадимиз? Эндигина ўз мақсадига эришди. Унга кўз-қулоқ бўлиб туриши керак, йўқса бирор одам эгаллаб олиши мумкин. Бу кеч у ҳаддан ташқари дарғазаб эди. У ўзи билан нима бўлаётганини билолмай гаранг эди. Нготони ўгли унга ғалати қараш қилди. Бу нимани билдирди экан? У узоқ вақт эслашга уринди ва ниҳоят ёдига келтирди. Бу бола кичкина эди, отасининг кулбаси олдида ўтириб хаёл сурарди. У доим ширин орзуларга бериларди. Лекин орзулар амалга ошмади, уни биринчи жаҳон урушининг қоқ ёниб турган ўтхонасига ташлашди... У кейинги пайтларда ўз айби тўғрисида кўп ўйлайдиган бўлиб қолди... Лаънати ўтмиш хотиралари... У сўкинди. Бунинг устига Нготони қаранг. Жони темирдан экан. Уни ярим ўлик ҳолида уйига қўйиб юборди. Ҳа,

ҳар ҳолда қўйиб юборди. Нготони тизза чўкиб, ялинишини кўрмоқчи эди. Лекин уддасидан чиқолмади. Энди унда қаҳр-ғазабдан бошқа нима қолди. Джакобога ўқузилган ҳожатхона орқасидан ён дафтарча топилгач, Нготони қўйиб юборди. Ён дафтарчада Борони исми ёзилган эди. Бунни кўриб аввалига Хаулендс ўзини йўқотиб қўйди. Кейин жони ҳиқилдоғига келди. Бородан шубҳани четлатиш учун Нгото ёлғон гапиряпти. Ундай бўлса, нима учун Боро ўрмонга кетган? Ниҳоят, у гапнинг маъзини тушунди. Қотил Камау бўлса керак. Мени чалғитиш учун шундай қилишган бўлса керак. Уғлини асраб қолиш учун у қотиллик айбини ўз бўйнига олган. Қаҳр-ғазаб тун бўйи Хаулендсга тинчлик бермади. У вино ичар ва эрталаб тонг отиши билан Нготони яна сўроққа тутиб жонини суғуриб олишгача тайёр эди. Эрталаб бўлса, бу тергашдан ҳеч бир маъни чиқмаслигига ишонди.

У нигоҳини эшикка қаратди. Кечаси у билан текширув учун чиқадиган полициячилар қани ўзи? У шошиб ўрнидан турди ва хона бўйлаб юра бошлади. Қизиқ, нима учун у хотинини соғиниб қолди. Балким ўтган оқшом бирга ухлаган ўша қорамағиз хотинни олиб келсинми? У шу пайт бу қора мағиз хотинлар билан баъзан бедор тунларни мароқли ўтказиш мумкинлигини эслади.

Тунги текширувга у ўзига хос ажойиб лаззат билан киришарди. Чунки бу текширувлар унда куч-қувват ва ҳокимлик ҳиссиётини уйғотарди.

Эшик очилди. Хаулендс ҳатто эшикни калит билан қулфламаган ҳам экан. У кўз қирини соатига ташлади ва эшик томон ўгирилди. Унга томон тўппонча қараб турарди.

— Ортиқча ҳаракат — нариги дунё!

Хаулендс қутурган ҳайвонга ўхшаб кетди.

— Қўлингни кўтар!

У ўзи қилиб қўйган хатони пайқади. Уни одатдаги

эҳтиёткорлиги қани? Бир неча минут хаёлга берилиш қимматга тушадиган бўлди.

— Джакобони мен ўлдирдим.

— Биламай.

— У африкаликларга сотқинлик қилди. Шу билан бирга она — еримизнинг кўплаб фарзандларини нобуд қилди. Сен бўлсанг аёлларимизни номусига тегдинг. Уларни зўрладинг. Отамни ҳам ўлдирган сенсан. Ўзингни оқлаш учун бирон нима дейсанми?

Борони овозида ҳеч қандай ҳаяжон йўқ эди. Ғазаб ҳам, нафрат ҳам, тантана ҳам сезилмас эди. Унда шафқат ҳам йўқ эди.

— Ҳеч нарса айтолмайман.

— Ҳеч нарса. Ҳозир ҳеч нарса айтолмайсан. Бизни ота-боболаримизни ерини тортиб олганингда ҳам ҳеч нарса айтмаган эдингми?..

— Бу менинг ерим. — Хаулендс бу гапни катта хола-сини уйида тургандек қилиб айтди.

— Сенинг еринг! Ҳа, майли, оқ ит, ундай бўлса, сен ўз«еринг»да ўласан!

Мистер Хаулендсни хаёлида Боро гўё ақлдан озган одамдек туюлди. Даҳшатга тушган Хаулендс бор кучи билан ҳаётини сақлаб қолишга интилди. У ҳатто қимирлашга ҳам улгурмади — ўқ овози янгради. Иккинчи жаҳон уруши Боро учун бекорга ўтмаган эди. У қандай отишни яхши биларди. Бир неча дақиқадан кейин оқ танлининг жасади қимир этмай қолди ва гурс этиб ерга йиқилди.

Боро хонадан сапчиб чиқди. Уни қалбида қандайдир бўшлиқ ҳукм суларди. Қилган ишидан фахрланмади ҳам. У ўз бурчини бажарди, холос. У ҳовлига югуриб чиқиб, уни йўлини тўсмоқчи бўлган полициячиларга ғазаб билан ўт очди. Кучлар тенгсиз эди. Уни асир тушишдан бошқа иложи қолмади. Фақат шундан кейингина умрида биринчи бор қувнаганини ҳис қилди.

— У ўлди, — деди полициячиларга.

Дўконга болалар югуриб киришди. Улар мактабдан қайтиб келишарди. Нжороге уларнинг умид учқунлари ярқираб турган кўзларига қаради. Қачонлардир у шу болаларга ўхшарди, улар сингари бу дунёда билимдон одам шон-шуҳрат чўққисига эришиб, ҳаётда ўз ўрнини топиб олсам керак деб ўйларди. Уша пайтда унинг хаёлига шу ҳиндига хизмат қилиш келганмиди? Шу пайт йигирма яшарлик йигит ўзини чол сингари ҳис қилди.

Нжорогенинг қаттиқ тикилиб туришидан болалар қўрқиб кетишди. У ҳали кўзини узмасданоқ болаларни ваҳима босиб, тум-тарақай бўлиб қочиб қолишиди. Парда орқасидан хўжайин сакраб чиқди.

— Сен ишдан ҳайдалдинг! — бақирди у.

Нжорогени ишлаганига ҳали бир ой ҳам бўлмаган эди. Пул эса рўзгор учун жуда ҳам зарур эди.

— Ҳа, майли, нима ҳам дердик, — деди у ўзига-ўзи. Йўлда чарчаб-ҳориб кетар экан бўлиб ўтган гап ҳақида Нжери билан Ньюкабига нима деб айтишни билолмай ўйлаб борарди. Шу пайт у яна ёш бола бўлиб қолгиси келди. Ёш бўлса, бунга устига уни ёнида Мвихаки бўлса, юрагида тўлиб кетган барча ғам-аламларини бирма-бир айтиб кўнглини бўшатса. У шу пайт тушунди: у албатта Мвихаки билан учрашиши зарур.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

Шанба. Мвихаки тиканли симлар билан ўралган янги уйнинг салқинида ўтирарди. Кўзлари бир нуқтага тикилган эди. У аста-секин ўрнидан турди ва уйнинг муюлишига бориб чўнтагидан кичик ёзув қоғозини олиб ўқишга тушди. Бу хатни нечанчи марта ўқиши — ким билсин, ишқилиб ҳисобидан адашиб кетган эди. У илтимос қиляпти, демак учрашувга бориши керак. Учрашишга рози бўлган пайтида, у бирдан иккиланиб қолди ва ўзини ҳаддан ташқари айбдордек ҳис қилди. Нима учун бунчалик керак бўлиб қолибман унга? Нима гапи бор

экан? Отаси билан қилинган ёвузликдан кейин у ўзига-ўзи Нжороге билан бошқа учрашмасликка сўз берган эди. Чунки у қизга сотқинлик қилди. Агар онасини унга айтган гапи тўғри бўлса, бу йигит билан энди оралари очиқ.

Отасининг ўлими ҳақидаги хабарни Мвихаки билим юртида эшитди. Директор уни ўз хонасига чақирди. Аввалига бир неча дақиқа давомида отасини билим юртига қандай алоқаси бор эканлигини билолмай ҳайрон бўлиб турди. Ҳатто у отасини қатл этилганини бутунлай тушунганда ҳам йиғлагиси келмади. Лекин кечаси билан мижжа қоқмади, у нимагадир, ҳамма нарсага бефарқ қарайдиган бўлиб қолган эди. Фақат уйи томон қайтиб келаётган пайтда нима воқеа содир бўлганлигини унга хабар қилишди. Бу унинг учун янги кашфиётдай туюлди. У ўз бошига тушган бахтсизликни бутун Кенияни ларзага келтирган кўнгилсиз воқеа деб тушунди. Ана шундан кейин у шундай йиғладики, бундай йиғи ҳаёти давомида биринчи марта юз бериши эди.

Ниҳоят, отасининг ўлимига сабаб бўлган ўша оиланинг аъзоси билан учрашишга рози бўлди. Қиз ўзига-ўзи тушунолмай ҳайрон эди. У йигитни кўргиси келарди, чунки унга ва оиласига энг қийин бўлган кунларда кўнглини кўтарган шу Нжороге эмасмиди? У уйида доим «Қуёш эртага албатта чиқади!» деб такрор-такрор онасига қайтарарди. У илоҳий кучга ишонган ҳолда, отаси билан фалакда мулоқат қилишни худодан илтижо қилиб сўрарди.

Нжороге учрашувга борар экан, Мвихакини учрашувга келишга қарор қилганини эшитиб ўзида йўқ хурсанд эди. Утган ойлар давомида мабодо учрашиб қолгудек бўлишса, қиз гаплашишдан бош тортса-я, деган фикрдан қўрқиб юрарди. Қизга нима дейишни ўзи ҳам билмасди. Чунки Джакобони ўлдирган ўз акаси эканини тан олиш ғоят қийин эди. Ҳозир эса Нжороге учун қиз асо-

сий масала бўлиб кўринарди. Тепаликка етиб борганида унга кун оқшом билан қўшилиб кетаётгандай туюлди. Мвихаки уни илгари ўзлари учрашадиган тепаликдан сал пастроқда кутиб турарди. Бу ўтган вақт ичида қиз ҳаддан ташқари озиб кетибди. Ешликка хос сўлимликдан асар қолмабди. Ёши катталашиб, гўё қиз боладан аёл кишига айланиб қолганга ўхшарди. Мвихаки Нжорогега қараб турарди. Қиз, йигитдаги саросималик ва ғамгин нигоҳни илғади. Лекин у раҳм-шафқатга берилмаслик мақсадида ўзини тетик тутди ва унга индамай қараб турди.

Нжороге қизга қарай олмади, нигоҳини пастда ястаниб ётган водийга қаратди. Орага чўккан сукунат уни қийнарди. У нима дейишини, қандай қилиб гап бошлашни билмасди.

— Мана, мен келдим,— қизнинг биринчи сўзлари шу бўлди.

— Кел ўтирамиз!

— Нима учун? Мен тикка туриб ҳам эшитаман.

У ўтиргач, қиз ҳам ўтирди, лекин узоқроққа бориб ўтирди. Йигит ердан пайраҳани олди, кейин уни иккига бўлди. Қиз гўё ҳайкалдек қотиб ўтирар, индамасдан уни кузатарди. Бирдан шу пайт киприклари тагидан кўз ёшлари бирин-кетин юзлари бўйлаб думалаб тушаверди. У дарҳол юзидаги кўз ёшини сидириб ташлади. Нжороге бунга сезмай қолди ҳатто.

— Биласанми, Мвихаки, бу ҳақда ўйлаб ўйинга етолмайсан, киши, биз сен билан душманлар сингари учрашиб ўтирибмиз.— У кўзларини ердан кўтарди ва қатъиятлик билан қизга қаради.— Сен мени кўп йиллардан бери биласан, мен ёш эдим, аҳмоқ эдим, ўша йилларда мен оилам, қишлоғим, бутун ватаним учун катта ишлар қилишни орзу қилардим. Энди-чи? Энди мени ҳеч нарсам йўқ. Билимим ҳам, диним ҳам, оилам ҳам йўқ. Фақат энди мен, сен учун ким эканлигимни тушундим. Сени келажакка ишончинг мен учун нима эканлигини

энди фаҳмладим. Сизларга нисбатан оилам қилиб қўйган ишни ўйласам янада баттарроқ виждон азобига тўшаман. Лекин энди оилам йўқ. Шунинг учун ўзим сенга жавоб қиляпман. Сени чақиримдан мақсад — бўлиб ўтган ишлар мен учун ғоят ачинарли эканлигини айтиш...

— Нжороге, алдама! Жуда бўлмаса мени бу тўғрида огоҳлантириб қўйишига мумкин эди.

— Мен айтдим-ку, айбдорман деб. Лекин худо шохид, отангни ўлими тўғрисида сен қанчалик маълумот билсанг, мен ҳам шунчалик биламан.

— Фақат мени ишонтиришга уринма, ўша кунни ҳам, уни ўзи уйга киришга таклиф қилди-ку... Қиз жимиб қолди. Нжороге кўзларини четга олди.

— Гапимга қулоқ сол: агарда мен билган бўлганимда албатта сени огоҳлантирган бўлардим. Лекин сенга қасам ичиб айтаманки, бу суиқасддан мутлақо хабарим йўқ. Афсуслар бўлсин шундай бўлгани учун! Ишонишингни ўтиниби сўрайман, чунки мен сени севаман.

— Мени кечир, мен сен ҳақингда ёмон хаёлларга борибман, — деди қиз.

— Йўқ, йўқ, Мвихаки, сен ҳақсан. Мен айбдорман, мени кўролмаслигинга сенда ҳамма асос бор. — У қизга икки қўли билан чўзилди ва қўлларини қўлларига босди. У шашқатор оқиб кетаётган кўз ёшларини ушлаб қололмагандай йигитни қўлларини қайтаролмади. Қиз ниманидир айтмоқчи бўлди, лекин томоғига нимадир тикилди. Қиз азобланиб бўлса ҳам ўзи билан ўзи курашарди. Қани энди ўзини-ўзи ушлаб ололса, эркини бериб қўймаса!.. Лекин қандай қилсин, уни ўзига ҳам, йигитга шу ҳолат хуш ёқарди.

Қиз қўллари билан юзини яширди ва бутун вужудини титроқ босиб йиғлаб юборди.

У ҳаяжон билан қизни юпатиш учун унинг тим қора сочларини силади.

— Албатта, сен билан Угандага кетамиз ва у ерда яшаймиз...

— Йўқ,— бўш келмади қиз.

— Лекин нима учун?— У қизга тушунолмай, ҳайрон эди.

— Сенга қолса ҳаммаси шундай осон ҳал бўлади-қўяди. Лекин билиб қўй: биз энди ёш болалар эмасмиз,— деди у йиғидан тўхтамасдан.

— Шунинг учун ҳам кетамиз. Кения биз учун ватан эмас. Чуқурликда қола бериш бу болаликнинг ўзи, ахир ундан чиқиб олиш вақти келди.

— Лекин биз буни қилолмаймиз! Қилолмаймиз, тамом!— алам аралаш қичқирди қиз.

Нжороге яна ҳайратга тушди. Мвихаки кичиклигидан ўз сўзида қатъий эди. Нжороге буни ўйлаб ўтирар экан, қиз унга яна ҳам қаттиқроқ ёпишиб ўтирди.

— Кел, кутайлик. Сени ўзинг айтмаганмидинг, эртага қуёш чиқади деб. Эҳтимол ўшанда сен ҳақ бўлгандирсан.

Йигит қизнинг кўз ёшларига тикилди, уни артиб ташламоқчи бўлди. Ҳа, қиз худди сарв дарахтига ўхшайди. Шу нозикниҳол зулмат билан курашмоқчи, уни янги ҳаёт сари шахдам қадам ташлашга ундамоқчи. Учи? У бўлса яшашни истамоқчи эмас. У ҳозир бундай яшашдан яшамасликни аъло билади. Нжорогени шундай ҳиссиёт чулғаб олган эдики, гўё уни сотиб қўйишгандай туюларди.

— Буларнинг ҳаммаси бекорчи гап. Бугунги кунда яшаш керак.

— Ҳа, сен ҳақсан. Лекин бизни бурчимиз бор. Агар биз ёш бола эмас эканмиз, биз бошқалар учун жавобгармиз!

— Бурч! Бурч!— алам билан хитоб қилди йигит.

— Ҳа. Мени бурчим онам ҳақида ғамхўрлик қилиш. Нжороге, менинг қимматли дўстим, ахир биз уларни шундай ташвишли кунларида қандай қилиб ташлаб кетамиз. Йўқ! Биз сабр қилишимиз даркор. Кутиш керак.

Қиз енгди. Энди у ўз қўлидаги устунликни бермас-

ликни биларди. Лекин бу енгил ғалаба бўлгани йўқ. У гарчи енгган бўлса ҳам уввос солиб йиғларди, ғам-аламдан юраги эзиларди. Қуёш ботди. Нжорогенинг сўнгги умиди ҳам пучга чиқди. Шу ондан бошлаб уни бу ёруғ жаҳонда бирорта ҳам яқин кишиси қолмади. У одамлар орасида ёлғиз. Қимдан ҳам мадада кутиши мумкин? Оёғи остидаги ер сурилиб кетаётгандай туюлди. Кўз олди қоронғилашди. Бутун атроф қуюқ туман билан ўралгандай бўлди. Шундан кейин у ўзини ерга ташлади, пешонасини ерга уриб, кучи борича нидо қилди:

— Мвихаки! Оҳ, Мвихаки, Мвихаки!

Якшанба. Нжороге оналарига ҳеч нарса демай уйдан чиқди. Ньюкаби уни орқасидан қараб қолди. Уни қаерга кетаётганини сўрашга ҳам онаси журъат этолмади. Ньюкаби билан Нжери сўрашга ҳам қўрқишарди.

Эсаётган кучли шамол Нжорогени кийимларини йиртиб юборай деб ҳилпиратарди. У ўзи юришга одатланган сўқмоқлардан кетиб борарди, лекин бугунги йўл ҳаддан ташқари узайиб кетгандай эди. Оёқлари унга бўйсунмай қўйгандек туюлди. Рўпарасида қоронғи тушгунча уйларга етиб олиш учун шошилаётган аёллар кўринди. Нжороге уларни кўзига тик қаролмай йўлида давом этди. Эҳ, ҳаёт, бу софдил йигитга қанчадан-қанча ғам-ташвиш, кулфатлар солмадинг! Майли, уни ҳаётдан умидсиз эканини ҳеч ким билмасин. «Ҳаммаси тамом бўлди! Тамом!»— деди у ўзига-ўзи. Лекин яна ўзининг икки онасини кўриш, улар билан бир уйда нафас олишни истаб қолди. У Нготони эслади. Нгото — отагинам. Энди у йўқ. Борони дор кутмоқда. Камау бўлса умрбод қамоққа ҳукм қилинган. Ким билсин, Кори билан концлагерда нима бўларкин? Уни худди Холе концлагеридаги маҳбуслардай чалажон бўлгунча савалашар. Оҳ, тангрим! Лекин худони эслашни нима кераги бор? Тангри энди унга ким бўпти! Илгари у сажда қилган нарсага энди ишонмайди. Бойлик, ҳокимият, билим, дин — булар бекорчи ған. Ҳатто ўзининг энг сўнгги умиди бўлган севгисига ҳам ишонмайди.

Унинг рўпарасида поёнсиз кенгликлар бўм-бўш, сеҳрли тилсимотдай чўзилиб ётибди. Кўпчилик энди бу ернинг товушини эшитмайди, қуёшни, ойни кўрмайди... Нганга ҳам, саргарош ҳам, Киари ҳам ва кўплаб у билган одамлар бу фоний дунёдан этак қоқиб кетишган... Сўқмоқ уни катта йўлга олиб чиқди. У йўл бўйлаб кетди.

Уни гўё қандайдир товуш таъқиб этарди: «Судралма! Судралма!» У жадалроқ юра бошлади. Гўё шу билан у ўзини ҳаёт шомини тезроқ яқинлаштирмақчи эди. У тун қоронғилиги томон ошиқарди. Орқасидан қувиб келаётган овоз бўлса «Судралма!» деб шоширарди.

Лекин бу овозга жавоб қилди: «Қоронғи тушгунча кутиб тур!» Муюлишга борганда у кескин юқорига қаради. Ана ўша ерда, тепалик ёнида Мвихаки унга севгисини изҳор қилди-ю, кетди. Водий энди ундан ўнг томондаги пастликда эди. У бепоён йўлдан қайрилиб, пастлик томон туша бошлади. Кейин тош устига ўтирди ва ихчам қилиб ўралган арқонни чўнтагидан олди. Арқонни қўлига олар экан, қандайдир лаззатни ҳис қилгандай бўлди. У умрида биринчи марта ўзидан ўзи кула бошлади. У шу ҳолда қоронғи тушиб, зулмат уни қачон ўз қаърига тортишини кутиб ўтирди.

У қайси дарахтнинг олдига келганини яхши биларди. Отасининг ўлиmidан кейин у бу ерда бир неча бор бўлди ва ўша овозни тез-тез эшитадиган бўлиб қолди. Фақат Мвихакига ишонч, унга бўлган умид йигитни бу мудҳиш овоздан — ўлимдан қайтариб ушлаб турарди.

У сиртмоқни бўйнига ташлади.

— Нжороге!

У сесканиб кетди. У телба одамдек ўз-ўзидан куларди ва дарахтда осилиб турган арқонни қўлида қаттиқ қисди. Лекин ҳаяжонли овоз яна эшитилди:— Нжороге!

Шундан кейин бу овозни таниди. У қандайдир оғриқни ҳис қилди. Бу онаси. Онаси уни қидиряпти. У яна бир неча дақиқа иккиланиб турди. Кейин мудҳиш хаёллар уни қўйиб юборди.

Бутун вужуди титраган ҳолда у онаси томон юриб борди. Энди у онасига тик қарашдан қўрқар эди. У қадамини истар-истамас ташлаб, қўлида сўнай деб турган чироқни ушлаган онаси томон борарди.

— Онажон!— хўрсинди у ва ўзида қандайдир енгилликни ҳис қилди.

— Нжороге!

— Мен бу ердаян, онажон!

— Ньокаби ўғлини бағрига босди. Онаси ҳеч нарса сўрамади.

— Юр, уйга кетамиз!— Бу буйруқ эди, буйруқ бўлганда ҳам қатъий эмас, илтимос эди.

Бир оғиз сўз айтмай онасини кетидан юриб кетди. Миясини бирдан-бир фикр пармалаб эзарди: Сен сотқинсан, сен онагни сотдинг, отангинг аёллар ҳақида ғамхўрлик қилиш тўғрисидаги васиятини унутдинг. Сен Мвихакини ҳам сотдинг, ахир у яхши кунлар келгунча кутиб туришни илтижо қилиб сўраган эди-ку. Уларни рўпарасидан Нжери чиқиб қолди, у ҳам комендант соатини бузиб Ньокабини орқасидан кетма-кет йўлга чиққан эди. Виждон азоби уни юракларини ўртаб юборди, бутун болалигидан уни тарбиялаган оила учун жавобгарлик ҳиссини йўқотиб бу дунёдан этак силкимоқчи бўлди.

Лекин у ўз кулбаси томон яқин келгани сари бўлиб ўтган воқеанинг мудҳиш эканлигини шунчалик аниқ сеза бошлади. Шу пайт унинг қулоғи тагида яна ўша таниш овоз уни айблагандек жаранглади... *«Сен қўрқоқсан, Нжороге. Сен ҳамма вақт қўрқоқ эдинг ва шундай бўлиб қолдинг. Нима учун сен шу ишни қилмадинг?»*

У овозини чиқариб шу сўзни қайтарди:

— Нима учун ўзимни ўзим саранжом қилмадим?

Овоз бўлса унга жавоб қилди:

«Чунки сен қўрқоқсан!»

— Ҳа,— деди у шивирлаб.— Мен қўрқоқман.

У шундай деди-ю, уй томон югуриб кетди ва орқасидан келаётган икки онасига ҳурмат билан эшикни очди.

<i>Биринчи қисм</i>	Қош қорайганда	3
<i>Иккинчи қисм</i>	Зулмат қўйнида	77

На узбекском языке

Джеймс Нгуги

НЕ ПЛАЧЬ, ДИТЯ

Роман

Перевод с издания издательства „Художественная литература“
Москва, 1967

Редактор *А. Қосимов*

Рассом *В. Логинов*

Расмлар редактори *А. Бобров*

Техн. редактор *Е. Потапова*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 1494

Босмахонага берилди 23.03.81. Босишга рухсат этилди 23.09.81. Формати 70×108^{1/32}.
Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 7,0
Нашр л. 7,16. Тиражи 30000. Заказ № 441. Ваҳоси 85 т. Гафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат Коми-
тетининг Тошкент „Матбуот“ полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг 1- босма-
хонаси. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.